

Tomaž Mastnak
CIVILNA DRUŽBA

»Civilna družba« je dejansko bila manj ideja, kot je bila posoda za vse mogoče ideje. Vse tiste ideje niso bile enake, enako težke, niso imele vse enako težkih posledic – predvsem pa o posledicah tistih idej, o tem, kam peljejo, o posledicah njihove preobrazbe v orodja moči in oblasti, takrat nihče ni resno in odgovorno razmišljal.

Osemdeseta:
Pojmovnik novega kulturnega polja

Osemdeseta:
Pojmovnik novega kulturnega polja

Zvezek 1

CIVILNA DRUŽBA

Založba ZRC

Osemdeseta: Pojmovnik novega kulturnega polja, 1.

Urednika: Oto Luthar, Martin Pogačar

Naslov: Civilna družba

Avtor: Tomaž Mastnak

Recenzenta: Rastko Močnik, Ali Žerdin

Jezikovni pregled: Helena Dobrovoljc

Tehnično urejanje: Tadej Turnšek

Oblikovanje in prelom: Nina Semolič

Izdajatelj: ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije

Zanj: Tanja Petrovič

Založnik: Založba ZRC

Zanj: Oto Luthar

Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik

Tisk: Birografika BORI, d. o. o.

Naklada: 400

Prva izdaja, prvi natis / Prva e-izdaja

Ljubljana 2023

Prva e-izdaja je prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610508007>.

Besedilo tega dela je na voljo pod pogoji slovenske licence Creative Commons 4.0 CC BY NC-ND. To pomeni, da je ob priznanju (navedbi) avtorstva dovoljeno reproduciranje in distribuiranje besedila, ne pa tudi predelava, dajanje v najem in priobčevanje besedila javnosti za komercialni namen. Licenca Creative Commons 4.0 CC BY NC-ND ne velja za (slikovno) gradivo, ki je vključeno v besedilo in je posebej označeno z znakom ©. Za kakršnokoli nadaljnjo rabo tako označenega slikovnega gradiva je treba pridobiti dovoljenje od imetnice_ka avtorskih pravic, navedenega ob znaku ©.

Prvi natis je financiran iz sredstev raziskovalnega projekta »Oblikovanje novega kulturnega polja v Sloveniji v 1980-ih: civilna družba med nacionalističnimi politikami in medkulturnim sodelovanjem« (Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije, 2017–2022, šifra pogodbe: J6-2576) in programa »Historične interpretacije 20. stoletja« (Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije, 2017–2027, šifra pogodbe: P6-0347).

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID 174280451

ISBN 978-961-05-0799-4

E-knjiga
COBISS.SI-ID 174348035
ISBN 978-961-05-0800-7 (PDF)

Oto Luthar

POJMOVNIK PREHODA

Pojmovna zgodovina novega kulturnega polja v Sloveniji v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja

I. Namen vsakega leksikona ali enciklopedije je zbrati, oblikovati in deliti znanje. To velja tudi za niz publikacij pod skupnim naslovom *Pojmovnik*, ki jo začnemo z objavo krovnega pojma *civilna družba*. Ta ni le najboljša iztočnica za razumevanje prelomnega dogajanja v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, temveč izhodišče za idejno zgodovino obravnavanega obdobja. Glede na to naš cilj ni samo opis družbenih sprememb, temveč tudi predstavitev novih zamisli in novih izraznih oblik – vključno s (samo)refleksijo osrednjih akterjev in drugih sopotnic in sopotnikov. *Pojmovnik* se zato na prvi pogled ne razlikuje bistveno od drugih leksikonov ali enciklopedij. Od teh kanoničnih del ga loči predvsem obseg. V okviru obstoječega načina financiranja raziskovalne dejavnosti avtorice in avtorji namreč ne moremo zagotoviti kontinuitete izhajanja ustreznega nabora gesel, s katerim bi lahko nagovorili vse oblike delovanja in ustvarjanja. Drugi razlog za to, da v rokah ne držite niti leksikona niti enciklopedije, je *Pojmovnikova* hibridnost. Pomanjkanje sredstev nas namreč sili v to, da v opis posamičnega pojma vključimo tudi analizo praks in pojavov, ki bi si sicer zaslužili samostojno

obravnavo. Vsakokratni »geselski sestavki« zato v nobenem primeru niso prav daleč od sinteze opisanega dogajanja, delovanja in premišljevanja.

2. Med referenčnimi deli, kot so francoska, britanska, jugoslovanska, slovenska nacionalna enciklopedija ..., je *Pojmovniku* še najbližja *The Penguin History of the World*.¹ Čeprav še vedno evropo- oz. zahodnocentrična se od večine drugih projektov te vrste razlikuje po samokritičnem pristopu njenih avtoric in avtorjev, ki ga med drugim odlikuje tudi velika dovzetnost za dopolnitve. O tem še posebej zgovorno priča njena šesta izdaja iz leta 2014, ki skuša upoštevati vsa nova odkritja in nova spoznanja o obravnavanih temah. Predvsem pa nam je blizu njena (samo)predstavitev, v kateri uredniki ne govorijo o knjigi knjig, temveč o kulturni izkušnji, ki jo v delih, ki zadevajo človeka, sestavljalo tako njegovi »dosežki« kot njegove »norosti«, vse skupaj pa je predstavljeno kot sestavni del drame o uspehu, bolečini in obupu.

Enako pomemben zgled je bil *Lexikon der geschichtlichen Grundbegriffe* (Leksikon temeljnih zgodovinskih pojmov),² ki so si ga zamislili in uredniško izpeljali nemški zgodovinarji Otto Brunner, Werner Conze in Reinhart Koselleck in ki tudi sicer

¹ *The Penguin History of the World* (London: Penguin Press, 2014).

² Podnaslov Leksikona se glasi: *Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart: Klett-Cotta, 1972).

velja za leksikalno delo (skoraj) brez primere. V osmih zvezkih, ki tvorijo zbirko najpomembnejših pojmov, kot so *razred*, *napredek*, *diktatura*, *družba* ... celo *enciklopedija*, je namreč mogoče najti skoraj vse; od pojmov, ki sodijo na področje konkretnega zgodovinskega dogajanja, filozofije, prava, ekonomije, ključnih idej političnih gibanj, do ključnih besed političnega, družboslovnega in gospodarskega besednjaka, med slednjimi tudi ključne pojme iz »sveta dela«, torej iz sveta delavk in delavcev.

Podobno velja za avtorje, med katerimi je vrsta vodilnih zgodovinarok, zgodovinarjev ter drugih humanistk in družboslovcev druge polovice 20. stoletja.³

3. Pri snovanju strukture geselskih prispevkov se nismo želeli izneveriti Koselleckovemu spodbujanju k poznavanju osnovne zgodovine in etimologije izbranih pojmov. Podobno velja za našo tematizacijo in razumevanje soodgovornosti oz. vpletenosti posameznih akterk in akterjev, ki jo zelo dobro ponazarja angleški izraz *complicity*, izraz, ki izvira iz latiniziranega grškega izraza *complexus* in latinske besede *plicio* (*complicitas*). Torej iz pojma, ki opozarja na stalno prepletenost ljudi in dogodkov. V situaciji, ki zanima nas, gre namreč za oboje; po eni strani za vpletenost akterk in akterjev, po drugi pa za zapletenost neke situacije, v kateri so se ti v

³ Sicer pa tudi nabor avtoric in avtorjev našega *Pojmovnika* ni majhen. Ob Tomažu Mastnaku, avtorju prvega zvezka, pri njem sodeluje še osem avtoric in avtorjev, številka pa se bo sčasoma še povečala.

obravnavanem času znašli. Podobno kot ameriški zgodovinar Nitzan Lebovic⁴ tudi mi verjamemo, da je to naravno stanje vsakega posameznika in vsake družbe. Gre za stanje, ki ga opisuje tudi pojem *praxis*, ki obsega tudi pasivno spremljanje dogajanja. Podobno je razmišljala tudi Hannah Arendt,⁵ ko je v zagovoru aktivnega (strokovnega, političnega, intelektualnega ...) življenja, aktivnost razumela tudi, ali predvsem, kot našo odgovornost zanj oz. za to, kar počnemo.

Podobnemu razmišljanju je sledilo pol stoletja razprave, ki se je raztezala od zgodnje enoplastne kritike »komunističnega režima« do občutka krivde, ki jo je še najbolj posrečeno opisal Leszek Kolakowski s prostodušno ugotovitvijo, da se v političnem oz. družbenem delovanju ne moremo izgovarjati na to, da smo bili zavedeni.⁶ In če kaj, velja to tudi za razmislek o času oblikovanje novega kulturnega polja v osemdesetih letih prejšnjega stoletja v Sloveniji. Na to še posebej opozori avtor gesla *civilna družba*.

Glede na povedano ne preseneča, da smo pri oblikovanju strukture obdelave posamičnih pojmov, ob opisu tega, kakšen je bil njihov doseg, vpliv,

⁴ Nitzan Lebovic, »*Homo complexus*: The 'Historical Future' of Complicity«, *History and Theory, Studies in the Philosophy of History*, let. 60 (2021) št. 3.

⁵ Hannah Arendt, »The Concept of History« v: *Between Past and Future* (London: Penguin Press, 1973)

⁶ Med drugim tudi v Rod Dreher, »Leszek Kolakowski's Warning«, v: *The American Conservative*, julij 2019.

učinek in njihova raba, predvideli tudi prostor za opis (so)odgovornosti tistih, ki so jih uporabljali in po potrebi tudi prilagodili. Skratka zanimalo nas je, ali in v kolikšni meri so obstoječi pojmi omogočili opis novega dogajanja in v kolikšni meri so jih akterke in akterji tega dogajanja prilagodili svojim potrebam.

4. Struktura naših gesel sledi podobnim rešitvam v drugih enciklopedijah in leksikonih: uvodni predstavitvi strukture besedila sledi vsebinska opredelitev pojma in opis njegove rabe ter diskurzivnega potenciala v historični perspektivi. Pri starejših pojmih opisu nastanka in opisu njegove rabe v antiki sledi opis morebitne srednjeveške recepcije, največ pozornosti pa je posvečeno njegovi sodobni rabi in morebitnim modifikacijam in pomenskimi razširitvam. Sledi opis pomena pojma v obravnavanem obdobju, v osemdesetih letih v Sloveniji.

Opis delovanja posameznih pojmov med oblikovanjem novega kulturnega polja v Sloveniji torej postavljamo v širšo historično perspektivo, ki vsebuje tudi razlago njegovega pomenskega in terminološkega izvora, vključno s sklicevanjem na pojme, brez katerih osnovnega pojma ni mogoče razložiti. Na primer: *diktatura* je tesno povezana s pojmom *tiranija* in *despotizem*. Ne nazadnje vemo, da je bila *diktatura* na začetku povsem marginalen izraz, ki je bil uporabljen za opis določene rimske institucije. V antiki in tudi kasneje, vsaj do pozne renesanse in razsvetljenstva, so za situacije in stanja,

za katere bi danes uporabili izraz *diktatura*, opisovali z izrazoma *tiranija* in/ali *despotizem*. V zgodovino sodobne politične misli stopi izraz *diktatura* šele s francosko revolucijo ...

Osrednje težišče obdelave posameznih pojmov je nedvoumno umeščeno v čas naše obravnave, v osemdeseta leta. Pri tem nas zanima, na kakšne načine so obravnavani pojem uporabljali različni akterke in akterji obravnavanega dogajanja in v kolikšni meri se je ta morda uveljavil tudi kot sestavni del besednjaka posameznih družbenih skupin.

In končno, zanima nas tudi v kolikšni meri je prišlo in še prihaja, do zlorabe oz. ideološke/politične instrumentalizacije posamičnega pojma. In v kolikšni meri je s tako prilagojenimi izkrivljenimi in instrumentaliziranimi pojmi opremljen prenovljeni kategorijalni aparat aktualnih hegemonov, sestavni del produciranja kriz, ki jih sodobni ponarejevalci preteklosti ustvarjajo v želji po kolonizaciji prihodnosti.

5. Če odmislimo omenjene posebnosti, je naš *Pojmovnik* v marsičem podoben klasični enciklopediji. Razen abecednega reda. Zvezki in v njih razporejena gesla namreč ne sledijo abecednem redu. Razlog je povsem prozaičen. Financirana kot zgolj del polovičnega temeljnega ARRS/ARIS raziskovalnega projekta, sodelavkam in sodelavcem ni omogočala niti časa niti sredstev za oblikovanje klasične enciklopedične strukture, za katero je značilen tudi abecedni red. Zato smo se odločili, da bo

natis posameznih pojmovnih gesel narekoval čas njihovega nastanka. Zato je prvi pred vami zvezek z geslom *civilna družba* in ne *anarhija* ali *alternativa*, ki sta sicer prav tako uvrščena v naš nabor.

Glede na poslanstvo, ki ga pripisujemo temu in prihodnjim zvezkom našega *Pojmovnika*, pa je celo bolje, da je kolega Tomaž Mastnak prehitel vse ostale avtorice in avtorje. Njegov opis nastanka civilne družbe v Sloveniji namreč ni le opis pojava mreže civilno-družbenih iniciativ, temveč ponuja obširen uvod v oblikovanje novega kulturnega polja, ki je zaznamovalo dogajanje v osemdesetih letih prejšnjega stoletja.

Kaj kmalu se je izkazalo tudi, da primerjalni opis nastanka civilne družbe v Sloveniji in drugih delih Vzhodne Evrope predstavlja domala idealen okvir za opis večino drugih dogodkov, procesov in situacij.

Pisec v njem namreč ni oblikoval samo kronološke in prostorske mreže dogajanja, temveč je skiciral osnovno topografijo vsebin, ki so zaznamovale takratne družbene spremembe. Še več, v sklepnem delu opisa »vzpona in padca« civilne družbe v Ljubljani in okolici je Mastnak (samo)kritično opozoril na nekritično navdušenje in različne napake, zaradi katerih so tisti, ki so se pripravljali na prevzem politične moči in privatizacijo skupne lastnine, imeli za spoznanje lažje delo.

6. Ne nazadnje se osemdeseta leta v slovensko zgodovino niso vpisala samo kot desetletje formiranja

sodobne civilne družbe in alternativnih gibanj, temveč predstavlja ta dekada zadnjo etapo hladne vojne, uvoz (neo)liberalizma in začetek boja za klasičen prevzem politične oblasti. (To) obdobje nastanka mirovnega gibanja, oblikovanja novih umetniških praks in načinov komuniciranja ... v slovenski uradni zgodovini ne more biti zreducirano zgolj na uvod v osamosvojitve Slovenije. Lahko se zgodi, da bo široko paleto dejavnosti, ustvarjalnosti in zavzemanja za več demokracije tudi v tem primeru prekrila ohlapna dogodkovna zgodovina, ki sledi linerani interpretaciji preteklosti. Ali še slabše: lahko se zgodi, da bo to, kar bo ostalo, rezultat poljubnega partikularnega vidika oziroma interesa. In končno: lahko se zgodi, da bomo namesto samorefleksivne družbene zgodovina časa demokratizacije na osemdeseta gledali zgolj kot na enega zadnjih prizorov velikega nacionalnega projekta oz. kot uvod v uresničitev večstoletnih sanj. Namesto konkretnega »vdora v zgodovino« oz. serije kulturnih vrtoglavic (*cultural vertigos*), kot bi tovrstno dogajanje opisal nizozemski kolega Eelco Ruina,⁷ se nam lahko zgodi, da nam ostanejo v rokah samo »stoletne sanje«. Namesto da bi sledili anonimnim akterjem takratnega dogajanja in preizprašali popularna prepričanja ter stvar postavili na glavo, si lahko nakoplremo (samo) povelečevanje »zaslužnih« oseb v mitični pripovedi

⁷ Glej Eelco Runia, *Moved by the Past: Discontinuity and Historical Mutation* (New York: Columbia University Press, 2014), str. 135–140.

o samorealizaciji naroda, ki temelji na prezentizmu vsakokratnih političnih in ideoloških razmerjih moči in politični instrumentalizaciji preteklosti.

Da bi se izognili politično-ideološki instrumentalizaciji in osiromašenju preteklosti, smo prepričani, da se je pri analiziranju dogajanja v osemdesetih treba posvetiti tudi vprašanjem soodgovornosti, normativnosti, objektivnosti, temporalnosti, selektivnosti, funkcionalnosti, trajnosti in konjunktornosti. Skratka – v kritični analizi realnega preteklega dogajanja moramo posebej pozorno slediti razliki med »organskimi oz. relativno stalnimi gibanji« in gibanji, ki jih je Gramsci razumel kot »konjunkturna«, priložnostna oz. »skoraj slučajna«. ⁸ Podobno kot pri preučevanju drugih zgodovinskih obdobij, lahko tudi pri preučevanju osemdesetih (ne)zavestni spregled razlike med »organskim« in »slučajnim« pripelje do hudih nesporazumov in/ali zlorab. Razlikovanje med enim in drugim namreč ni le neizogibni del analize »regresivnega razvoja ali akutne krize«, ⁹ temveč spada k analizi »situacij vseh vrst«. ¹⁰

Tovrstna kritično-zgodovinska perspektiva je potrebna tudi zato, ker je dogajanje v osemdesetih letih v zadnjih letih, predvsem ob trideseti obletnici samostojne države, postalo nov predmet politične

⁸ Antonio Gramsci, *Izbrana dela* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1974), str. 174.

⁹ Gramsci, *Izbrana dela*, str. 176.

¹⁰ Gramsci, *Izbrana dela*, str. 176.

eksploatacije. V ospredje je stopila eksplicitna dogodkovna, deskriptivna in zato izrazito politična interpretacija, katere vrhunec je bil sklep o ustanovitvi Muzeja osamosvojitve.

Interpretaciji obdobja med koncem sedemdesetih in iztekom osemdesetih se očitno obeta podobna usoda, kot jo je doživela interpretacija druge svetovne vojne; in lahko se zgodi, da bo tudi to obdobje postalo predmet radikalne (re)interpretacije. Podobno kot reinterpretacija odporniškega gibanja in kolaboracije tudi interpretacija časa demokratizacije vse bolj spominja na boj za preteklost, resna družboslovna analiza tega časa pa je vse bolj potisnjena na obrobje. Podobno kot razumevanje in interpretacija študentskega gibanja je tudi kompleksna kreativna in aktivistična zapuščina desetletja »rojstva slovenske civilne družbe« vse pogosteje predstavljena kot kulisa, pred katero nastopajo samooklicani osrednji akterji in selektivno izbrane kulturne institucije.

7. Da bi se temu izognili, se znova zatekamo k Reinhartu Kosellecku in njegovi analizi obdobja, v katerem se je na preteklosti utemeljeno dojemanje časa začelo spreminjati in ozirati v prihodnost oz. v prihodnji razvoj. Podobno kot (post)moderna definicija moderne tudi njegovo razumevanje viška industrijske revolucije kot *Sattelzeit* človeške zgodovine ne nagovarja njenega začetka, temveč njen iztek.

Gledano skozi to perspektivo punk, recimo, ni napovedal začetka, temveč začetek konca družbenih sprememb v Sloveniji. Zato se je tudi najdlje upiral idealizaciji in totemizaciji. In zgodovinjenu. Namesto povelečevanja lastne preteklosti so punkerji vzeli zares poziv Marka Breclja in začeli »pljuvati v oči resnice«. ¹¹ V obraz resnice varuhov ideologij in njihovih preračunljivih sopotnic in sopotnikov. Prav slednji so bili najbolj priljubljena tarča njihovega posmeha in navdiha. Zaradi njih se je Esad Babčič, pevec skupine Via Ofenziva spraševal, kje so proletarske puške, Peter Lovšin, frontmen Pankrtov pa kričal, da jim ne verjame. Čredna mimikrija teh in podobnih konvertitov pa ni vznemirjala samo pankerjev, temveč tudi peščico tistih, ki so se lotili resne analize habitusa notoričnih sledilk in sledilcev. Po eni strani tako, da so, podobno kot Tomaž Mastnak, opredelili strukturne poteze stalinizma, na vsakodnevni ravni pa tako, da so opozarjali na njihovo nenačelnost in materialno in moralno izpriženost. Že v osemdesetih je namreč postalo jasno, da avtoritarnost sistema ohranjajo predvsem njegovi regionalni in sektorski posnemovalci.

Del pričujočega kratkega historičnega premisleka je tudi spoznanje, da so na mimikrijo aparatčikov prvi zares opozorili literatinje in literati ter drugi umetniki, bolj množično pa udeleženci študentskih protestov. Res pa je tudi, da so za novo družbeno ar-

¹¹ Mišljen je naslov albuma skupine Buldožer *Pljuni istini u oči*, 1975.

heologijo zaslužni predvsem sopotniki novih družbenih gibanj. In pankerji. Slednji so se pri tem tudi že vnaprej odrekli vlogi avandgarde in s precejšnjim prezirom zavrnilo vsako obliko zgodovinjenja.

Še več, idolatristični opis lastne vloge so skušali preprečiti z napovedjo lastnega konca. Z jasno zavestjo, da takšni drugačni spomeniki pomenijo konec in ne začetek spomina. V njihovem preziru do komemoracije pa ni šlo zgolj za recikliranje plakativnih sloganov tipa *Punk is dead*, temveč za anticipiranje malih koncev in smrti, ki jih ne povzročajo samo radikalne poteze kot samomor, temveč odhod v vojsko, konec ljubezni, konec gledališča, konec mladosti ...

V nekem trenutku je zgledalo, da gre tudi za konec prevladujočega načina zgodovinjanja. Osemdeseta so namreč prinesla tudi resnejši premislek o tem, kaj počnemo, ko interpretiramo preteklo dogajanje. Predvsem pa, koga vidimo kot njegovega akterja. Ali akterko oz. akterke. Slednje so namreč šele v tem času zares prišle v zavest slovenskega zgodovinopisja. Podobno kot začetki sistematičnega pregleda teorije in zgodovine zgodovinopisja. Po drugi strani pa ugotovitev, da »misliti« v veliki meri pomeni predvsem »razmišljati«, da opisovati preteklost pomeni razumeti, in, končno, da misliti pomeni tudi upirati se (Arendt) v slovenskem prostoru ni spodbudilo začetka pojmovne zgodovine.

Med redke izjeme sodi Vodopivčev zbornik o Srednji Evropi,¹² ki vsebuje tudi poskus opredelitve tega pojma, redka sprotna historiografska anagnosis takratnega družbenega dogajanja, pa ponuja še manj kot to. O panku npr. v slovenskem zgodovinopisju premoremo samo eno samcato strokovno oceno.¹³

Velika večina zgodovinark in zgodovinarjev namreč še vedno vztraja pri rockenrolu, v najboljšem primeru pri »progressivnem« rocku, jazzu in klasični glasbi. Podobno je bilo z literaturo. Postmodernistična literatura je (tako kot do nedavnega ženske zgodovinarke) ostala pred pragom oddelka za zgodovino. Zato ne preseneča, da se je hipni interes za *nouvelle histoire* izpel kmalu po osamosvojitvi. Interes za teorijo, filozofijo in zgodovino zgodovinopisja je sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja v večini primerov zasenčilo nacionalno oz. nacionalistično zgodovinopisje in prvi poskusi reinterpretacije nekaterih prelomnih dogodkov zgodovine 20. stoletja. In v tej klimi je bilo manevrskega prostora za razmislek o tematizaciji ključnih historigrafskih teorij zožen na pregled historične misli in nekaj sporadičnih besedil v Filozofskem vestniku.

¹² Peter Vodopivec, ur., *Srednja Evropa* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991).

¹³ Mišljena je recenzija zbornika *Punk pod Slovenci*, ki jo napisal Peter Štih; *Zgodovinski časopis*, let. 38 (1984), št. 4, str. 345.

8. Glede na to je *Pojmovnik*, ki ga začenjamo s pričujočim zvezkom, še toliko bolj pomemben, saj ne predstavlja samo posega v slovensko zgodovino, temveč želi spodbuditi tudi razpravo o slovenskem zgodovinopisju.

Zaradi tega in zaradi potrebe po podobnih družboslovnih in filozofskih tematizacijah bi *Pojmovnik* veljalo ohraniti in delo nadaljevati tudi po zaključku raziskovalnega projekta, v okviru katerega je bilo mogoče obdelati le omejeno število gesel. Treba bi ga bilo razširiti vsaj na dobrih petdesetih pojmov, ki zaznamujejo čas prehoda, ali prehodov, ki si sledijo v vse krajših intervalih. Podobno kot zgodovinarski predstavniki tako imenovane Bielefeldske šole smo namreč tudi mi prepričani, da zgodovina nastane šele z oblikovanjem pojmov, ki jo opisujejo.

Tomaz Mastnak
CIVILNA DRUŽBA

I

Uvod

»Civilna družba« je pojem, ki ima v zahodni politični misli dolgo zgodovino. V obdobju od klasične antike do sredine 18. stoletja je v osnovi označeval politično skupnost, se pravi združbo ljudstva – svobodnih in enakih državljanov – pod skupnimi zakoni za javno dobro. Kot taka je bila civilna družba politična družba, saj je koncept zaobjemal pojem vladavine oziroma javne oblasti (*pólis, civitas*) ter ustavne oblike vladavine kot javne zadeve (*koinón, res publica*).¹ Novoveški pojmi *bürgerliche Gesellschaft, civil society, société civile, società civile* izhajajo iz grške *politikè koinonía* in latinske istopomenke *societas civilis*.

Za pričujoči pojmovnik predmoderna in zgodnjemoderna zgodovina pojma »civilna družba«²

¹ Cf. Cicero, *De re publica* I,xxv,39; transmisija: Avguštin, *Civitas dei* II,21; XIX,21; Izidor Seviljski, *Etym.* VIII,x,12. Najizčrpnjša obdelava zgodovine pojma »civilna družba« je: Manfred Riedel, »Gesellschaft, bürgerliche«, v: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, ur. Otto Brunner, Werner Conze in Reinhardt Koselleck (Stuttgart: Klett/Cotta, 1975), zv. 2, str. 719–800. Hrvaški prevod te razprave je bil objavljen v: *Gradansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*, ur. Zoran Pokrovac (Zagreb: Naprijed, 1991), str. 33–131.

² Cf. Antony Black, »Concepts of Civil Society in Pre-modern Europe«, v: *Civil Society: History and Possibilities*, ur. Sudipta Kaviraj in Sunil Khilnani (Cambridge: Cam-

ni neposredno relevantna. V besedilu, ki sledi, bom najprej orisal moderno pojmovanje. Temu bo sledil prikaz t. i. ponovnega odkrija »civilne družbe« v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja v Vzhodni Evropi. Najobsežnejši razdelek pa je posvečen razpravam o civilni družbi v »osemdesetih« v Sloveniji.

bridge University Press, 2001), in John Dunn, »The Contemporary Political Significance of John Locke's Conception of Civil Society«, v: *op. cit.*

II

Moderna raba pojma

Sredi 18. stoletja je pojem »civilna družba« doživel več sprememb: medtem ko je ostal pomemben termin v politični filozofiji, se je njegova raba razširila v socialni in moralni filozofiji ter v spekulativnih zgodovinah človeške družbe, ki jih ti dve ali sami razvijeta ali se opirata nanje, zlasti na t. i. *histoire raisonnée* oziroma *conjectural history*. Nova raba pojma civilna družba se navezuje na miselne preokupacije predhodnega stoletja, zlasti na prehod iz »naravnega« v »civilno« stanje v teorijah družbene pogodbe; na nasprotje med »civilno« in »ekleziastično« oblastjo v konceptualnem utemeljevanju države kot moderne oblike javne oblasti;³ na relativno nov pojem civilizacije, povezan z »odkrivanjem«, se pravi osvajanjem in podrejanjem izvenevropskega sveta; ter na vse bolj razdelane refleksije hitro spreminjajočih se zahodnih družb, katerih dinamično središče je postalo trgovanje in v katerih se »družabnost« (*sociabilty, sociabilité*)

³ To nasprotje je signalizirano že na znameniti naslovnici Hobbesovega *Leviathana*, v podnaslovu – Thomas Hobbes, *Leviathan, Or The Matter, Forme and Power of A Commonwealth Ecclesiasticall and Civil* (London: Andrew Crooke, 1651). Kljub temu da je temu nasprotju posvečene pol knjige, je pogosto spregledano. Več »popularnih« izdaj *Leviathana* izpušča zlasti četrti del knjige o »kraljestvu teme«, v katerem Hobbes obračuna s cerkvenimi željami po oblasti.

veže na *commerce*,⁴ za katere se je uveljavil pojem *commercial society*.

1. »*Commercial society*«

»*Commerce*« je pojem, ki ga zasledimo v angleščini, francoščini, v slovenščino pa ga je težko ustrezno prevesti. Pojem ima podobno široko pomensko polje kot nemški *Verkehr*, za katerega se je pri prevajanju Marxovih in Engelsovih spisov uveljavil izraz »občevanje«. »*Commerce*« vedno vključuje »trgovino« oziroma trgovske transakcije, pomensko pa se razteza do »občevanja« z bogom in spolnega občevanja. Prve razlage pojma v angleščini definirajo »*commertium*« v pomenu »poslovne zadeve« (*affayres or busines*),⁵ kot tak pa je bil »*commerce*« oblika »svobode«. Šlo je za *libertie*, tj. »svobodo nesti blago iz enega kraja v drugi« in »obliko skupnega bivanja in prodajanja« (*forme of bieng and sellynge*

⁴ Cf. Istvan Hont, »The Language of Sociability and Commerce: Samuel Pufendorf and the Theoretical Foundations of the 'Four-Stages Theory'«, v: *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, ur. Anthony Pagden (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), str. 253–276. V Kantovi filozofiji zgodovine se ta »družabnost« kaže že kot protislovna, »nedružabna«: »*ungesellige Geselligkeit*«. Immanuel Kant, »Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlichen Absicht«, *Berlinische Monatsschrift*, november 1784, § 5.

⁵ Thomas Thomas, *Dictionarium linguae latinae et anglie canae* (Cambridge: Ex officina Thomae Thomasii, 1587), s. v. »Commerce«.

together).⁶ Pojem je torej imel implicitno politično razsežnost.

Svoboda prodajanja in kupovanja se ni odvijala le med posamezniki, potekala je tudi v obliki »komunikacije« med različnimi ljudstvi in skupnostmi.⁷ V tem smislu je William Petty konec 17. stoletja uporabljal izraz *commercial world* in imel v mislih svet, zaposlen s trgovino, ki bi ga po njegovem morala obvladovati Anglija: »podložniki kralja *Anglije* [bi si] prisvojili vso trgovino vsega komercialnega sveta« (*universal Trade of the whole commercial World*).⁸ V tem smislu je izraz *commerce* vključeval univerzalizem, namreč globalno obvladovanje sveta iz enega središča: tako imenovano civilizacijsko poslanstvo, kolonializem in svetovne vojne. Logiko, ki je vodila v svetovne vojne – v nenehne in temu primerno destruktivne »univerzalne« oziroma »vesoljne« vojne, ki niso bile več »pravične vojne«, temveč so bile vojne za dobiček –, je med prvimi razgrnil Andrew Fletcher.⁹ Kljub temu so na Angleškem *commerce*

⁶ Thomas Elyot, *The Dictionary of syr Thomas Elyot knyght* (London: In aedibus Thomae Bertheleti, 1538); cf. Thomas Elyot, *Bibliotheca Eliotae* (London: In the house of Thomas Bertelet, 1548).

⁷ Thomas, *Bibliotheca Eliotae*; Thomas, *Dictionarium linguae latinae et anglicanae*.

⁸ William Petty, *Several Essays in Political Arithmetick, To which are prefix'd Memoirs of the Author's Life*, 4. izd. (London: D. Browne, J. Shuckburg ter J. Whiston in B. White, 1755), pogl. 10, citat na str. 202 (1. izd. je izšla leta 1690).

⁹ Andrew Fletcher, *An Account of a Conversation Concerning a Right Regulation of Governments for the Common Good of*

opisovali s pridevnikom »miroljuben« (*pacific*), na Francoskem z »mehek«, »mil«, »blag«, »prijazen« (*doux commerce*).

Delovanje vsesplošnega trgovanja navznoter, njegove učinke na družbo, pa zajema pojem *commercial society*. Ti učinki so ustvarili nov tip družbe. Bili so tako vseobsežni, da je v zgodovinski retrospektivi mogoče govoriti o *commerce* kot o »kulturi«. ¹⁰ Količnik gre specifično za politično kulturo – se pravi za predstave o tem, kako bi bilo treba urejati skupne zadeve družbenega življenja –, je bila »komercialna« kultura v nasprotju s humanistično vizijo svobode in (državljskih) vrlin oziroma vrednot. Na mesto državljana, ki je dejavno vključen v skrb za obrambo in razcvet svobodne politične skupnosti in si prizadeva za obče, skupno dobro, stopi posameznik, ki se žene za zasebnim dobičkom. ¹¹

Najbolj zgovorne opise tega, kako so na *commerce* in spremembe družbenega in političnega življenja, ki jih je prinašal, gledali sodobniki, najdemo pri Danielu Defoeju. Šlo je nič manj kot za »novo metodo življenja« ali »nov način življenja«. Tako kot je *commerce* »predružačil prehrano, tako je predružačil obleko in pohištvo ljudi«. Defoe je odobral

Mankind (Edinburgh: s.n., 1704), zlasti str. 41, 66.

¹⁰ J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1975), str. 431.

¹¹ Cf. J. G. A. Pocock, *Virtue, Commerce and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

»drago pohištvo in drage obleke«, ker je bilo to dobro za trgovino.¹² Defoejev sodobnik Nicholas Barbon, protoekonomist in finančni špekulant, je slavil »potrebe duha« in »sle duše«, kajti prve so bile brezmejne, druge pa nenasitne, medtem ko so bile »potrebe telesa« omejene. »Ni nujnost tista, ki povzroča potrošnjo, narava je zadovoljna z malim; pač pa so potrebe duha, moda, želja po novostih in redkih rečeh tiste, ki povzročajo trgovino.«¹³

Antoine de Montchrétien, ki je skoval izraz politična ekonomija, je že na začetku 17. stoletja pisal, da je »videti, da so vse družbe, obče rečeno, sestavljene iz vladavine in trgovine« (*de gouvernement et de commerce*).¹⁴ Pojem *commercial society* je označeval tisti del »družbe«, ki se je razlikoval od politične oblasti in ki se je v 17. in 18. stoletju zelo spremenil,

¹² Daniel Defoe, *A General History of Trade, and Especially Consider'd as It Respects the British Commerce, as Well at Home, as to all Parts of the World: with Essays upon the Improvement of our Trade in Particular* (London: J. Baker, 1713), str. 27. Vpliv vsesplošnega trgovanja na politiko je Defoe opisal, med drugim, v pamfletih *The Villainy of Stock-Jobbers Detected, And the Causes of the Late Run upon the Banks and Bankers Discovered and Considered* (London: s.n., 1701) ter *The Free-Holders Plea against Stock-Jobbing Elections of Parliament Men* (London: s.n., 1701), kjer kot vidik »komercializacije« politike nastopa »Parliament-Jobbing«. *Op. cit.*, str. 9.

¹³ N[icholas] B[arbon], *A Discourse of Trade* (London: Tho. Milbourn, 1690), str. 14–15, 17, 72–73.

¹⁴ Antoyne de Montchrétien, *Traicté de l'oconomie politique*, ur. Th. Funck-Brentano (Paris: E. Plon, Nourrit et Cie, 1889), str. 137.

nosilna sila sprememb pa je bila *commerce*. Vsebinsko pojma je prevzel novi pojem civilne družbe, s katerim je *commercial society* nekaj časa sobivala. »Civilna družba« je bila v virih iz tega časa razumljena kot družbeni sistem, ki se razvija in deluje avtonomno, torej po lastnih zakonitostih, in kot najvišja stopnja napredka v razvoju človeške civilizacije.

2. Škotski razsvetljenci

Največ zaslug za novo razumevanje »civilne družbe« ima škotsko razsvetljenstvo. John Dalrymple, ki je v razpravi o zgodovini fevdalne lastnine v Veliki Britaniji prvi objavil inačico teorije o štirih razvojnih stadijih družbe, je pridevnik »civilni« praviloma uporabljal kot nasprotje »cerkvenega« (ter tu in tam kot nasprotek »vojaškega«).¹⁵ Pojma civilna družba v omenjenem delu sicer ni uporabil, z združitvijo »filozofije in zgodovine z jurisprudenco« pa je utemeljil spekulativno zgodovinsko razumevanje družbe, ki je najtesneje povezano z novim pojmovanjem »civilne družbe«. Konceptualizacija »civilne družbe« se opira prav na zamišljene štiri zgodovinske stadije razvoja človeške družbe.

¹⁵ John Dalrymple, *An Essay Towards a General History of Feudal Property in Great Britain* (London: A. Millar, 1757). Cf. Istvan Hont, *Jealousy of Trade: International Competition and the Nation-State in Historical Perspective* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2005), str. 102.

Teorija štirih stadijev družbenega razvoja je socialnofilozofski temelj univerzalističnega (zgodnje) modernega progresivizma. V bistvu gre za vero v napredek, ki si je nadela zgodovinsko obliko oziroma obleko, ki torej nastopa kot zgodovinopisje. Družbeni napredek poteka na neprekinjeni liniji »od najbolj surovega do najbolj uglajenega stanja družbe«. Dalrymple in drugi škotski razsvetljenci so ga presojali po oblikah subsistence, se pravi po načinu, na katerega se družbe preživljajo. Izhodišče razvoja, kakor so si ga predstavljali, sta bila lov in ribarjenje v najstarejših človeških družbah. Temu prvemu stadiju je sledilo pašništvo, ki je v naslednjem, tretjem stadiju napredovalo v poljedelstvo. Najvišja stopnja zgodovinskega razvoja pa je bila sodobna zahodna *commercial society*. Razsvetljenski prikaz družbenih preživetvenih načinov je slonel na konstrukciji zgodovine lastniških oblik, na zamišljenem razvoju iz brezlastniškega stanja k nastanku (nepremične) lastnine ter naprej do pojava mobilne in odtujljive lastnine v *commercial society*.

Oblike lastnine – in ne okolje oziroma podnebje, rasa ali religija – določajo socialno, pravno, psihološko in kulturno življenje družb. Pri tem pojmovnem premiku gre za metodološko emancipacijo ne le od klasičnega environmentalizma in rasnih oziroma etničnih razlag,¹⁶ temveč predvsem od zgodovine

¹⁶ Klasično besedilo environmentalizma je Hipokratov spis, ki je v renesansi zacirkuliral kot *De aere, aquis, & locis*. Pregledno o tej tematiki cf. Margaret T. Hodgen,

v verskem ključu (*histoire sacrée, sacred history*). Ta metodološki premik se je v političnem pogledu prevajal v sodobno zgodovino osvobajanja od t. i. fevdalnih spon. Vodilna nit Dalrymplove zgodovinske pripovedi je alienacija lastnine, ključni element v njej pa svobodna odtujitev zemljiške lastnine, ki nastopi v družbah, ki trgujejo in imajo številno mestno prebivalstvo, kar prinaša s sabo »izboljšano stanje družbe«. *Commercial society* tako nastopi kot postfevdalna družba, njeno uveljavljanje pa se kaže kot osvobajanje izpod fevdalizma. Zgodovina *commercial society* oziroma zgodovina, katere krona je *commercial society*, je zgodovina napredovanja k svobodi. To zgodovinsko naracijo si v naslednjih dobrih sto letih prisvoji liberalizem,¹⁷ ki se čez nadaljnjih sto let identificira s civilno družbo oziroma civilno družbo – t. i. »civilno družbo 2.0« – poistoveti s sabo.¹⁸

Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1964); J. H. Elliott, *The Old World and the New, 1492–1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970). Na paradoks zatona predmodernih rasnih razlag opozarja Ivan Hannaford, *Race: The History of an Idea in the West* (Washington, D. C.: Woodrow Wilson Center Press, 1996): emancipacija od tovrstnih razlag je bila sočasna z »Racialization of the West«. Moderni rasizem je torej na Zahodu nasledil predmodernega.

¹⁷ Klasična formulacija: L. T. Hobhouse, *Liberalism* (London: Williams and Norgate, in New York: H. Holt and Company, 1911).

¹⁸ »Civilna družba 2.0« je oznaka za civilno družbo, ki jo je v času unipolarne vladavine ZDA po zmagi v hladni vojni začela promovirati – oblikovati, podpirati, finan-

Na zgodovinski shemi štirih stadijev so gradili vsi škotski razsvetljenci, najbolj znani med njimi Henry Home, morda bolj poznan kot lord Kames (ki se mu je Dalrymple zahvalil v posvetilu), Adam Ferguson, John Millar in Adam Smith (čigar predavanja o jurisprudenci v akademskih letih 1762 in 1763 na univerzi v Glasgowu naj bi bila navdih vsem drugim).¹⁹ Pri Fergusonu se zgodovina *commercial society* prelije v zgodovino ali raje teorijo »civilne družbe«. Njegovo najbolj znano delo naznanja to že v naslovu: *Razprava o zgodovini civilne družbe* (1767).²⁰

Ferguson govori o predmetu in obliki civilne družbe, njeni zgodovini, njenih zakonih, njeni ureditvi, njenih sestavnih delih, razporeditvi funkcij ter položajih in častnih nazivih v njej, o naukih,

cirati, opremljati, instruirati, uriti, profilirati, usmerjati in tudi oboroževati – ameriška zunanja politika. Ta »civilna družba«, katere ključni akterji so tako imenovane nevladne organizacije, se – skladno z aktualno prevlado izvršilne oblasti ter degradacijo zakonodajne in sodne – naslavlja na vlado, ne državo, in je uperjena proti nacionalni suverenosti, ima globalistično ideologijo in politiko ter služi interesom svojih sponzorjev s širjenjem in uveljavljanjem liberalistične ideološke, politične, ekonomske in kulturne agende, ki po potrebi vključuje rušenje vlad v nepokornih državah (tako imenovani *regime change*).

¹⁹ Adam Smith, *Lectures on Jurisprudence*, ur. R. L. Meek, D. D. Raphael in P. G. Stein, *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith* (Oxford: Clarendon Press, 1978), zv. 5.

²⁰ Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society* (Edinburgh: A. Millar *et al.*, 1767).

ki nam jih sporoča – ne poda pa definicije civilne družbe. Predstavo o tem, kaj je civilna družba, si lahko ustvarimo na podlagi opisov njenega nastanka in delovanja. Civilna družba je avtonomni, spontani, samoorganizirani socialni mehanizem, v katerem posamezniki sledijo svojim nagnjenjem, uresničujejo svoje sposobnosti in uveljavljajo svoje interese, se srečujejo na trgu ter pripadajo prostovoljnim družbenim in verskim organizacijam. Spletena je iz proizvodnje in potrošnje bogastva, poklicno diferenciranega, toda kulturno homogenega prebivalstva, ki ima določene običaje in načine obnašanja, ter znanosti in umetnosti. Spoznanje, ki odlikuje Fergusonovo teorijo civilne družbe, je, da so njene institucije in torej ona sama samorasli rezultat delovanja ljudi, ne pa uresničitev njihovih projektov in načrtov.

Nosilka pojmovnega neba, pod katerim se razvija in živi Fergusonova civilna družba, je ideja svobode oziroma napredovanja k večji svobodi. Vendar pa civilna družba vključuje tudi element prisile: zakone, vojaške in politične institucije. Božja previdnost je hotela – ti razsvetljenci so bili prezbiterijanci –, da povsod, kjer obstaja civilna družba, obstaja tudi določena oblika vladavine, se pravi javni red in oblast. Ferguson v duhu klasičnega republikanizma oziroma državljanskega humanizma (*civic humanism*) pritrjuje institucijam in ukrepom, ki jih ljudje sprejemajo in uveljavljajo v medsebojnih odnosih, da bi spodbujali vrline in

krotili človeške slabosti (*virtues in vices*) ter zatirali kriminal. Zavrača pa oblastno prisilo, ki korumpira javnost (*corruption* je spodjedanje državljanskega duha in vrlin), izhaja iz vladarjevih osebnih ambicij ali okrutnosti (ne pa iz skrbi za *bonum commune*, tj. javno dobro) ter skuša utišati ljudi, omejiti njihovo svobodo in jih zasušnjiti – ki, skratka, hoče pokopati politični duh (*political spirit*).

Civilna družba pri Fergusonu torej zaobjema državo. To je ključno za razumevanje zgodovine pojma civilna družba. Ferguson je bil z eno nogo še v klasičnem pojmovanju civilne družbe, z drugo pa je stopal v moderno. Ločitev civilne družbe od države, temeljno pojmovno razločevanje med njima, ki je prevladujoča značilnost modernega razumevanja civilne družbe, je prvenstveno zasluga Georga Wilhelma Friedricha Hegla.

3. Hegel

Hegel je svojo pojmovno inovacijo oprl na pozorno branje škotskih razsvetljencev²¹ in še posebej Fergusonove *Razprave o zgodovini civilne družbe*, ki je izšla v nemškem prevodu že leto po objavi izvirnika.²² Njen širši kontekst je bil zaton nemškega kamestralizma oziroma »kameralistične ortodoksije«, ki je odprl prostor za recepcijo politične ekonomije

²¹ Norbert Waszek, *The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of »Civil Society«* (Dordrecht: M. Nijhoff, 1988).

²² Adam Ferguson, *Versuch über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft* (Leipzig: Johann Friedrich Junius, 1768).

je,²³ ter širjenje percepcije o pomenu »družbe«. S to percepcijo se je širilo prepričanje, da družbi ni mogoče samo narekovati, ji ukazovati in vladati, temveč da igra ali bi morala igrati vlogo pri oblikovanju politike.²⁴ V javno razpravo so vstopale nove teme, med katerimi sta imela najbolj daljnosežne posledice postulirana centralnost individualnih potreb ter razločevanje med ekonomijo, civilno družbo in državo. »Družba« je bila nov pojem, ki je klical po raziskovanju, in Lorenz Stein, analitik »družbenih gibanj« v porevolucijski Franciji, je zapisal o tistem obdobju, da bi bilo težko najti čas, ki bi bil »poučnejši glede resničnega razmerja med družbo in državo«.²⁵

Hegel je svoje razumevanje civilne družbe, za katerega je ključno razločevanje med civilno družbo in državo, razvil in razložil v *Philosophie des Rechts*. Delo je izšlo leta 1820, čeprav je na naslovnici letnica 1821. O naslovni temi je predaval v naslednjih letih

²³ Cf. Keith Tribe, *Governing Economy: The Reformation of German Economic Discourse 1750–1840* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), pogl. 8.

²⁴ Tilman Reitz, »Idealistische und junghegelianische Kulturpolitik: Philosophischen Engagement nach 1789 und vor 1848«, v: *Bruno Bauer (1809–1882): Ein »Partisan des Weltgeistes«?*, ur. Klaus-M. Kodalle in Tilman Reitz (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2010), str. 192.

²⁵ Lorenz Stein, *Der Begriff der Gesellschaft und die sociale Geschichte der französischen Revolution bis zum Jahre 1830*, 2. izd. (Leipzig: Verlag von Otto Wigand, 1855), str. 212.

trikrat, četrtič pa leta 1831, ko je predavanja prekinila smrt zaradi kolere.²⁶

Nemški izraz *Recht* pomeni tako pravico kot pravo. Zdravko Kobe je Heglovo *Philosophie des Rechts* prevedel v slovenščino kot *Filozofijo pravice*.²⁷ Hegel je torej obravnaval civilno družbo znotraj filozofije pravice, ki je vključevala filozofijo prava. Civilna družba pa je obenem bila tudi predmet državoznanstva, se pravi politične znanosti ali politične filozofije. Na to nas opozarja podnaslov Heglove *Filozofije pravice*, ki se glasi *Očrt naravnega prava in državoznanstva*. Poleg tega iz Heglove razprave sledi, da je bila »civilna družba« sicer predmet nove znanosti – politične ekonomije. Hegel je namreč naletel na ta pojem v novem – modernem – pomenu pri branju škotskih razsvetljencev, ki so bili in filozofi in politični ekonomisti obenem. Politična ekonomija je nastopala pri Heglu kot »državna ekonomija« (*Staatsökonomie*).²⁸

Hegel je politično ekonomijo interpretiral kot znanost, ki je odkrila »civilno družbo«. Ko je to

²⁶ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts / Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse: Zum Gebrauch für seine Vorlesungen* (Berlin: In der Nicolaischen Buchhandlung, 1821).

²⁷ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Oris filozofije pravice*, ur. in prev. Zdravko Kobe (Ljubljana: Krtina, 2013).

²⁸ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §189. Citiram po Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, ur. Eduard Gans, v: *idem, Werke, Vollständige Ausgabe* (Berlin: Verlag von Duncker und Humblot, 1833), zv. 8.

»civilno družbo« zajel v svoja razmišljanja, jo je vključil v filozofski sistem. Dejansko je bila politična ekonomija, kot sem namignil, povezana ali, raje, prepletena s filozofijo že pri škotskih razsvetljencih. Bila je sestavni del njihovih impozantnih filozofskih sistemov. (Zadnjega te vrste imamo pri Heglu.) Toda Georg Lasson, eden pomembnih urednikov Heglovih del, je zaslugo za sistemsko integracijo (klasične) politične ekonomije – in s tem »civilne družbe« – v filozofijo pripisal Heglu: »Heglov jasen pogled na življenjske realnosti mu je v posebni meri omogočil, da je nacionalni ekonomiji, novi znanosti, katere temelje so polagali v Angliji in Franciji, odredil mesto v sistemu znanosti.«²⁹

Hegel je v *Filozofiji pravice* civilno družbo sistemsko postavil v razdelek o npravnosti (*Sittlichkeit*), znotraj

²⁹ Georg Lasson, »Einleitung des Herausgebers«, v: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, z dodatki iz Heglovih predavanj, ki jih je redigiral Gans, na novo izdal Georg Lasson (Leipzig: Verlag von Felix Meiner, 1911), str. LVII. Za Heglovo prvo »prisvojitve« politične ekonomije sicer velja njegova zgodnja razprava o naravnem pravu. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, »Über die wissenschaftliche Behandlungsarten des Naturrechts, seine Stelle in der praktischen Philosophie und sein Verhältnis zu den positiven Rechtswissenschaften«, v: *idem, Werke in zwanzig Bänden*, ur. E. Moldenhauer in K. M. Michel (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1970), zv. 2, zlasti str. 482; cf. Rolf-Peter Horstmann, »Über die Rolle der bürgerlichen Gesellschaft in Hegels politischer Philosophie«, v: *Materialien zu Hegels Rechtsphilosophie*, ur. Manfred Riedel (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1975), zv. 2, str. 280–281.

njega pa med »družino« in »državo«. Po tej ume-
stitvi je civilna družba »razlika [*Differenz*], ki vstopi
med družino in državo, čeprav njeno izoblikovanje
nastopi pozneje kot izoblikovanje države«. Civilna
družba zato logično »predpostavlja državo«. Da bi
kot razlika lahko obstajala, mora imeti državo pred
sabo kot nekaj samostojnega. Zgodovinsko gledano
pa »ustvaritev civilne družbe sodi v moderni svet«,
tako da tudi historično predpostavlja državo.³⁰

Po Heglu sestavljajo civilno družbo »trije mom-
enti«: »sistem potreb«, pravosodje ter »policija in
korporacija«. ³¹ »Sistem potreb« je sistem vsestranske
odvisnosti. Rekli bi lahko, da imamo tu namesto
bellum omnium contra omnes odvisnost vsakogar od
vseh. Ta sistem vsesplošne odvisnosti se vzpostav-
lja, ko posamezniki zadovoljujejo svoje potrebe. »V
civilni družbi je vsak svoj smoter, vse drugo je nič.
Toda brez odnosa z drugimi ne more doseči obsega
svojih smotrov; ti drugi so zato sredstvo za smoter
posebnega. Toda posebni smoter si z odnosom do
drugega nadene obliko občosti in se zadovolji, med-
tem ko istočasno zadovoljuje blaginjo drugega.«³²

V civilni družbi »vsako partikularno postane
družbeno« (*ein Gesellschaftliches*).³³ V tem smislu je
civilna družba družbenost partikularnosti, družba
posebnosti. Toda pri Heglu je posebnost vezana na

³⁰ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 182 Zusatz.

³¹ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 188.

³² Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 182 Zusatz.

³³ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 192 Zusatz.

občost. To je značilno in ključnega pomena za Heglovo pojmovanje civilne družbe. Po tem se razlikuje od liberalističnega. Kot pravi Hegel, je posebnost »vezana na pogoj občosti«, »omejena z občostjo«. ³⁴ Tudi ko gresta v civilni družbi »posebnost in občost vsaka k sebi, sta vendar obe medsebojno povezani in se pogojujeta«. ³⁵ »Načelo posebnosti ima samo v občosti svojo resnico in pravico do svoje pozitivne dejanskosti.« ³⁶ To sankcijo občosti, amortizacijo dialektike posebnosti v sistemu potreb, zagotavljajo druga dva momenta civilne družbe in seveda država.

Kot rečeno, je bila politična ekonomija tista znanost, ki je odkrila, kako »vrvenje samovoljnosti« – namreč posameznikov, ki se ženejo za svojimi posebnimi smotri in zadovoljujejo svoje potrebe – »poraja iz sebe občā določila« in kako »nujnost, ki nastopi sama, vzdržuje to navidez razsuto in brezmiselno« (*Zerstreute und Gedankenlose*). »Izslediti tu to nujno je predmet državne ekonomije, znanosti, ki je v čast mišljenju, ker v množici naključnosti najde zakone.« ³⁷ To bi morda utegnilo koga spomniti na von Hayeka in njemu podobne. Toda tudi v tem pogledu Hegla in njegove civilne družbe ni mogoče asimilirati v liberalizem. Hegel namreč opredeli političnoekonomski »videz umnosti v tej sferi« kot razum, ki vlada ali

³⁴ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 182 Zusatz.

³⁵ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 184 Zusatz.

³⁶ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 186.

³⁷ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 189 Zusatz.

upravlja (izraz, ki ga uporabi, je *regierende Verstand*), kot »končnost razuma«. ³⁸

V civilni družbi je element osvobajanja in svobode, ali vsaj svobodne volje ali samovolje. Hegel je bil mislec modernosti in je civilno družbo opredelil kot moderno zgodovinsko stvaritev in s tem kot moment v napredovanju svobode. Bil pa je vse prej kot slep za njene temne plati, zlasti za »predstavo [...] fizične in npravne pogibeli«, ki jo je nudil »sistem potreb«. En vidik te »predstave« je bil iztek afirmacije posebnega samega zase v »razuzdanost in brezmerost«, pri čemer so bile »forme te razuzdanosti same brezmejne«. Predstave in razmišljanje ženejo poželenja in želje v »slabo neskončnost«, v neskončno ogledovanje samozavedanja v sebi samem. »Posebnost za sebe«, ki se na vse strani prepušča zadovoljevanju svojih potreb, naključne samovolje in subjektivne poljubnosti, »v svojih užitkih uniči samo sebe in svoj substancialni pojem«. ³⁹ Težko bi našli bolj jedrnat opis logike samodestruktivnosti našega poznega liberalizma.

Drugi nevšečni vidik »sistema potreb« je konformizem, ki ga neizbežno poraja povezanost posameznikov prek zadovoljevanja lastnih potreb. Ker »prejemem sredstva za zadovoljitev od drugih, moram privzeti njihovo mnenje«. To pripelje do tega, da »na koncu ni več potreba, temveč je mnenje tisto, ki ga je treba zadovoljiti«. ⁴⁰ Podobno velja specifično za obla-

³⁸ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 189.

³⁹ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 185.

⁴⁰ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 190 Zusatz,

čenje in način prehranjevanja. Tu je »najpametneje«, da se obnašamo tako kot drugi.⁴¹

Zadovoljevanje potreb nasploh nosi v sebi »zahtevo po enakosti«, enakost v sistemu potreb pa je »posnemanje«, težnja biti enak drugim (*Sich-gleich-machen*). Po drugi strani pa se posebnost želi afirmirati. Na delu je torej tudi težnja po tem, da bi se uveljavili z izstopanjem.⁴² Na drugem koncu 19. stoletja je Thorstein Veblen s tem v zvezi pisal o *conspicuous consumption*, o razkazovanju bogastva skozi potrošnjo kot sredstvu za pridobivanje statusa in ugleda.⁴³ Hegel je opozoril, da je ta težnja »vir pomnoževanja potreb in njihove širitve«, za katero je značilno premagovanje neposrednih naravnih danosti, »stroge naravne nujnosti potreb«, in se zato kaže kot proces osvobajanja.⁴⁴ To je bilo v duhu časa, ki ga je emblematično izrazil francoski zgodovinar Jules Michelet, ko je svetovno zgodovino definiral kot »vojno človeka proti naravi«. ⁴⁵ Hegel in Michelet sta živela v dobi, ko se je zdelo, da je človek v tej vojni zmagal.

Glede na pomembnost »mnenja« v zgodnjemoderni in moderni politični filozofiji, gre tu za velik

§ 192 Zusatz.

⁴¹ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 192 Zusatz.

⁴² Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 193.

⁴³ Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study in the Evolution of Institutions* (New York: The Macmillan Company, 1899), pogl. 4.

⁴⁴ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §§ 193, 194.

⁴⁵ Jules Michelet, *Introduction à l'histoire universelle* (Pariz: Librairie Classique de L. Hachette, 1831), str. 1.

pojmovni premik. Pri Thomasu Hobbesu je mnenje oziroma »moč mnenja« vprašanje javne oblasti, konkretno države kot njene moderne oblike. V *Leviathanu* je zapisal, da »vsa dejanja ljudi izhajajo iz njihovih mnenj«, zato mora vladar, ki želi dobro vladati, torej obvladati dejanja ljudi, obvladovati njihova mnenja: »dobro vladati mnenjem«. ⁴⁶ V *Behemotu* je bil še bolj lapidaren: »Moč mogočnih nima drugega temelja kot mnenje in verjetje ljudi.« ⁴⁷ Hegel pa postavi moč mnenja v sistem potreb, v civilno družbo, v domnevno sfero individualne svobode. Čigava moč je tu moč mnenja? Na to vprašanje še danes ni zadovoljivega odgovora. ⁴⁸ Sámó vprašanje se je skoraj izgubilo.

Tretji temni vidik civilne družbe, na katerega opozarja Hegel, je morda najzanimivejši, saj se tu razkrija »anatomija« civilne družbe. ⁴⁹ Pokaže se, kakšne

⁴⁶ Hobbes, *Leviathan*, str. 91.

⁴⁷ Thomas Hobbes, *Behemoth, or, The Long Parliament*, ur. Paul Seaward, *The Clarendon Edition of the Works of Thomas Hobbes* (Oxford: Clarendon, 2010), zv. 10, str. 128.

⁴⁸ Na vročo sled temu problemu je med drugo svetovno vojno prišel ameriški sociolog Robert Brady. Njegovo delo je bilo prispevek h kritiki nacizma, nanj pa so se sklicevali tudi levičarji v Rooseveltovi vladi. Razprave, katerih del je bil, so bile na začetku hladne vojne zadušene. Cf. Robert A. Brady, *Business as a System of Power* (New York: Columbia University Press, 1943), zlasti str. 262–293.

⁴⁹ Aludiram na znamenito Marxovo formulacijo: Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (Berlin: Dietz Verlag, 1972–; Berlin: Akademie Verlag, 1998–; Berlin in Boston: De Gruyter Akademie Forschung, 2015–), razdelek

rezultate proizvaja dialektika »sistema potreb«. Ko sem prvič omenil, da si Hegel ni zatiskal oči pred »predstavo [...] fizične in npravne pogibeli« v civilni družbi, sem citiral njegovo misel o tem, kako sama sebi prepuščena posebnost pri naključno samovoljnem in subjektivno poljubnem zadovoljevanju svojih potreb po eni plati uničuje sámo sebe.⁵⁰ Druga plat je, da je »neskončno vzdraženo zadovoljevanje nujnih kakor tudi naključnih potreb, [ki je] v neprekinjeni odvisnosti od vnanje naključnosti in samovolje, kakor tudi omejeno z močjo občosti, naključno«. Rezultat je naključna in nujna beda (neodvisna od posameznikovega dela, sposobnosti in iznajdljivosti kot temeljnih postavk poznejše ameriške ideologije). »Civilna družba ponuja s temi nasprotji in njihovo prepletenostjo predstavo tako razpuščenosti [kot] bede ter obema skupne fizične in npravne pogibeli.«⁵¹

Član civilne družbe, ki ga Hegel imenuje »buržuj« (*Bürger (als bourgeois)*), ima kot človek v nasprotju z živaljo raznovrstne potrebe in sredstva za njihovo zadovoljevanje.⁵² Neskončno pomnogoterjanje in širitev potreb ter njihovo »rafiniranje«, ki vse to spremlja (po modernem samorazumevanju je

II, zv. 2, str. 100.

⁵⁰ »Posebnost za sebe«, ki se na vse strani prepušča zadovoljevanju svojih potreb, naključne samovolje in subjektivne poljubnosti, »v svojih užitkih uniči samo sebe in svoj substancialni pojem« (Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 185).

⁵¹ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 185.

⁵² Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 190.

bil tako imenovani civilizacijski proces kot proces premagovanja divjega, grobega, surovega, neotesanega stanja družbe proces rafiniranja, uglajevanja, mehčanja, vse večje prefinjenosti in olikanosti ali kar polikanosti človeških manir), je bilo, kot smo videli, razumljeno kot osvobajanje izpod »naravne nujnosti«. Toda ta osvoboditev je bila »formalna«. »Usmerjenost družbenega stanja k nedoločnemu pomnogoterjanju in specificiranju potreb, ki, tako kot razlika med naravno in omikano potrebo, nima meja – *lüksuz* –, je prav tako neskončno pomnoževanje odvisnosti in stiske«. ⁵³

Razmišljanje o delu kot »posredovanju, ki pripravi in pridobi partikularizirana sredstva primerna za partikularizirane potrebe« in ki »s pomočjo najraznovrstnejših procesov specificira material, ki ga daje neposredno narava, za te mnogovrstne smotre«, ⁵⁴ pripelje do podobnega zaključka. »Tisto obče in objektivno na delu pa je v *abstrakciji*, ki prinaša specificiranje sredstev in potreb, s tem pa specificira tudi proizvodnjo in poraja *delitev dela*.« Delitev dela poenostavlja »delo posameznika«, stopnjuje »spretnost v njegovem abstraktnem delu« in povečuje količino proizvodov, »abstraktnost proizvodjanja« pa delo tudi mehanizira, tako da na koncu človek postane nepotreben. Pri Adamu Smithu in še bolj pri njegovem popularizatorju in prvem biografu Dugaldu Stewartu je Hegel poleg slavošpeva delitvi

⁵³ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §195.

⁵⁴ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §196.

dela lahko bral o degradaciji in poneumljanju dela in delavca, ki ga je prinašala delitev dela, sam pa je poudaril, kako »abstrakcija spretnosti in sredstev« prinaša vse popolnejšo odvisnost ljudi v njihovih medsebojnih odnosih. »Odvisnost« je podčrtal in dodal, da postaja totalna, »celovita nujnost«. ⁵⁵

Civilna družba je tako »silna moč, ki človeka povleče nase, zahteva od njega, da dela zanjo, ter daje vse skozi njo in vse počne prek nje«. ⁵⁶ Ta totalitarizem civilne družbe, ki ga poraja njen dejavni moment, sistem potreb, blažita njena druga dva momenta, pravosodje ter policija in korporacija, nad civilno družbo pa država. »V *sistemu potreb* je subsistenca in blaginja slehernega posameznika *možnost*, katere dejanskost pogojujejo njegova samovolja in naravna posebnost, kakor tudi objektivni sistem potreb«. Da bi bila subsistenca in blaginja posameznika zagotovljena, da bi bila »posebna blaginja obravnavana in udejanjena kot pravica«, je bilo skrb pravosodja in naloga »varovalne moči občega«. ⁵⁷ Država pa sploh

⁵⁵ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §198.

⁵⁶ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §238 Zusatz.

⁵⁷ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §§230, 231. O slehernikovi subsistenci in blaginji kot pravici cf. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts*, ur. Dirk Felgenhauer, v: *Gesammelte Werke* (Hamburg: Felix Meiner, 2013), zv. 26.1; »Nachschrift Homeyer«, § 92, str. 298; »Nachschrift Wannemann«, § 92, str. 102 ter Ludwig Siep, »Constitution, Fundamental Rights, and Social Welfare in Hegel's *Philosophy of Right*«, v: *Hegel on Ethics and Politics*, ur. Robert B. Pippin in Otfried Höffe, prev. Nicholas Walker (Cambridge:

še le zagotavlja obstoj civilne družbe. Ko se brezmejne človekove želje oziroma poželenja iztezajo v slabo neskončnost, sta namreč na drugi strani tudi »prikrajšanost in stiska nekaj brezmejnega, in zmedenost tega stanja lahko pripelje do harmonije samo država, ki ga obvladuje«. ⁵⁸

4. Mladoheglovci

Heglova obravnava civilne družbe je tako ali drugače animirala mladoheglovce. Javno najbolj izpostavljen med njimi, Bruno Bauer, na prehodu iz 1830. v 1840. leta tudi njihov *spiritus movens*, je v tem oziru precej zvesto sledil Heglu. »Potreba je vzmet, ki poganja v gibanje civilno družbo,« je pisal v *Judovskem vprašanju*. »Vsakdo uporablja drugega, da bi dosegel zadovoljitev svoje potrebe, ta pa spet uporablja njega z enakim namenom. Krojač uporablja mojo potrebo, da bi nahranil sebe in družino; jaz uporabljam njega za zadovoljitev svoje potrebe.« ⁵⁹

Ta sistem potreb je bil v moralnem smislu deficitaren in je klical po državni intervenciji. »Krščanska država je omejila egoistični vrvež civilne družbe z oblikami, ki so mu odvzele njegovo nespodobnost, in ga končno povezala z interesom časti«. Sicer pa

Cambridge University Press, 2004), zlasti str. 278–283.

⁵⁸ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §185 Zusatz.

⁵⁹ Bruno Bauer, *Die Judenfrage* (Braunschweig: Druck und Verlag von Friedrich Otto, 1843), str. 8.

so zadovoljevanje potreb regulirali stanovi (država je bila še stanovska) in korporacije. »Član stanu ima kot tak dolžnost, da sledi ne le svojemu osebnemu, temveč tudi občemu interesu svojega stanu.« Stanovski interes postavi posameznikovemu lastnemu »nujno pregrado« in tako se poskrbi tudi za »potrebo civilne družbe nasploh«. Celo tisti stan, »v katerem je potreba trenutka najsilnejša« in v katerem se tudi sebičnosti streže najživahneje, namreč trgovski stan, v krščanski državi uravnava korporacije.⁶⁰

Omenjanje trgovskega stanu v tem kontekstu seveda ni naključno. V njem pride narava potreb do izraza najbolj brez zadržkov ali najostreje. Potreba je podložna naključnim muham in razpoloženjem, vrh tega pa je njeno zadovoljevanje odvisno še od zunanjih naključij, ki so močnejša od posameznika in njegove časti ali poštenosti. Potreba pa je »temelj, [...] ki civilni družbi zagotavlja njen obstoj in jamči njeno nujnost«, in prav ta temelj »izpostavlja njen obstoj stalnim nevarnostim, vzdržuje v njej negotov element ter poraja tisto nenehno spreminjajočo se zmes revščine in bogastva, stiske in razcveta«.⁶¹

Ta »element negotovosti« so v družbeni imagini predstavljali judje, poosebljenje trgovanja. To njihovo dejavnost je v tedaj običajnih predstavah označeval izraz *Schacher*; nastopala je torej slabšalno – kot mešetarjenje oziroma barantanje in kramarstvo, pa tudi oderuštvo, torej kot nekaj

⁶⁰ Bauer, *Die Judenfrage*, str. 8.

⁶¹ Bauer, *Die Judenfrage*, str. 8.

zaničevanja, če ne naravnost obsojanja vrednega.⁶² Bauer je sicer takoj na začetku povedal, da judje tega »elementa negotovosti« v civilni družbi niso ustvarili in niso bili krivi, da je obstajal; drugo vprašanje pa je bilo, ali ga niso izrabljali in si ga prisvojili kot svoje področje.⁶³

Za razpravo o civilni družbi je pomembno, da je Bauer ta pojem postavil v izhodišče svoje obravnave judovskega vprašanja in da se je okrog civilne družbe vrtel tudi Marxov polemični odgovor na Bauerjev spis, »Prispevek k judovskemu vprašanju«, napisan konec leta 1843 in objavljen na začetku naslednjega leta v *Nemško-francoskih letopisih* v Parizu. Bauerjevo *Judovsko vprašanje* je bilo sicer zastavljeno kot kritika »zagovornikov« judovske emancipacije, kritika tistih, ki so jude hoteli ubraniti pred »kritiko«, in njihovega besednjaka, ki se je vrtel okrog ključnih liberalističnih političnih pojmov. »Kritika« je bila za Bauerja duh časa, babica porajajočega se »novega sveta«.⁶⁴

Med Bauerjevim in Marxovin pojmovanjem civilne družbe so bile bistvene razlike. In ker je Marx v svojem »Prispevku k judovskemu vprašanju« Bauerju

⁶² Michael Schmidt, »Schacher und Wucher: Ein antisemitisches Stereotyp im Spiegel christlicher und jüdischer Autobiographien der Goethezeit«, v: *Menora: Jahrbuch für deutsch-jüdische Geschichte*, let. 1, ur. Moses-Mendelssohn-Zentrum für europäisch-jüdische Studien (Hamburg: Philo Fine Arts, 1990), str. 235–277.

⁶³ Bauer, *Die Judenfrage*, str. 8–9.

⁶⁴ Cf. Bauer, *Die Judenfrage*, »Eingang«.

utemeljeno očital, da je v »temeljnih potezah« sledil Heglovi razpravi o civilni družbi v *Filozofiji pravice*,⁶⁵ je obstajala bistvena razlika tudi med Marxovim in Heglovim pojmovanjem civilne družbe.

Po Bauerju so judje živeli v intersticijih, v »med-prostorih« civilne družbe. »Kakor Epikurjevi bogovi živijo v vmesnih prostorih sveta, kjer so vzvišeni nad določnim delom, tako so se judje utrdili zunaj določenih stanovskih in korporacijskih interesov, ugnezdili v razpokah in špranjah civilne družbe ter prevzeli nase žrtev, ki jo terja negotovi element civilne družbe.« Vstop v stanove in korporacije jim je bil zaprt. Drugo vprašanje pa je bilo, ali se kot »izvoljeno ljudstvo«, za katerega so se imeli, niso izključili tudi sami.⁶⁶

Z ozirom na civilno družbo je bistveno, da so judje po Bauerju bili in obenem niso bili njen del, da so bili vključeni vanjo in hkrati izključeni iz nje. »Judovsko vprašanje« je bilo torej tudi vprašanje »civilne družbe«. Rekli bi lahko, da so po Bauerjevem *Judovskem vprašanju* judje kot nosilci negotovega elementa civilne družbe, kot poosebljenje negotovosti civilne družbe, kot njen integralni tujek vendarle bili civilnodružbeni. V Marxovem »Prispevku k judovskemu vprašanju« pa je, ravno

⁶⁵ Karl Marx, »Zur Judenfrage«, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (Berlin: Dietz Verlag, 1972–; Berlin: Akademie Verlag, 1998–; Berlin in Boston: De Gruyter Akademie Forschung, 2015–), razdelek I, zv. 2, str. 150.

⁶⁶ Bauer, *Die Judenfrage*, str. 9.

obratno, civilna družba postala judovska. Bila je udejanjenje judovskega duha, judovstvo je v njej »doseglo svoj vrhunec«. ⁶⁷

Judovstvo je bilo pri Marxu metaforična oznaka za civilno družbo, kraljestvo buržuja (*bourgeois*) v nasprotju z »abstraktnim« oziroma »iluzoričnim« državljanom, v katerem je vladal izključno egoizem. Judovstvo se je v vsej polnosti materializiralo v sistemu potreb: »Kaj je posvetni temelj judovstva? *Praktična potreba, sebičnost*. Kaj je judova posvetna religija? *Barantanje* [*Schacher*]. Kaj je njegov posvetni bog? *Denar*«. ⁶⁸ Postavili bi lahko še eno vprašanje in si odgovorili nanj: »Kaj je tosvetno judovstvo? *Sistem potreb*«. Marx je Heglov sistem potreb, ko ga je prikazal kot judovski, po feuerbachovsko preoblekel v religiozni jezik in predstave, da bi lahko aktiviral kritiko religije, da bi ga kritično odklenil. Kritika religije je namreč bila, kot je zapisal, »predpostavka sleherne kritike«. Obenem pa je s tem, ko je kritiko usmeril v civilno družbo kot posvetno dejanskost (judovske) religije, lahko pokazal, da je bila kritika religije v Nemčiji res »v bistvu končana«. ⁶⁹

Pripomniti bi bilo mogoče, da je bilo nekaj ironije v tem, da je Marx uporabil izraz *Schacher* z izrazito

⁶⁷ Marx, »Zur Judenfrage«, str. 168.

⁶⁸ Marx, »Zur Judenfrage«, str. 164.

⁶⁹ Karl Marx, »Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie: Einleitung«, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (Berlin: Dietz Verlag, 1972–; Berlin: Akademie Verlag, 1998–; Berlin in Boston: De Gruyter Akademie Forschung, 2015–), razdelek I, zv. 2, str. 170.

predmoderno konotacijo za oznako moderne civilne družbe, potencialna tragedija pa v tem, da je bila njegova metaforika aficirana ali obremenjena z realnim.⁷⁰ Logični sklep, da emancipacija judov, za katero se je Marx zavzemal, ne zahteva zgolj politične emancipacije (ki jo je zagovarjal Bauer), češ da se ta ne dotakne realnega temelja gospostvenih in izkoriščevalskih razmerij v civilni družbi, temveč terja družbeno emancipacijo, se pravi emancipacijo od sistema izkoriščanja in gospostva v civilni družbi, ta pa zato, ker je ta sistem judovski – spet logično – kliče po »emancipaciji družbe od judovstva«,⁷¹ je namreč mogoče brati dobesedno. Toda to je stvar druge razprave. Bistveno za razumevanje zgodovine pojma »civilna družba« je, da je Marx s svojo kritično operacijo Heglov pojem civilne družbe skrajšal za pravosodje, policijo in korporacije ter civilno družbo zvedel na en »moment« od Heglovih treh: na sistem potreb.

Marxov »Prispevek k judovskemu vprašanju« se pokaže v zanimivi luči, če ga primerjamo s Hesso-

⁷⁰ David Nirenberg, *Anti-Judaism: The Western Tradition* (New York: W. W. Norton & Company, 2013), str. 437, v zvezi s tem govori o »potentni mešanici figuralnega in realnega«, ki je zvenela toliko bolj kredibilno, ker je nastopala v imenu znanosti. NB, Nirenberg govori o antijudaizmu, ne o antisemitizmu (*cf. op. cit.*, str. 3). Pred naivnim branjem tega Marxovega spisa v ključu antisemitizma je svarila npr. Elisabeth de Fontenay, *Les figures juives de Marx* (s.l.: Editions Galilée, 1973), str. 13–18.

⁷¹ Marx, »Zur Judenfrage«, str. 169.

vim esejem o denarju (Über *das Geldwesen*). Kot vse kaže, je Moses Hess to besedilo napisal približno v istem času kot Marx svoj »Prispevek«. Še več, »večino« besedila je poslal v objavo *Nemško-francoskim letopisom*,⁷² katerih prvo številko je pripravljajal za objavo Marx, ker je njegov sourednik Arnold Ruge zbolel.⁷³ Domnevam, da ga je Marx prejel, ko je že imel napisan prvi del »Prispevka k judovskemu vprašanju«, v katerem ni govora o denarju, ki postane velika tema v drugem delu. Po pričevanju sodobnikov je bil Marx takrat pod močnim Hessovim vplivom, toda že primerjava obeh besedil, Marxovega »Prispevka« in Hessovega »O denarju«, kaže na veliko ne le vsebinsko, temveč tudi politično sorodnost.

Vendar pa Hess zelo redko omenja jude oziroma judaizem. Ko se obregne ob »krščanske kramarje in judovske kristjane«, je to po duhu blizu Marxovi polemiki, toda podobnosti je konec, ko zapiše, da je »bistvo modernega barantaškega sveta [*Scha-cherwelt*], denar, realizirano bistvo krščanstva« (in

⁷² Moses Hess, »Dottore Graziano oder Doktor Arnold Ruge in Paris«, v: »Dottore Graziano oder Doktor Arnold Ruge in Paris: Aus dem handschriftlichen Nachlaß von M. Heß herausgegeben von J. P. Mayer«, *Die Gesellschaft: Internationale Revue für Sozialismus und Politik*, let. 8 (1931), št. 2, str. 178, op. 1.

⁷³ Cf. pismo Arnolda Rugeja materi, 28. marec 1844, v: *Arnold Ruges Briefwechsel und Tagebuchblätter aus den Jahren 1825–1880*, ur. Paul Nerrlich (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1886), zv. 1, str. 341.

ne judovstva).⁷⁴ Še več, pojma »civilna družba« Hess skoraj ne uporablja. Ko ga prvič omenja, govori celo o »civilni družbi srednjega veka«, ⁷⁵ medtem ko pojem pri Heglu in naslednikih tipično označuje moderen pojav. Tudi ko piše, da je »misterij judovstva in krščanstva razodet v modernem judovsko-krščanskem kramarskem svetu«, tega ne povezuje s »civilno družbo« niti ne s »sistemom potreb«, temveč govori o »naravoslovju socialnega živalskega sveta«, ki kaže, kako se je človeštvo pozverinilo.⁷⁶

Tematsko blizu Marxovemu »Prispevku k judovskemu vprašanju« je bil tudi Max Stirner v svojem delu *Edini in njegova lastnina*, vendar v drugem pogledu kot Hess. Obadva, Marx in Stirner, sta bila zelo kritična do politične emancipacije. Za Marxa je bila iluzorična, ker se ni dotikala realnega družbenega življenja, v katerem so se ljudje sebično gnali za preživetje. Državljan, subjekt politične svobode, je bil abstraktno, nerealno bitje, medtem ko je bil dejanski človek v »civilni družbi« podvržen samovolji, naključjem in vsakršni odvisnosti ter ujet v vojno vseh proti vsem. Stirner je zelo podobno pisal, da smo v skupnem življenju »v državi [...] edino ljudje. Kako se sicer obnašamo kot posamezniki, in katerim sebičnim gonom utegnemo tu podleči,

⁷⁴ Moses Hess, »Ueber das Geldwesen«, v: *Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform. Erster Band*, ur. Hermann Püttmann (Darmstadt: Druck und Verlag von C.W. Leske, 1845), str. 9, 15.

⁷⁵ Hess, »Ueber das Geldwesen«, str. 17.

⁷⁶ Hess, »Ueber das Geldwesen«, str. 29.

to sodi zgolj v naše zasebno življenje; naše javno ali državno življenje je čisto človeško življenje. Kar se nas drži nečloveškega ali 'egoističnega', je ponižano v zasebno zadevo, in državo skrbno ločujemo od 'civilne družbe', v kateri kraljuje 'egoizem'.⁷⁷ To je edina omemba »civilne družbe« v Stirnerjevi knjigi in še tu se je od tega pojma distanciral z narekovaji. Morda prav zato, ker ta pojem nastopa v heglovskem smislu, Hegla pa je Stirner zavračal, ker je na »pojmovne zakone«, ki jih je Hegel metodično sistematiziral, gledal kot na prisilo, ki si podreja »dejanskega človeka«.⁷⁸

Iz teh primerjav vidimo, da sta Bruno Bauer in Stirner sprejemala in ohranjala Heglov pojem civilne družbe in da ta pojem pri Hessu ni igral pomembne vloge, medtem ko se je pri Stirnerju pojavil le enkrat. Pri Marxu pa je bil osrednjega pomena, vendar ga je uporabljal precej po svoje. Očitno je bil kritičen do Heglovega pojmovanja civilne družbe, vendar ga ni kritiziral niti približno tako metodično in podrobno kot njegov pojem države. Niti ga ni razvil. Nasprotno, osiromašil ga je, ko ga je zreduciral na sistem potreb. In ko je na ta sistem potreb preslikal hobbesovsko asocialno oziroma predsocijalno »naravno stanje« vojne vseh proti vsem – ko je zapisal, da je civilna družba »sfera egoizma, *bellum omnium contra*

⁷⁷ Max Stirner, *Der Einzige und Sein Eigenthum* (Leipzig: O. Wigand, 1845), str. 130.

⁷⁸ Stirner, *Der Einzige und Sein Eigenthum*, str. 126–127.

omnes»⁷⁹ –, je pokazal, da ni imel veliko skupnega niti s siceršnjimi predhodnimi konceptualizacijami »civilne družbe«, ne le s Heglovo. Spregledal je, v kakšni veliki meri je socialna in politična misel v 18. stoletju artikulirala problematiko »*commercial society*« prav v odgovoru na Hobbesovo »naravno stanje«. ⁸⁰ »*Commercial society*« pa je v resnici »sistem potreb« in njena konceptualizacija je v temelju poznejših razmišljanj o »civilni družbi«. ⁸¹

Ker se Marxovo pojmovanje civilne družbe, ki ga je razvil v »Prispevku k judovskemu vprašanju«, ne navezuje na predhodna razmišljanja o tej problematiki, ali vsaj ne na njihovom intenco, v tem pogledu prinaša diskontinuiteto. Kar predstavlja to diskontinuiteto, se pravi poenostavljajoča redukcija civilne družbe na sistem potreb, pa je bilo začetek nove kontinuitete: gledanja na civilno družbo, ki prevladuje še danes. Konec koncev ja šlo za zvedbo civilne družbe na novo odkrito sfero ekonomije, na področje, ki ga je zakoličila »nova znanost« politične ekonomije. Tej sferi je bil pripisovan vedno večji pomen, od Marxove »baze« do von Misesove povzdige ekonomske dejavnosti v »človeško dejavnost kot tako«, ⁸² ko je ekonomija z neoliberalizmom postala

⁷⁹ Marx, »Zur Judenfrage«, str. 150.

⁸⁰ Cf. Hont, *Jealousy of Trade*; Hont, *Politics in Commercial Society: Jean-Jacques Rousseau and Adam Smith*, ur. Béla Kapossy in Michael Sonenscher (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2015).

⁸¹ Cf. Hont, »The Language of Sociability and Commerce«.

⁸² Ludwig von Mises, *Nationalökonomie: Theorie des Han-*

privilegirana domena liberalizma. Marsikaj se je odtlej spremenilo: Marxovo »brezobzirno kritiko vsega obstoječega« je razgrizel zob časa, moralno ogorčenje mladoheglovcev in zgodnjih socialistov nad konkurenčno sebičnostjo je splahnelo, vojna vseh proti vsem se je prelevila v hvaljeno podjetniško svobodno pobudo in tekmovalnost in civilni družbi so nadedli videz moralne respektabilnosti. Postala je politični cilj in ideal in tudi topla greda »kulture« in »vrednot«. Ostala pa je mladomarksovska struktura pogleda, logika argumenta, in v tem je kontinuiteta: civilna družba je v temelju ekonomska sfera, ločena od države (državo pa je treba oklestiti ali kar ukiniti). Kot taka predstavlja zmagoslavje liberalističnega stališča.⁸³

5. Ekonomija in država: Heglova druga smrt

Že pri Marxu je bila teorija države, kolikor jo je sploh bilo, negativna. Država je bila skoraj izključno predmet kritike. Nastopala ni kot javna oblast, temveč kot aparat vladajočega razreda, ki bi ga bilo treba odpraviti, tako kot sam vladajoči razred, da bi lahko svobodno zadihali. S prevlado liberalizma je država postala nujno zlo,

delns und Wirtschaftens (Ženeva: Editions union, 1940), str. 3.

⁸³ Z liberalističnega stališča so »dejavne moči civilne družbe v temelju v ekonomiji, lastniških pravicah in trgu«. Sunil Khilnani, »The Development of Civil Society«, v: *Civil Society: History and Possibilities*, ur. Sudipta Kaviraj in Sunil Khilnani (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), str. 13.

ki ga je treba minimalizirati. Belgijski ekonomist in liberalistični apologet Gustave de Molinari, Marxov sodobnik, je obudil Sayevo diskvalifikacijo z začetka 19. stoletja, da je država »čir družbe«, in državni »intervencionizem« je postal nekaj »pošastnega«. ⁸⁴ Boj proti državi in njenemu »intervencionizmu« seveda ni oviral krepitve njenega represivnega aparata. Ta se je razraščal in se še naprej razrašča, obenem ko narašča moč ekonomistične civilne družbe. Z naraščanjem moči civilne družbe na račun države kot javne oblasti pa pojem civilne družbe slabi, postaja vse bolj nedoločen in nesmiseln – vsaj z modernega heglovskega vidika. Civilna družba se je osvobodila pojmovnosti in vse bolj nastopa kot identitetni prepoznavni znak.

Država se je za kratek čas vrnila v središče pozornosti z vzponom fašizma. Najzanimivejša razprava je bila v Nemčiji. Namesto razmerja med družbo in ekonomijo, ki ga je velikopotezno postavil Max Weber v klasičnem sociološkem delu *Wirtschaft und*

⁸⁴ M. G. de Molinari, *Cours d'économie politique. Tome II: La circulation et la consommation des richesses*, 2. izd. (Bruselj in Leipzig: A. Lacroix Verboekhoven et Cie, in Pariz: Guillaumin et Cie, Éditeurs, 1863), str. 530. Molinari naj bi vpeljal pojem intervencionizma, ko je skoval izraz »intervencionistična vlada«. Tudi oznaka »pošasten« je njegova. Cf. David M. Hart, »The Struggle against Protectionism, Socialism, and the Bureaucratic State: The Economic Thought of Gustave de Molinari, 1845–1855«, 2016, dostop na: <<http://www.davidmhart.com/liberty/Papers/Molinari/EconomicThought/index.html#footnote199>>.

Gesellschaft, je stopilo v ospredje vprašanje odnosa med državo in ekonomijo. Werner Sombart, eden vodilnih družboslovcev tistega časa, je leta 1932 na javnem predavanju razglasil: »Ekonomija *ni* naša 'usoda'.«⁸⁵ Podobno je istega leta predaval ordoliberalc Alexander Rüstow: »Ekonomija ni naša usoda, država je.«⁸⁶ Te izjave je treba razumeti v kontekstu takratnih občih percepcij in političnih analiz, ki so opozarjale, da so se pod weimarsko republiko močni ekonomski interesi polastili države. Ker so ti interesi v veliki meri delovali prek političnih strank (in zato skozi parlament), je bilo mogoče sugestivno govoriti o uničenju države: stranke so zaklale in razkosale »mogočnega leviatana« in vsaka si je vzela »z njegovega trupla kos mesa.«⁸⁷ Liberalistična »minimalna država« je postala plen, ki so si ga prek strank in parlamenta grabili nosilci velike ekonomske moči.

Carl Schmitt, ki je igral prvo violino v javni razpravi o tem problemu, je prepletanje družbenih in ekonomskih interesov in države, v katerem so si prvi podrejali drugo, razložil kot zlom razlike med družbo in državo, ki je pripeljal do »obče zmešnjaja-

⁸⁵ Werner Sombart, *Die Zukunft des Kapitalismus* (Berlin: Buchholz & Weißwage, 1937), str. 5 (1. izd. 1932).

⁸⁶ Alexander Rüstow, »Interessenpolitik oder Staatspolitik«, *Deutsche Volkswirt: Zeitschrift für Politik und Wirtschaft*, let. 7 (1932), 11. november, str. 169.

⁸⁷ Carl Schmitt, »Staatsethik und pluralistischer Staat«, v: *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar – Genf – Versailles 1923–1939*, 3. izd. (Berlin: Duncker & Humblot, 1994), str. 152.

ve«. ⁸⁸ Podobno analizo je v tistem času objavil Walter Eucken, tako kot Rüstow ordoliberallec. V prepletanju med državo in ekonomijo je videl proces, ki je pripeljal do prevlade ekonomskih interesov in slabitve države. ⁸⁹ Odgovor vseh je bil močna država, neodvisna od partikularnih ekonomskih in družbenih interesov: »Država mora zopet postati država.« ⁹⁰

Ta razprava nima neposredne zveze z zgodovino pojma civilne družbe. Ta pojem se je v njej redko uporabljal. Govor je bil o nasprotju med državo in »družbo« ali družbenimi – in prvenstveno ekonomskimi – interesi. Politična ost razprav je bila protiliberalistična. Tudi ordoliberalci so bili kritiki obstoječega liberalizma. Civilno družbo je ta razprava zadevala, kolikor je civilna družba postala liberalistični pojem.

Schmitt je jasno izpostavil to zvezo med liberalizmom in civilno družbo. Trdil je, da je »dvodelna

⁸⁸ Cf. Carl Schmitt, »Konstruktive Verfassungsprobleme«, v: *Staat, Großraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*, ur. Günter Maschke (Berlin: Duncker & Humblot, 1995), str. 58. Podrobnejši oris te razprave v: Tomaž Mastnak, *Črna internacionala: vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma* (Ljubljana: Založba /*cf., 2019), zv. 1, str. 106–119.

⁸⁹ Walter Eucken, »Staatliche Strukturwandlungen und die Krisis des Kapitalismus«, *Weltwirtschaftliches Archiv*, let. 36 (1932), zlasti str. 303–309.

⁹⁰ Carl Schmitt, »Starker Staat und gesunde Wirtschaft«, v: *Staat, Großraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*, ur. Günter Maschke (Berlin: Duncker & Humblot, 1995), str. 77.

shema nasprotja med državo in družbo« zavlada z »zmago liberalističnega načina mišljenja [*Denkweise*]«. Pri Heglu te bipolarnosti ni bilo, je argumentiral. V *Filozofiji pravice* so korporacije predstavljale prehod od civilne družbe k državi. Pri Heglu nimamo opraviti z državo »na eni strani, svobodno civilno družbo na drugi«. ⁹¹

Dvojiški imaginarij je bil značilen za liberalizem. Schmitt mu je postavil nasproti »trojno razčlenjenost političnega življenja«, ki jo je prinesel nacizem. Njegovi trije člani pa niso imeli nobene zveze več ne s Heglom ne s civilno družbo, s čimer se je temeljito spremenil pogled na državo. Z nacističnim prevzemom oblasti je zato prenehala obstajati »heglovska uradniška država [*Beamtenstaat*] 19. stoletja«. Nasledila jo je druga »državna zgradba«. Zato je bilo mogoče reči, da je 30. januarja 1933, ko so oblast prevzeli nacisti, »umrl Hegel«. ⁹² Ta druga Heglova smrt je bila tudi smrt heglovskega pojma civilne družbe, ki mu je smrtni udarec sicer zadal že Marx, zmrcvarili pa so ga liberalci. Z nacizmom smo vstopili v postmoderno.

⁹¹ Carl Schmitt, *Staat, Bewegung, Volk: Die Dreigliederung der politischen Einheit*, 2. izd. (Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1933), str. 28.

⁹² Schmitt, *Staat, Bewegung, Volk*, str. 31–32.

III

Ex oriente lux: ponovno rojstvo »civilne družbe« v Vzhodni Evropi

»Civilna družba« se je ponovno rodila ali vsaj regenerirala oziroma je bila (manj organicistično rečeno) ponovno iznajdena v končni fazi hladne vojne v Vzhodni Evropi. Obujanje in širjenje pojma je bilo v grobem sočasno z uveljavljanjem zgodovinskega revizionizma. Zgodovinski revizionizem je relativiziral nacistično zlo in s tem pomembno prispeval k rehabilitaciji nacizma na Zahodu, zlasti v Evropi. S tem je politično preoblikoval zgodovino, se pravi naše predstave in vednost o preteklosti ter pripoved o njej. Podobno je ponovna iznajdba civilne družbe prispevala k spreminjanju prevladujočih predstav o družbi in politiki. Morda najpomembneje je, da je izrinila na stran dotlej prevladujočo opozicijo, njen politični jezik, njen predstavni svet in njen odnos do sveta, ki so bili pretežno zakoreninjeni v levičarski in še posebej socialistični politični tradiciji. Kolikor so bili v teh procesih udeleženi levičarji ali bivši levičarji (in bilo jih je kar nekaj), je bila reinvenција civilne družbe v tem pogledu dovršitev projekta oblikovanja »kompatibilne levice« – levica, ki je kompatibilna s kapitalizmom in liberalizmom in uperjena proti socializmu in komunizmu. Na tem projektu so

delale ameriške in britanske obveščevalne službe od začetka hladne vojne dalje.⁹³

Obenem je ponovna iznajdba civilne družbe, bolj specifično, predrugačila tudi zgodovinsko posredovano, »tradicionalno« pojmovanje civilne družbe. Kolikor na civilno družbo gledamo kot na predmet socialne in politične filozofije, bi lahko v danem primeru govorili prej o poenostavljanju in siromašenju socialne in politične misli kot o njenem razvoju ali napredku. Toda ta teoretska pavperizacija nikakor ni hromila uspeha ideološkega in političnega projekta reafirmacije civilne družbe kot izbrane poti in sile za rušenje socialistične države in družbeno-ekonomskega sistema. Prej nasprotno.

Nekateri povezujejo obujanje civilne družbe z zatonom »modela modernizacije«, v katerem je igrala vodilno vlogo država. Zaton tega modela je poleg uničenja socialistične države na Vzhodu vključeval tudi demontažo »socialne države« oziroma »države blagostanja« na Zahodu.⁹⁴ Kot post-moderni projekt je nova pomlad civilne družbe

⁹³ Cf. Gabriel Rockhill, »The CIA Reads French Theory: On the Intellectual Labor of Dismantling the Cultural Left«, *The Philosophical Salon*, 28. februar 2017; *idem*, »Foucault, Anti-Communism and the Global Theory Industry: A Reply to the Critics«, *The Philosophical Salon*, 1. februar 2021; *idem*, »The CIA and the Frankfurt School's Anti-Communism«, *The Philosophical Salon*, 27. junij 2022.

⁹⁴ Cf. Khilnani, »The Development of Civil Society«, citat na str. 12.

povezana z vzponom in zavladanjem neoliberalizma v 1970. in 1980. letih prejšnjega stoletja. Takšno gledanje pa seveda izpodbija vzhodnoevropski primat pri reinveciji civilne družbe.⁹⁵

Kljub temu da povezava med ponovno iznajdbo civilne družbe in zavladanjem neoliberalizma gotovo obstaja, menim, da je bil laboratorij za ponovno iznajdbo in aktiviranje civilne družbe v tistem času Vzhodna Evropa in da se je ideja po različnih poteh večinoma prav od tam širila po svetu. Menim tudi, da je – vsaj v Vzhodni Evropi – civilna družba prej utirala pot in odpirala prostor neoliberalizmu, kot pa bila rezultat neoliberalizacije. O neoliberalizaciji lahko govorimo v zgodovinski retrospektivi,⁹⁶ v zgodovini sami smo govorili o civilni družbi. Ključnega strateškega pomena je bila demontaža socialistične države: kakor je bila, zgodovinsko gledano, država blagostanja odgovor na socializem, tako je z uničenjem socializma izgubila *raison d'être*.

⁹⁵ Cf. Alberto J. Olvera Rivera, »Los modos de recuperación contemporánea de la idea de sociedad civil«, v: *La sociedad civil: De la teoría a la realidad*, ur. Alberto J. Olvera, (México, D.F.: El Colegio de México, 1999), str. 27–54; Clive Tempest, »Myths from Eastern Europe and the Legend of the West«, v: *Civil Society: Democratic Perspectives*, ur. Robert Fine in Shirin Rai (London: F. Cass, 1997), str. 132–144.

⁹⁶ Cf. Ana Podvršič, *Iz socializma v periferni kapitalizem: Neoliberalizacija Slovenije* (Ljubljana: Založba /*cf., 2023).

1. Med Vzhodom in Zahodom

Ponovno odkritje civilne družbe v Vzhodni Evropi ni bilo nekaj avtarkičnega, izključno vzhodnoevropskega, zgolj delo samih Vzhodnoevropejcev. Vedno so jim, malo cinično rečeno, pomagali prijatelji z Zahoda. Odgovor na vprašanje, kakšno vlogo so igrale pri ponovnem rojstvu civilne družbe proti koncu hladne vojne v Vzhodni Evropi zahodne obveščevalne službe in druge zunanje politične institucije, pa tudi zasebne fundacije, še v veliki meri skrivajo arhivi. Vemo pa, da je »podpora civilni družbi« po svetu – obenem s »humanitarnim intervencionizmom« – s Clintonovo vlado, če ne že kaj prej, postala uradna ameriška zunanja politika.⁹⁷ Toda ta politika brez intelektualcev, brez etabrirane liberalnodemokratske in kompatibilnolevičarske inteligence, ki je veselo oznanilo civilne družbe artikularila in širila v javnosti, ne bi mogla uspevati.

⁹⁷ Dunn, »The Contemporary Political Significance of John Locke's Conception of Civil Society«, str. 39, uvodoma citira izjavo predsednika Clintona iz leta 1994, kako bodo ZDA »naredile, kar morejo, da bi pomagale civilnim družbam vznikniti izpod represije«. Da je istočasno vzniknil tudi tako imenovani humanitarni intervencionizem, me je opozorila Tanja Petrovič. »Humanitarni intervencionizem«, ki se preliva v »humanitarne vojne«, je igral vlogo tudi pri razbitju Jugoslavije. Cf. David N. Gibbs, *First Do No Harm: Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia* (Nashville: Vanderbilt University Press, 2009); Susan Woodward, »Humanitarian War: A New Consensus?« *Disasters*, let. 25 (2001).

Ponovna iznajdba civilne družbe na Vzhodu je bila posredovana z Zahodom. En srednik so bili intelektualci: zahodni inteligenti in vzhodnoevropski intelektualci, ki so živeli na Zahodu, kamor so mnogi prebežali po zatrtju madžarske revolucije 1956, praške pomladi 1968 in študentskega gibanja konec 1960. let. Oboji so posredovali ideje in izkušnje vzhodnoevropskih disidentov in demokratičnih skupin ali gibanj (pri čemer je bila demokracija vedno bolj sinonim za liberalistično demokracijo, se pravi za protisocializem) zahodni publiki, deloma pa vzvratno tudi vzhodnoevropskemu občinstvu. Drug medij so bili mediji. Glede na omejene možnosti objavljanja disidentskih pogledov in stališč v Vzhodni Evropi je pomembno vlogo igral emigrantski tisk, širše občinstvo pa so dosegale zahodne politično-akademske publikacije.

Kar se tiče objave materiala, ki je bil relevanten za civilnodružbeno razpravo, sta bila v 1980. letih najdejavnejša izdajateljca *The Palach Press*, ki ga je vodil Jan Kavan in je objavljala prvenstveno čehoslovaške informacije, dokumente in razmišljanja, in *Aneks*, ki je objavljala v poljščini. Bilten *Uncensored Poland News* je prinašal dokumente in poročila o dogajanju na Poljskem v angleščini. Najkvalitetnejša periodična publikacija je bil *East European Reporter*, ki je pokrival vso Vzhodno Evropo, izhajal pa je iz angleškega univerzitetnega okolja. Urejala sta ga britanski politolog madžarskega rodu George Schöpflin, ki se je proti koncu življenja vrnil na Madžarsko in

postal poslanec Fidesza v evropskem parlamentu, in Nancy Wood, profesorica medijskih študij na univerzi v Sussexu, ki je bila v gosteh tudi v Sloveniji. Najvidnejši ameriški publikaciji, ki sta prinašali zanimive dokumente in analize vzhodnoevropskih opozicijskih gibanjih, sta bili *Across Frontiers* in *Peace and Democracy News*. Tudi uredniki teh publikacij so obiskali Slovenijo. V Nemčiji je izhajala revija *Osteuropa-Info*, v Avstriji pa *gegenstimmen*.

Do posredovanja in diseminacije idej je prihajalo tudi na simpozijih in srečanjih aktivistov, pri čemer sta se ti dve obliki komunikacije večkrat prekrivali. Na tovrstnih srečanjih v zahodni Evropi so vzhodnoevropsko stran sprva največkrat predstavljali na Zahodu živeči emigranti, ki so bili v bolj ali manj tesnih stikih z rojaki doma, tu in tam pa so se srečanj udeležili tudi protagonisti demokratične opozicije z Vzhoda. V aktivističnem pogledu je bilo najdejavnejše mirovno gibanje, ki se je organiziralo v odgovor na odločitev Nata o namestitvi raket Pershing II v Evropi, znotraj mirovnega gibanja pa britanska END, kampanja za evropsko jedrsko razorožitev, ustanovljena leta 1980. Ta je kmalu razvila evropsko mrežo za dialog med Vzhodom in Zahodom (*Network for East-West Dialogue*), znotraj slednje pa se je na pobudo slovenskega mirovnega gibanja oblikovala mreža za »dialog med Vzhodom in Vzhodom« (*Network for East-East Dialogue*). Mnogi vzhodnoevropski disidenti so bili sprva zadržani do pobud, ki so prihajale z Zahoda, ker jih je reto-

rika mirovnega gibanja spominjala na sovjetsko propagando,⁹⁸ postopoma pa so mnogi mirovno gibanje podprli in se tudi vključili vanj. Pod njihovim vplivom je mirovno gibanje – v sozvočju z zahodno propagando – postavilo v središče vprašanje človekovih pravic. Poleg tega, da so se zahodnjaki udeleževali konvencij END in srečanj v okviru mreže za dialog med Vzhodom in Zahodom, so nekateri na zasebnih misijah obiskovali disidente v Vzhodni Evropi. Ta potovanja čez železno zaveso so včasih spominjala na adrenalinski turizem.

V okviru Beneškega bienala leta 1977 je bila organizirana tudi konferenca, posvečena vzhodnoevropskemu disidentstvu. Cornelius Castoriadis je v plenarnem predavanju analiziral »družbeni režim v Rusiji« s pomočjo pojmovnega razločevanja med civilno družbo in državo.⁹⁹ Vendar ta distinkcija in nanjo oprta teza, da je režim, ki se je vzpostavil v Sovjetski zvezi, izbrisal razliko med državo in civilno družbo, ni igrala nosilne vloge v njegovi analizi niti ni razodevala posebne seznanjenosti z aktualnimi družbenimi procesi in konflikti v Vzhodni Evropi. Prej se je opirala na kritiko partitokratskega socializma, ki so jo razvili kmalu po koncu druge svetovne vojne pri reviji *Socialisme ou barbarie*, ki jo

⁹⁸ Cf. Václav Havel, *An Anatomy of a Reticence: Eastern European Dissidents and the Peace Movement in the West*, prev. E. Kohák (Stockholm: Charta 77 Foundation, [1985]).

⁹⁹ Cornelius Castoriadis, *Le régime sociale de la Russie* (Saint-Denis: Les Cahiers du Vent du chemin, 1982), teza 22.

je soustvarjal Castoridis. V tistem krogu je bil tudi Claude Lefort, ki ga bomo srečali pozneje.¹⁰⁰

Teden dni prej je bila prav tako v Benetkah konferenca o opoziciji v Vzhodni Evropi, ki jo je organiziral levičarski časopis *Il Manifesto*. Rossana Rossanda je povzela vodilno misel konference takole: »Kakor ne bo sprememb v družbah na Vzhodu, če ne bo revolucije na Zahodu, tako ne bo revolucije na Zahodu, če si ne bomo kritično in v polnem obsegu prisvojili izkušenj vzhodnih družb.« Da bi se seznanili z vzhodnoevropskimi izkušnjami, je nadaljevala, pa bi bilo treba preseči formalno razumevanje demokracije, za katerega je bilo značilno osredotočanje na človekove pravice.¹⁰¹ To stališče, ki je vodilo razmišljanje zahodnih levičarjev, je bilo po intenci hvalevredno in smiselno, nehote pa je kazalo na veliko razdaljo, morda kar prepad, med njimi in vzhodnoevropskimi opozicijskimi demokrati, ki so se takrat odpovedovali revoluciji in skupaj s civilno družbo odkrivali prav središčnost – človekovih pravic.

¹⁰⁰ Gl. besedilo k op. 376.

¹⁰¹ Rossana Rossanda, »Macht und Opposition in den nachrevolutionären Ländern«, v: Charles Bettelheim, István Mészáros, Rossana Rossanda, et al., *Zurückforderung der Zukunft: Macht und Opposition in den nachrevolutionären Gesellschaften* (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1979), str. 26, 28. Naslov izvirnika: *Potere e opposizione nelle società post-rivoluzionarie: Una discussione nella sinistra* ([Rim:] Alfani, 1978).

Prvi, ki je objavil razpravo, v kateri je »civilna družba« nastopala kot vodilna ideja pri analizi in razlagi sodobnih dogajanj v »Srednji Vzhodni Evropi«, ¹⁰² je bil francoski politolog češkega rodu Jacques Rupnik. Besedilo je bilo objavljeno v zborniku, ki ga je uredil madžarski politolog Rudolf Tökés, ki je leta 1956 emigriral v ZDA.¹⁰³ Veliko pozornosti je dve leti pozneje vzbudil Andrew Arato, ameriški politični teoretik rojen v Budimpešti kot András, s člankom, v katerem je povzel nastop in dejavnost sindikata Solidarnost in siceršnje sodobne poljske opozicije z naslovom »Civilna družba proti državi«. ¹⁰⁴ Odgovor poljske države (in Sovjetske zveze) na razmah Solidarnosti in razglasitev izrednih razmer 13. decembra 1981 je reflektiral njegov naslednji članek – »Imperij proti civilni družbi«, ki pa je imel

¹⁰² Zlasti v kulturniških krogih na nemško govorečem prostoru oziroma prostoru, ki je gravitiral k njemu, je bilo zelo priljubljeno govorjenje o »Srednji Evropi« v različnih variantah. Ena inačica je bila »Zwischen-europa«, tj. Evropa vmes med Zahodom in Vzhodom. Poanta je bila v distanciranju od »vzhoda« in manj na vmesnosti. Leta 1986 smo tudi v Ljubljani organizirali mednarodni simpozij na to temo: »Central Europe: History, Memory, Tradition / Mitteleuropa: Geschichte, Gedächtnis, Tradition«.

¹⁰³ Jacques Rupnik, »Dissent in Poland: The End of Revisionism and the Rebirth of Civil Society«, v: *Opposition in Eastern Europe*, ur. Rudolf Tökés (Oxford: Macmillan/St Antony's College, 1979). Tudi Rupnik je bil na delovnem obisku v Sloveniji.

¹⁰⁴ Andrew Arato, »Civil Society Against the State: Poland 1980–81«, *Telos* (1981) št. 47.

že manj intelektualne energije od prvega in je bil tudi manj odmeven.¹⁰⁵

Oba članka sta bila objavljena v ameriški reviji *Telos*, zato je John Keane, avstralski politični teoretik, zaposlen v Angliji, uredniku Paulu Picconeju poslal esej »Zakaj je stara tema civilne družbe in države danes v Evropi doživlja renesanso?« in predlagal tematsko številko *Telosa* na to temo.¹⁰⁶ Iz številke ni bilo nič, Keanov esej pa je bil objavljen samo v slovenščini.¹⁰⁷ Piccone se je kmalu razšel tudi z Aratom. Namesto poti v »postmarksizem« prek civilne družbe jo je *Telos* ubral po poti anglofonske rehabilitacije in popularizacije Carla Schmitta in njegove kritike demokracije (bolj kot liberalizma). Keane je potem objavil knjigo o civilni družbi in uredil zbornik razprav na to temo¹⁰⁸ ter navezal stike z vzhodnoevropskimi demokratičnimi opozicionalci. Med drugim je objavil odmevna intervjuja z Václavom Havlom in Adamom Michnikom ter uredil zbornik razprav čehoslovaških disidentov.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Andrew Arato, »Empire vs. Civil Society: Poland 1981–82«, *Telos*, št. 50, 1981–82.

¹⁰⁶ John Keane, »Why is the Old Theme of Civil Society and the State Enjoying a Renaissance in Europe Today?«, tipkopolis, 1983.

¹⁰⁷ John Keane, »Pismo o tem, zakaj je civilna družba pomembna za socialiste ... in ostale«, v: *Socialistična civilna družba?*, ur. Tomaž Mastnak (Ljubljana: KRT, 1985).

¹⁰⁸ John Keane, *Civil Society and Democracy* (London: Verso, 1988); *Civil Society and the State: New European Perspectives*, ur. John Keane (London: Verso, 1988).

¹⁰⁹ »Interview with Václav Havel, conducted by Erica Blair

Med zahodnimi intelektualci, ki so z navezovanjem na vzhodnoevropsko disidentstvo razvijali diskurz civilne družbe, so nekateri počeli to zaradi vezi z državami, iz katerih so izhajali, rekli bi lahko iz biografskih razlogov, drugi pa iz solidarnosti z vzhodnoevropskimi oporečniki, pri katerih so se tudi navdihovali.¹¹⁰ Arato je zapisal, da je diskurz civilne družbe združil in povezal družbene kritike z Zahoda in demokrate z Vzhoda in to na način, ki ga »zahodni marksizem, ki ni bil sposoben razumeti družb sovjetskega tipa, nikdar ni mogel«. ¹¹¹ Po Keanu je razprava o civilni družbi kot intelektualno gibanje presegala meje, ki jih je postavila hladna vojna, in bila kot taka »vseevropska« razprava.¹¹²

[John Keane]«, *The Times Literary Supplement*, 23. januar 1987; intervju z Michnikom, »Towards a Civil Society: Hopes for Polish Democracy: Interview with Erica Blair (John Keane)«, je bil najprej objavljen v *The Times Literary Supplement* in ponatisnjen v: Adam Michnik, *Letters from Freedom: Post-Cold War Realities and Perspectives* (Berkeley in Los Angeles: University of California Press, 1998), str. 96–113; Václav Havel *et al.*, *The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985).

¹¹⁰ Na primer H. Gordon Skilling, *The education of a Canadian: my life as a scholar and activist* (Montreal / Ithaca: Published for Carleton University by McGill-Queen's University Press, 2000).

¹¹¹ Andrew Arato, »Revolution, Civil Society and Democracy«, referat na konferenci *The Present and Future Role of Party/State Apparatus in Peaceful Transition from Dictatorship to Democracy*, Budimpešta, 1990.

¹¹² Keane, »Why is the Old Theme of Civil Society and the State Enjoying a Renaissance«, str. 2.

Vprašanje je seveda, kaj je povezovalo te zahodnoevropske in vzhodnoevropske intelektualce in tudi kaj je nastajalo s tem povezovanjem v teoretskem ali ideološkem in političnem smislu. Večinoma so imeli eni in drugi marksistično oziroma socialistično ozadje in oboji so bili zagovorniki demokracije. Eni in drugi so nadgrajevali, opuščali ali zavračali marksizem in socializem. Zahodnjaki so marksizem »presejali« in skonstruirali »postmarksizem«. Vzhodnjaki so bili korenitejši ali v tem pogledu manj emocionalni in so ga preprosto opustili. Demokracija, ki je ostala, je bila liberalistična. Nova intelektualna in politična vez je bila liberalizem. Odkrivanje civilne družbe je bilo integralni del vzpona novoliberalizma in z novo povezovalno »vseevropskostjo« tudi obsežnejše in močnejše integracije Evrope.

Posredništvo zahodnih intelektualcev je vtisnilo neizbrisen pečat vzhodnoevropskemu ponovnemu odkritju civilne družbe. Kar so naklonjeni intelektualci na Zahodu pisali in govorili o vzhodnoevropskem ponovnem odkritju civilne družbe, je kmalu začelo določati, kako je demokratična opozicija na Vzhodu osmišljala lastno početje. Na intelektualno spodbudo z Vzhoda so zahodni intelektualci sistematizirali intelektualno pozahodenje Vzhoda.

Liberalizem kot skupni imenovalec je pripeljal do intelektualnega podrejanja Vzhoda Zahodu. Nekaj je bilo vzhodnjaškega samoponiževanja. Tako je poljski zgodovinar idej in filozof Dariusz

Gawin zapisal, da so termin civilna družba »skovali zahodni intelektualci«. Vzhodnoevropski intelektualci namreč niso bili »dobro podkovani v liberalistični tradiciji razumevanja tega termina« in ga zato niso mogli ponovno odkriti.¹¹³ Neseznanjenost z »liberalistično tradicijo« pojmovanja civilne družbe je bila vidik »civilizacijske nekompetentnosti« Vzhodnih Evropejcev.¹¹⁴ Takšne izjave samo odkrito izražajo logiko »kulturne izmenjave« med Vzhodom in Zahodom.

Izraz tipične zahodnoevropske vzvišenosti je mnenje, da so zahodni intelektualci formulirali »normativno teorijo civilne družbe«, medtem ko so vzhodnjaki opravili delo na terenu, ki ga je bilo treba analizirati in normativno interpretirati.¹¹⁵ To je delitev dela na manualno in umsko znotraj intelektualnega dela. Drugi spet so dopuščali, da Vzhodnoevropejci so ponovno odkrili civilno družbo, vendar le zato, ker jih je navdihovala zahodna liberalistična tradicija. Posebno navdihujoče zanje naj bi bilo, kako se je »klasični liberalizem« »zavedal«

¹¹³ Dariusz Gawin, »Is Civil Society Possible without Bourgeois Society?«, v: *Civil Society in the Baltic Sea Region*, ur. Norbert Götz in Jörg Hackmann (Aldershot, Ashgate, 2003), str. 32.

¹¹⁴ Cf. Tempest, »Myths from Eastern Europe and the Legend of the West«, str. 143, op. 11.

¹¹⁵ Jörg Hackmann, »Civil Society against the State? Historical Experience of Eastern Europe«, v: *Civil Society in the Baltic Sea Region*, ur. Norbert Götz in Jörg Hackmann (Aldershot: Ashgate, 2003), str. 49.

»nevarnosti koncentracije in neodgovornosti politične moči«. Velik naj bi bil njihov intelektualni dolg do Tocquevilla in zelo naj bi jih privlačile ustavne omejitve državne oblasti v Združenih državah.¹¹⁶

Res pri tem je, da je Michnik, vidni poljski disident, dejal, da bi, če bi imel čas, rad bral Tocquevilla, ki ga sicer parkrat omeni v svojih spisih. Toda liberalistična tradicija je bila veliko večje vprašanje za Michnikovega ameriškega korespondenta kot za Michnika samega.¹¹⁷ Resnega študija liberalizma je bilo malo in zanimanje zanj pogosto ni imelo zveze s ponovnim odkrivanjem civilne družbe. To gotovo velja za Jugoslavijo.¹¹⁸ Angloameriška in še posebej ameriška konstitucionalistična tradicija je bila na splošno obrobnega pomena v primeri z lokalnimi, pa tudi v primeri s francoskimi in nemškimi intelektualnimi vplivi. Večjega pomena je bila denimo nemška ideja pravne države, *Rechtsstaat*. Tudi idejo o omejevanju državne oblasti je bilo lažje najti pri Humboldtju kot na drugi strani Rokavskega preliva ali Atlantika. Michnik je recimo zapisal, da se »pochuti dolžnika nemški kulturi«. ¹¹⁹ Nekaj zgodovinske

¹¹⁶ Cf. John Ehrenberg, *Civil Society: The Critical History of an Idea* (New York: New York University Press, 1999).

¹¹⁷ Cf. Ira Katzneson, *Liberalism's crooked circle: Letters to Adam Michnik* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1996).

¹¹⁸ Prevajalci in komentatorji Locka in ameriških federalistov v Srbiji, na primer, so bili kvečjemu marginalno v stiku z razpravami o civilni družbi.

¹¹⁹ Adam Michnik, »An den deutschen Leser«, v: Michnik,

ironije je v tem, da so po eni strani le maloštevilni v vzhodnoevropski demokratični opoziciji tekoče govorili angleško, recepcija in diseminacija vzhodnoevropskega ponovnega odkrivanja civilne družbe pa je bile pretežno anglofonska. Anglosaški liberalizem je tako postal merilo za presojanje novoodkrite civilne družbe v Vzhodni Evropi in ta se je hitro, še zlasti po padcu socialističnih sistemov, naučila govoriti, še bolj pa misliti, po angleško.

V evforičnem času ob padcu Berlinskega zidu so bili zahodni komentatorji tisti, ki so kodificirali interpretacijo najnovejše vzhodnoevropske zgodovine. Timothy Garton Ash je dejal, da »bi lahko napisali zgodovino Vzhodne Srednje Evrope v zadnjem desetletju kot zgodbo bojev za civilno družbo«. ¹²⁰ Pojem civilne družbe, je napisal, je igral tako »osrednjo vlogo v opozicijskem razmišljanju v 1980. letih«, da bi lahko prelomno leto 1989 opisali kot »pomlad družb, ki si prizadevajo biti civilne«. ¹²¹ Za Ralfa Dahrendorfa, poangleženega nemškega sociologa, sta bila »državljanstvo in civilna družba

Polnischer Frieden: Aufsätze zur Konzeption des Widerstands (Berlin: Rotbuch, 1985), str. 12.

¹²⁰ Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (Cambridge: Granta Books v povezavi s Penguin Books, 1989), str. 174.

¹²¹ Timothy Garton Ash, *We the People: The Revolution of 89 witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague* (Cambridge: Granta Books v povezavi s Penguin Books, 1990), str. 147.

[...] luči vodnici na novem pohodu k svobodi«. ¹²² Po Jean Cohen in Andrew Aratu je bil pojem civilne družbe, ko gre za Vhodno Evropo, še posebno »neobhoden« za razumevanje »prehoda v demokracijo« in »samorazumevanja relevantnih akterjev«. ¹²³

Politični (ter pogosto antipolitični) jezik civilne družbe je v resnici uokvirjal in usmerjal delovanje nove tako imenovane demokratične opozicije proti socialističnemu – govorilo se je tudi o komunističnemu – »staremu režimu«. Kaj je bila vzhodnoevropska nova demokratična opozicija?

2. Nova opozicija

Najpreprosteje, a verjetno tudi najbolj ustrezno, lahko opredelimo civilno družbo, kakor so jo proti koncu hladne vojne ponovno iznašli v Vzhodni Evropi, kot sfero, ki se razlikuje oziroma razločuje od države, je neodvisna od nje in ji nasprotuje. Andrew Arato, ki je med prvimi na Zahodu dojel pomen ponovnega vznika »civilne družbe« v Vzhodni Evropi, je to opredelitev še poenostavil. Zapisal je, daje »stališče civilne družbe proti državi« tista »ena točka«, ki je združevala ali poenotila demokratično opozicijo in vse različne opozicijske strategije. ¹²⁴

¹²² Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe* (London: Chatto & Windus, 1990), str. 24, 93.

¹²³ Jean Cohen in Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1992), str. 2.

¹²⁴ Arato, »Civil Society Against the State«, str. 24.

Deklarirani cilj opozicije je bil boj za demokracijo. Normativno stališče je bilo, da civilna družba predstavlja demokracijo in si prizadeva zanjo. Razumljena je bila kot demokratični dejavnik, ki je z bojem za demokracijo ustvarjal demokracijo. Civilna družba je bila tako tesno pojmovno povezana z demokracijo, da je demokracija dobila civilnodružbene poteze in bila poistovetena s civilno družbo. Kot taka je bila civilna družba vodilna ali regulativna ideja, ki se je, ko je usmerjala delovanje, udejanjala.

Za razumevanje tega ponovno iznajdenega pojma civilne družbe je treba vsaj na kratko pogledati, kakšno je bilo intelektualno in politično ozadje vzhodnoevropskih razprav o civilni družbi. Udeleženci teh razprav, ki so se začele v 1970. letih, so se zavestno distancirali od političnih idej, ki so v kritičnih in opozicijskih krogih prevladoval v desetletju pred tem, zato lahko nanje upravičeno gledamo kot na »novo opozicijo«. Prejšnjo opozicijo navadno označujemo kot reformni komunizem ali socializem, tudi demokratični socializem, in njeno ideologijo kot marksistični revizionizem (eden od več revizionizmov, ki so nastopali v zgodovini marksizma). V retrospektivi se reformni komunizem oziroma socializem ter marksizem, na kakršnega sta se sklicevala, kažejo kot indijansko poletje socializma in marksizma v Vzhodni Evropi. Aktivisti nove opozicije so se pogosto opredeljevali kot postmarksisti in postsocialisti in tako so jih označevali tudi analitiki in komentatorji novejših vzhodnoevropske zgodovine.

Reformni komunizem in revizionistični marksizem sta koreninila v tako imenovani destalinizaciji, čeprav bi bilo mogoče najti podobna stališča ter politično in idejno inspiracijo tudi v predhodni zgodovini. V 1950. letih je prišlo v vzhodnem Berlinu ter na Poljskem in Madžarskem, pa tudi v Sovjetski zvezi, do delavskih nemirov ali kar ljudskih vstaj. Ti izrazi nezadovoljstva so postavili na dnevni red zahtevo po spremembah obstoječih komunističnih sistemov. XX. in XXII. kongres Komunistične partije Sovjetske zveze sta obsodila Stalinovo vladavino kot odklon od pravilne poti v komunizem ter kot izdajo Leninove dediščine. Prečiščene partijske elite v Sovjetski zvezi in satelitskih državah so sprožile previdne politične in ekonomske reforme, niso se pa odpovedale svoji moči in oblasti.

Številni marksistični intelektualci so si želeli odločnejših sprememb, iti korak dlje kot aparatčiki na oblasti. V opoziciji do vladajoče ideologije so hoteli afirmirati »resnični marksizem«. Z vidika »resničnega marksizma« se je uradna ideologija kazala kot njegova vulgarizacija. Njen »dogmatizem« paje, so obtoževali kritiki, hromil ustvarjalnost in svobodo. »Realno obstoječemu socializmu« so postavili nasproti idealno podobo socializma, stalinistične dogme so soočali s »humanističnim marksizmom« in postulirali *praxis*, ki bi ustvaril »socializem s človeškim obrazom«, nedotujeno družbo prihodnosti.

Zunanje okoliščine niso bile najbolj naklonjene uresničevanju takega programa, poleg tega pa so ga

spodnašala tudi notranja protislovja. Nemaleokrat so kritični intelektualci, tesneje ali ohlapneje povezani s partijskim aparatom, polagali upe v »liberalne« člane politične elite. Politična pobuda in organizacija sta tako ostali v rokah oblasti. Temeljni problem pa je bil, da so nasprotovali obstoječi realnosti socialističnega sistema v imenu idealov prav tega sistema.¹²⁵ Ko so kritizirali »nenačelno politiko« vladajoče »birokracije« ter klicali po »integralnem socializmu«, ki naj bi presegel pomanjkljivosti in omejenosti socialistične »realnosti«, niso prelomili z načeli, po katerih je v temelju delovala tista realnost.

Revizionističnemu marksizmu so naredili konec vojaška intervencija Varšavskega pakta na Čehoslovaškem poleti 1968, zatrtje študentskega gibanja in antisemitska kampanja proti njegovim voditeljem na Poljskem, tako imenovana restalinizacija Sovjetske zveze, zadušitev »liberalizacije« v Jugoslaviji in gonja proti »Lukácsevemu krogu« na Madžarskem. Oblastna elita se je izkazala za nesposobno zajeti veter družbenega nezadovoljstva v svoja jadra, opozicija pa je bila prešibka. En ciklus opozicijske dejavnosti se je iztekel.

Nujni pogoj za zagon novega cikla je bilo priznanje poraza reformnega komunizma in revizionističnega marksizma. Včasih so takšno priznanje bolj ovirali psihološki kot intelektualni razlogi. Pomemben dejavnik

¹²⁵ Iluzorna dialektika med »ideali in dejanskostjo« je lepo izražena v: Svetozar Stojanović, *Između ideala i stvarnosti* (Beograd: Prosveta, 1969).

je bila represija. Solidarnost s preganjanimi opozicionalci je pogosto suspendirala kritiko notranjih slabosti revizionizma in reformizma, ki sta spodletela. Ko pa je na začetku 1970. let prišlo do premisleka spodletelosti, se je konec revizionističnega marksizma prevesil v konec samega marksizma kot politično relevantne teorije v Vzhodni Evropi, poraz reformnega socializma pa je usodno oslabil socializem.

Leszek Kołakowski, vodilni poljski kritični intelektuallec tistega časa, ki je emigriral v Anglijo, je zapisal, da je »revizionizem funkcioniral po določeni 'logiki', ki je relativno kmalu pripeljala ven iz marksizma«. ¹²⁶ Toda izhod iz marksizma ni bil vedno gladek in njegova hitrost se je od države do države razlikovala. Na Čehoslovaškem je bil zaton revizionizma v veliki meri rezultat represivne »normalizacije«. ¹²⁷ »Iluzije praške pomladi« in demokratične socialistične opozicije je pokopalo sojenje voditeljem Socialističnega gibanja čehoslovaških državljanov poleti leta 1972. Ivan Sviták je v knjigi, ki je izšla leto pozneje, zapisal, da kdor »se ne bo osvobodil revizionizma«, bo »hote ali nehote ostal žrtev genija terorja. *Le mort saisit*

¹²⁶ Leszek Kołakowski, *Glavni tokovi marksizma* (Beograd: BIGZ, 1985), zv. 3, str. 526.

¹²⁷ Milan Šimečka, *The Restoration of Order: The Normalization of Czechoslovakia* (London: Verso, 1984). Sicer cf. H. Gordon Skilling, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia* (London: George Allen and Unwin, 1981), pogl. 4.

le vif.« Zanj je bil revizionizem »zrcalna podoba stalinizma, dopolnilo stalinizma«. ¹²⁸

Na Madžarskem je bil revizionizem močnejši kot na Čehoslovaškem ali Poljskem, kar lahko delno razložimo z avtoriteto, ki jo je imel György Lukács tako med študenti kot pri oblasteh. Med oblastmi in Lukácssevimi krogom je vladal tihi dogovor o koeksistenci. Morda je bilo temu vsaj deloma tako zaradi »ortodoksnosti« madžarskega revizionizma, na katero je imel Kołakowski nekaj pikrih pripomb. ¹²⁹ Kakor koli že, po intervenciji Varšavskega pakta na Čehoslovaškem je ta odnos postal napet. Ko pa je Lukács leta 1971 umrl, so se oblasti odpovedale zadržanosti in udarile po marksistični »paraopoziciji«. ¹³⁰ Nekaj njenih članov so izključili iz madžarske komunistične partije, ¹³¹ Agnes Heller, Ferenc Fehér,

¹²⁸ Ivan Sviták, *Dialektika moci* (Köln: Index, 1973), str. 49. Prav možno je, da se je francoska fraza *le mort saisit le vif* zapisala v Svitákov spomin ob branju Marxovega *Kapitala*, kjer jo najdemo v predgovoru k I. (nemški) izdaji prvega zvezka tega dela.

¹²⁹ Kołakowski, *Glavni tokovi marksizma*, zv. 3, str. 524 sq.

¹³⁰ Izraz »paraopozicija« je uporabil George Schöpflin, »Opposition and Para-Opposition: Critical Currents in Hungary, 1968–78«, v: *Opposition in Eastern Europe*, ur. Rudolf Tökes (Oxford: Macmillan/St Antony's College, 1979). Cf. György Dalos, *Archipel Gulasch: Die Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn* (Bremen: Donat & Temmen, 1986), str. 20 sqq.

¹³¹ Cf. poročilo o izključitvi Andrasa Hegedüsa, Michályja Vajde in Jánosa Kisa iz partije: William F. Robinson, »Hegedus, Two Other Scholars Expelled from Hungarian Communist Party«, dostop na: <<https://web.archive>.

György Márkus in Mihály Vajda so emigrirali, njihovi mlajši kolegi, tako imenovani Lukácsev otroški vrtec, pa so se poslovili od marksizma. Ko sta György Bence in János Kis sredi 1970. let razmišljala o perspektivah »vzhodnoevropskega marksizma«, sta v resnici že pisala njegovo zgodovino.¹³²

V Jugoslaviji, ki je bila eno od središč »humanističnega marksizma«, je revizionizem ostal relativno močan v Beogradu in Zagrebu, kjer so delali vodilni predstavniki skupine *Praxis*. V Sloveniji pa je njegova zvezda začela zahajati v zgodnjih 1970. letih, v času, ki ga je zaznamovalo zatrtje jugoslovanskega študentskega gibanja (sodni proces proti njegovim voditeljem je bil v Ljubljani), po drugi strani pa nastop novih zvrsti kritičnega marksizma, ki se je navdihoval ali pri Marxovi kritiki politične ekonomije ali pri francoski psihoanalizi, strukturalizmu in poststrukturalizmu. Razhajanja med novimi teoretskimi ločinami, ki so se med drugim izražala v čistkah na uredništvu Časopisa za kriti-

org/web/20120528221434/http://www.osaarchivum.org/files/holdings/300/8/3/text/35-4-246.shtml>.

¹³² Njuna knjiga je izšla v angleškem prevodu pod psevdonomimom Marc Rakovski in z rahlo zavajajočim naslovom *Towards an East European Marxism* (London: Allison and Busby, 1978). Steven Lukes in János Kis sta me svojčas opozorila, da je bil izvirni naslov *Družbe sovjetskega tipa z marksističnega gledišča*. Francoski prevod je izšel pod ustrežnejšim naslovom *Le marxisme face aux pays de l'Est* (Pariz: Savelli, 1977), slovenski pa je sledil angleškemu: György Bence in János Kis, *Vzhodnoevropskemu marksizmu naproti* (Ljubljana: Komunist, 1987).

ko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, so prispevala svoje k zatonu marksizma. Kar je ostalo od kritičnega marksizma, je v zgodnjih 1980. letih v veliki meri zašlo v promocijo »civilne družbe« in postmarksizem.

Na Poljskem je razglasil zastarelost revizionizma Adam Michnik sredi 1970. let. Priložnost, ki si jo je izbral za to, je bil govor ob dvajseti obletnici madžarske vstaje, ki ga je imel v Parizu. V njem je razglasil, da je bil revizionizem, »razumljen kot gibanje za notranjo prenovo [...], zgodovinsko presežen. Težko si je zamisliti gibanje, utemeljeno na marksizmu-leninizmu ali kakšnih njegovih elementih, ki bi bilo zmožno reformirati sedanji sistem, ker je sam ta nauk danes na Poljskem mrtev. [...] Ne izziva več razprav, ne vzbuja čustev, ne more porajati notranjih napetosti in razkolov«. ¹³³ Michnikova izjava se je skladala z diagnozo, ki jo je istega leta objavil Kołakowski: da je komunizem, »na splošno rečeno, prenehal biti intelektualno vprašanje« in ostal »samo zadeva oblasti in represije«. ¹³⁴

Nova opozicija v Vzhodni Evropi se je oblikovala z nasprotovanjem »oblasti in represiji«, o kateri je pisal Kołakowski, takrat že oxfordski orakelj. ¹³⁵ Ena

¹³³ Adam Michnik, »Nowy ewolucjonizm«, v: *Szanse polskiej demokracji* (London: Aneks, 1984), str. 86.

¹³⁴ Kołakowski, *Glavni tokovi marksizma*, zv. 3, str. 527.

¹³⁵ Steven Lukes, ki je takrat še poučeval v Oxfordu, je znal povedati, kako so ga na obiskih pri demokratičnih opozicionalcih na Poljskem ti vedno najprej vprašali, kako je »On« (namreč Kołakowski) in kaj pravi.

od potez, po kateri se je nova opozicija razlikovala od tiste v 1960. letih, je bila njena odpoved upom, da bi bilo mogoče obstoječi sistem reformirati »od zgoraj«. Stopanje »stare« opozicije v zaveznitva s predstavniki tako imenovanih reformističnih ali liberalističnih teženj v državnopartijskem aparatu v upanju, da bi tako lahko vplivala na politične odločitve, ni bilo več na dnevnem redu. Nova opozicija se je zanašala izključno na lastne sile. Njeni aktivisti so se organizirali v državljanskih pobudah ali skupinah in (novih) družbenih gibanjih ter oblikovali komunikacijske in akcijske mreže. Pogosto so razlagali, da je njihova dejavnost namenjena ukvarjanju s konkretnimi problemi, ki zadevajo vsakdanje življenje, in ne uresničevanju utopij. Njihova poglobljena polja dejavnosti so bila boj za človekove pravice in državljanske svoboščine ter za svoboden pretok informacij (kar je vključevalo prizadevanja za necenzuriran tisk, neodvisno izobraževanje in alternativno kulturo), samopomoč in obramba pred nasiljem ter zaščita okolja.

Nova opozicija je morala svoje oblike in načine delovanja iznajti, konceptualizirati in osmisлити. Zamisliti si je bilo treba družbene prostore, v katerih bi bila dejavnost mogoča, ter jih oblikovati. Ustvariti je bilo treba pogoje in možnosti za delovanje. Ponovna iznajdba civilne družbe je bila postavitve miselnega in predstavnega okvirja, ki je omogočal takšno delovanje. Ponovna iznajdba civilne družbe je omogočala zamišljanje, predsta-

vljanje in vzdrževanje dejavnosti, ki je ustvarjala pogoje možnosti za samo sebe. Protagonisti nove opozicije so se enkrat uspešneje in drugič manj uspešno, bolj ali manj organizirano ter bolj ali manj radikalno uprli hotenju – morda tudi samo namišljenemu, domnevnemu hotenju – partijske države, da bi popolnoma nadzirala družbeno in politično življenje.¹³⁶ Pogosto so razlagali, da je bil cilj njihove dejavnosti rekonstruirati družbene vezi in potemtakem družbeno dejanskost »od spodaj«, ter doseči, da bi družba obstajala in delovala neodvisno od partijske države. Ta dejavnost se je materializirala v »vzporednih strukturah«, »avtonomnih institucijah« ter »neodvisni javnosti« in »neodvisni kulturi«, z eno besedo – v »civilni družbi«.

Vodilna ideja ali raje organizacijsko načelo novo-opozicijske dejavnosti, ki ga je vseboval že sam pojem civilne družbe, je bilo razločevanje in nasprotje med civilno družbo in državo. Imperativ, da je treba razlikovati med civilno družbo in državo ter ju razločevati, afirmirati razliko med njima, je bil uperjen proti realnosti, ki so jo opisovali kot totalitarizem. Načelo totalitarizma, kot so ga razlagali, je bilo izbrisanje razlike med državo in civilno družbo, ki je peljalo v uničenje neodvisne družbene sfere in naprej v podreditev javnega in zasebnega življenja

¹³⁶ H. Gordon Skilling, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe* (Oxford: Houndmills, in London: Macmillan, v sodelovanju s St Antony's College, 1989), str. 157.

partijski državi. Postulirani cilj nove opozicije in njenih prizadevanj za demokracijo je bil ponovno vzpostaviti razliko med državo in civilno družbo in s tem znova ustvariti »neodvisno življenje družbe«. Iz take postavitve vprašanja je logično sledilo (četudi se ta logika ni vedno spoštovala), da cilj civilne družbe kot neodvisne družbe ni bil »odpraviti državo«, temveč postaviti meje sferi njene dejavnosti.

Takšno gledanje se je razhajalo z ideali »humanističnih marksistov«, ki so gledali na državo kot na obliko alienacije, ki bi jo bilo treba, tako kot vse druge oblike odtujitve, odpraviti. Obstoječi socialistični sistem so brez konca obtoževali, da je »etatističen«. Toda medtem ko so verjeli, da je njihova idealna skupnost avtentičnega človeškega življenja diametralno nasprotna »realno obstoječemu socializmu«, so se tako kot ta socializem držali načela, da je treba razliko med državo in civilno družbo ukiniti. »Realnost« so razumeli kot diktaturo reificiranih struktur in tej diktaturi postavljali nasproti svobodno ustvarjalnost, ki je spominjala na tiranijo brezstrukturnosti. Odsotnost struktur, ki ni poznala ne države ne politike, so imenovali svoboda. Naj za primer navedem Zdeneka Mlynára, enega vodilnih ideologov reformnega socializma na Čehoslovaškem. Pristen socialistični ideal je bil zanj »človek, ki ni odtujen od samega sebe« in nenehno razvija »svojo ustvarjalno in dejavno človeško substanco«. Za Mlynára je pomenilo biti državljani nekaj človeka nevrednega, kajti »človek kot državljani predstavlja nižjo stopnjo emancipacije kot

človek, ki je član nepolitične družbe«. ¹³⁷ Antietatizem je bil tudi osrednja postavka filozofije, ki jo je razvijala skupina *Praxis* v Jugoslaviji. ¹³⁸

Antietatizem civilne družbe je bil drugega kova. Brž ko je bila razlika med civilno družbo in državo razumljena kot konstitutivna za demokracijo, kot *conditio sine qua non* demokracije, je bila civilna družba, ki se je prikazovala kot cilj, kot prostor in kot vseobsegajoči dejavnik demokratičnih bojev, izenačena z demokracijo *per se*. Na ta logično napačni sklep se je opirala ideologija, ki je demokracijo ločila od države. In ker je socialistična država predstavljala realnost socializma, je bila demokracija ločena tudi od socializma. To ločitev demokracije od socializma so prikazovali naravnost kot »konec ideologije«. Domnevna postideološkost pa je olajševala sodelovanje med svetovnonazorsko in politično raznorodnimi, lahko tudi nasprotnimi, v resnici izključujočimi se, posamezniki ali skupinami.

Ločitev demokracije od socializma je bila seveda še ena značilna, in tudi značajska, poteza, po kateri se je nova opozicija razlikovala in razločevala od reformnih komunistov oziroma socialistov in

¹³⁷ Zdenek Mlynář, *Stát a člověk* (Praga: Svobodné slovo, 1964), omenjeno v: Vladimír Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia, 1956–1967* (Cambridge: At the University Press, 1971), str. 108.

¹³⁸ Zgodovina marksizma, napisana v tem ključu, je: Predrag Vranicki, *Historija marksizma* (Zagreb: Naprijed, 1975).

marksističnih revizionistov. Ti so bili prepričani, da ni socializma brez demokracije in tudi ne demokracije brez socializma. Zanimivejša in pomembnejša od nestrinjanja in razhajanja na deklarativni ravni je bila v tem pogledu notranja struktura argumenta, da pot v demokracijo vodi skozi ponovno vzpostavitev civilne družbe. Novi opozicionalci so gledali na revolucionarno delovanje kot nemogoče, še več, kot na nekaj neželenega. Njihova vizija delovanja je bila gradualistična, evolucionistična. Adam Michnik je, kot smo videli, zagovarjal »novi evolucionizem«. ¹³⁹

Na mesto modernističnega »hrepenenja po totalni revoluciji«¹⁴⁰ je stopila skrb za človekove pravice in državljanske svoboščine, pri čemer je jezik človekovih pravic znal zasenčiti državljanske, se pravi politične, svoboščine. Zahteve po spoštovanju človekovih pravic so se opirale na legalistične argumente, zaradi česar je postalo središčnega pomena vztrajanje pri pojmih »vladavine zakonitosti« in – v neanglosaškem kulturnem prostoru (vsaj pred razbohotenjem amerikanizacije) – »pravne države«. Ta ideološki legalizem, dopolnjen s pripisovanjem velikega pomena javnosti in pluralizmu, je oblikoval tudi izbiro oblik delovanja nove opozicije. Načeloma si je nova opozicija prizadevala izogniti

¹³⁹ Michnik, »Nowy ewolucjonizm«.

¹⁴⁰ Cf. Bernard Yack, *The Longing for Total Revolution: Philosophic Sources of Social Discontent from Rousseau to Marx and Nietzsche* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1986).

se kršitvam obstoječih zakonov, njena dejavnost je bila javna, nenasilna, neavantgardistična, pluralistična in odprta.

3. Ponovna iznajdba civilne družbe v posameznih vzhodnoevropskih državah

Kdaj in kje v Vzhodni Evropi je bila civilna družba ponovno iznajdena? V bolj ali manj strokovni literaturi se prvenstvo praviloma pripisuje Poljakom in Čehom. Razprave včasih vključujejo Madžarsko, veliko redkeje Nemško demokratično republiko in Sovjetsko zvezo ter le izjemoma Jugoslavijo, Romunijo in Bolgarijo.¹⁴¹ Odgovor na uvodno vprašanje je

¹⁴¹ Geografsko najbolj »inkluzivna« dela so: Tökés, *Opposition in Eastern Europe*; Jane Leftwich Curry, ur., *Dissent in Eastern Europe* (New York: Praeger, 1983); Catherine Fitzpatrick, ur., *From Below: Independent Peace and Environmental Movements in Eastern Europe and the USSR* (New York in Washington: The US Helsinki Watch Committee, 1987); Skilling, *Samizdat and an Independent Society*; Vladimir Tismaneanu, ur., *In Search of Civil Society: Independent Peace Movements in the Soviet Bloc* (New York: Routledge, 1990); Michael H. Bernhard, *The Origins of Democratization in Poland: Workers, Intellectuals, and Oppositional Politics, 1976–1980* (New York: Columbia University Press, 1993), pogl. 1; Padraic Kenney, *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2002); cf. tudi Thierry Wolton, ur., *Underground im Ostblock: Rock-Scene, Tramps und Gangs, Schwarzmarkt, Schiebung und Korruption, Witze* (Berlin: Merve Verlag, 1978). Za Čehoslovaško: Skilling, *Charter 77 and Human Rights*; Jiří Pehe, ur., *The Prague Spring: A Mixed Legacy* (New York: Freedom

odvisen od vednosti, osebnih nagnjenj in preferenc

House, 1988); H. Gordon Skilling in Paul Wilson, ur., *Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia* (Houndmills: Macmillan, 1991); Soňa Szomolányiova, »The Repolitization of the Slovak Society« (Bratislava, tipkopis, 1990). Za Poljsko: Peter Raina, *Independent Social Movements in Poland* (London: London School of Economics and Political Sciences, 1981); Reinhard Fenchel in Anna-Jutta Pietsch, ur., *Polen 1980–82: Gesellschaft gegen den Staat* (Hannover: SOAK-Verlag, 1982); Andrzej Tymowski, »The Underground Debate on Strategy and Tactics«, *Poland Watch*, let. 1 (1982), št. 1; Marta Toch, *Reinventing Civil Society: Poland's Quiet Revolution, 1981–1986* (New York and Washington: The US Helsinki Watch Committee, 1986); Roman Dumas, »Poland's 'Independent society'«, *Poland Watch*, let. 5 (1986), št. 8; »Poland's Peace Movement: 'Freedom and Peace'«; Zbigniew Pelczynski, »Solidarity and the 'Rebirth of Civil Society' in Poland«, v: *Civil Society and the State: New European Perspectives*, ur. John Keane (London: Verso, 1988), str. 361–380; *Wolność i Pokój: Documents of Poland's »Freedom and Peace« Movement* (Seattle: A World Without War Council Publication, 1989); David Ost, *Solidarity and the Politics of Anti-Politics: Opposition and Reform in Poland since 1968* (Philadelphia: Temple University Press, 1990); Piotr Ogrodzinski, »Four Models of Civil Society and the Transformation in Poland« (Varšava, tipkopis, 1991); Bernhard, *The Origins of Democratization in Poland*; Gawin, »Is Civil Society Possible«, str. 30 sqq. Poljska in Madžarska: Michael D. Kennedy, *The Intelligentsia in the Constitution of Civil Societies and Post Communist Regimes in Hungary and Poland*, CSST Working Paper 45 (Ann Arbor: The University of Michigan, 1990). Informativen za Madžarsko je Dalos, *Archipel Gulasch*; cf. tudi: Josef Gorlice, »Introduction to the Hungarian Democratic Opposition«, *Berkeley Journal of Sociology*, let. 31 (1986); Hans-Henning Paetzke, *Andersdenkende in Ungarn* (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1986); Elemér Hankiss, »The 'Second Society': Is There an Alternative

avtorjev, ki so o tem pisali, različnih teoretskih in

Social Model Emerging in Contemporary Hungary?«, *Social Research*, let. 55 (1988), št. 1–2. Za Sovjetsko zvezo: Catherine Fitzpatrick in Ludmilla Alexeyeva, ur., *Neformality: Civil Society in the USSR* (New York and Washington: The US Helsinki Watch Committee, 1990); Richard Sakwa, »Civil Society and Commune Democracy during Perestroika«, referat na *IV World Congress of Slavic Studies*, Harrogate 1990, tipkopis; T. H. Rigby, »The USSR«, projekt *The Development of Civil Society in Communist Systems* (The Australian National University, tipkopis, 1990) (ni mi znano, kaj je nastalo iz tega projekta). Baltiške republike (danes državice): Norbert Götz in Jörg Hackmann, »Civil Society in the Baltic Sea Region: Towards a Hybrid Theory«, v: *Civil Society in the Baltic Sea Region*, ur. Norbert Götz in Jörg Hackmann (Aldershot: Ashgate, 2003), str. 1–14. Zanimivo je, da so bili zlasti tisti poljski dokumenti, ki so zadevali delavsko gibanje, prevedeni v ruščino. Cf. Vladimir Malyšev, ur., *Rabočie volnenija v Polšče: Sbornik materialov o dekabr'skih sobytijah 1970 g.* (London: Overseas Publications Interchange, 1973); Jan Kavan in Jan Daniel, ur., *Socialističeskaja opozicija v Čehoslovakii 1973–1975* (London: Overseas Publications Interchange, 1976); Vladimir Malyšev, ur., *Rabočie volnenija v Polšče prodolžajutsja: Materialy o sobytijah 25-go ijunja 1976 g. Komitet zaščity rabočih* (London: Overseas Publications Interchange, 1977); Tadeusz Podgurski, *Pol'skij rabočij klass v bor'be za demokratiju i social'nuju spravedlivost'* (München: Przemiany [Preмены], 1978); Andrzej Pomorski in Mikhail Nazarov, *Solidarnost': O rabočem dviženii v Polšče i o rabočem dviženii v Rossii* (Frankfurt ob Majni: Posev, 1980). Bolgarija: Roumen Dimitrov, »Formation of the Bulgarian Opposition 1989–1991«, *Bulgarian Quarterly*, let. 1 (1991), št. 1. NDR: Karl Wilhelm Fricke, *Opposition und Widerstand in der DDR: Ein politischer Report* (Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1984). Jugoslavija: Pavle Gantar in Tomaž Mastnak, »Civilna družba na Slovenskem: prva petletka«, *Problemi*, let. 26 (1988), št. 10; Tomaž Mastnak, »Civil

metodoloških pristopov ter razpolaganja z informacijami – kar pomeni, da konsenzualnega odgovora ni. Razhajanja se lepo pokažejo, če primerjamo dva vodilna udeleženca v razpravah o ponovnem rojstvu civilne družbe, Harolda Gordona Skillinga in Andrewa Arata.

Skilling, kanadski politolog, je oponesel Aratu, da ni citiral nobenega češkega ali slovaškega disidenta razen Jiříja Pelikána, ki je po zatrtju praške pomladi emigriral v Italijo in bil pozneje poslanec italijanske komunistične stranke v evropskem parlamentu. To ne pomeni, da je bil Pelikán del etabrirane politike in kot tak tuj civilnodružbenim gibanjem. Nasprotno, bil je podpornik evropskega mirovnega gibanja in doma v civilnodružbenih omrežjih. Zlasti naklonjen je bil neodvisnim vzhodnoevropskim mirovnikom. Tudi slovenski mirovniki s(m)o se srečevali z njim. Skillingova poanta je bila nekaj drugega: da je Arato spregledal celotno čehoslovaško razpravo o »neodvi-

Society in Slovenia: From Opposition to Power«, *Studies in Comparative Communism*, let. 23 (1990), št. 3–4; James Simmie in Jože Dekleva, ur., *Yugoslavia in Turmoil: After Self-Management* (London: Pinter Publishers, 1991). Cf. naslednje zbirke dokumentov: [Lev Kreft in Tomaž Mastnak, ur.,] *Poljska* (Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, Mladina, Radio Študent in Tribuna, 1982); Mastnak, ur., *Socialistična civilna družba*; Vladimir Lay, ur., *Društveni pokreti i politički sistem u Poljskoj* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1985); Biserka Rajčić, ur., *Poljsko pitanje: Članci, eseji, polemike* (Beograd: SIC, 1985).

sni in vzporedni družbi«. ¹⁴² Arato je odgovoril, da Skillingova obravnava razprav o civilni družbi v drugih vzhodnoevropskih državah ni bila na višini njegovega prikaza razprave na Čehoslovaškem, ki jo je poznal najbolje.

Toda razlike med Aratom in Skillingom so bile globlje. Skilling je posvetil pozornost vzniku raznovrstnih novih oblik oporečništva. Posamezniki in skupine, eni bolje in drugi slabše organizirani, eni bolj in drugi manj radikalni, so z večjim ali manjšim uspehom vstali proti percipiranim prizadevanjem komunističnih oblasti za popoln nadzor nad družbenim in političnim življenjem. S širitvijo te oporečniške dejavnosti so zakročili številni »alternativni pojmi«, s katerimi so sami aktivisti, na drugi strani pa strokovnjaki, ki so preučevali ta aktivizem, skušali zajeti in osmisлити vso to dejavnost. Skilling je omenjal »neodvisne državljanske pobude«, »neodvisno družbo«, »vzporedno družbo«, »civilno družbo«, »drugo ekonomijo«, »drugo kulturo«, »drugo javnost«, »samoorganizacijo družbe«, »vzporedno politiko«, »antipolitiko«, »nepolitično politiko«, »protisistem« in »drugo družbo«. ¹⁴³

Arato je argumentiral, da so bili na začetku pojmi, nova konceptualizacija opozicijske dejavnosti. Prav nove ideje in novi pojmi so omogočili vznik demokratične opozicije v 1970. in 1980. letih. Odprli

¹⁴² Skilling, *Samizdat and an Independent Society*, str. 268.

¹⁴³ Skilling, *Samizdat and an Independent Society*, str. 157–158.

so prostor, v katerem je bila opozicijska dejavnost možna, smiselna in učinkovita.¹⁴⁴

To razhajanje med Skillingom in Aratom, njuna različna pristopa, je nekoliko pozneje lepo povzel Milan Šimečka, verjetno najvidnejša osebnost demokratične opozicije na Slovaškem, ko je zastavil vprašanje: »So zgodovino delale besede ali je zgodovina naredila besede?« Šimečka se je nagibal k prvi možnosti.¹⁴⁵

V bolj sociološki perspektivi se je to vprašanje zastavljalo kot vprašanje o vlogi intelektualcev v demokratični opoziciji. Tudi o tem, kakšna je bila njihova vloga, so se mnenja razhajala. Med zahodnimi družboslovci, ki so največ pozornosti posvečali Poljski, so nekateri ugotavljali, da je bilo videti, da so se intelektualci zlasti po avgustu 1980, ko je bila ustanovljena Solidarnost, »zgolj odzvali« na spremembe in niso bili vodilna sila.¹⁴⁶ Drugi so menili, da je bila inteligenca najpomembnejši dejavnik. Avtoriteto naj bi črpala iz tega, da je nastopala kot govorec novega univerzalizma: univerzalizma civilne družbe.¹⁴⁷ Tretji

¹⁴⁴ Arato, »Civil Society Against the State«.

¹⁴⁵ Milan Šimečka, »Revolution nach siebzig Jahren? Und was wird aus uns?«, v: *Dazwischen: Ostmitteleuropäische Reflexionen*, ur. Frank Herterich in Christian Semler (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1989), str. 172.

¹⁴⁶ Jane Leftwich Curry, »Polish Dissent and Establishment Criticism: The New Evolutionism«, v: *Dissent in Eastern Europe*, ur. Jane Leftwich Curry (New York: Praeger, 1983).

¹⁴⁷ Kennedy, *The Intelligentsia in the Constitution of Civil Societies*; cf. Kennedy, *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Type Society* (Cam-

so spodbijali »elitistično tezo«, po kateri so Solidarnost ustvarili »politični intelektualci«, in poudarjali vlogo delavcev, zlasti njihov kolektivni učni proces na podlagi zgodovinskih izkušenj in avtonomno organiziranje.¹⁴⁸

Kdaj in kje se je torej v kontekstu vzhodnoevropske protisocialistične demokratične opozicije pojavil sam izraz »civilna družba«? Pri iskanju odgovora na to vprašanje se moramo varovati anahronizmov, saj je veliko razlag retrospektivnih in interpreti projicirajo na začetna obdobja nove opozicije poznejši, že izoblikovani, pojmovni aparat. S tega vidika je še posebno zgovoren čehoslovaški primer. Antonin Liehm, češki politolog in kulturnik, ki je po vojaški intervenciji Varšavskega pakta leta 1968 na Čehoslovaškem živel v Parizu in ZDA, je na primer opisal praško pomlad kot poskus ustvariti vzorčno prenovljeno civilno družbo. Če bi poskus uspel, bi trajno reformiral družbo in tudi preoblikoval sovjetski imperij v zvezo narodov. Čehoslovaška je bila izvoljena država za sproženje takšnih sprememb tudi zaradi svoje več kot stoletne tradicije civilne

bridge: Cambridge University Press, 1991).

¹⁴⁸ Lawrence Goodwyn, *Breaking the Barrier: The Rise of Solidarity in Poland* (Oxford: Oxford University Press, 1991); Roman Laba, *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1991), zlasti 1. pogl. Vodilni liberalistični komentator takratnega dogajanja v Vzhodni Evropi T. G. Ash, »Poland After Solidarity«, *The New York Review of Books*, 13. junij, 1991, je ti dve deli označil za revizionistično zgodovino Solidarnosti.

družbe in demokratičnega socializma. Zato se je Dubček lahko opiral na civilno družbo, Gorbačov pa se ni mogel.¹⁴⁹

Liehm ni bil edini, ki je imel v tem pogledu Čehoslovaško za izvoljeno deželo.¹⁵⁰ Že med odjugo leta 1956, ko je vodstvo sovjetske komunistične partije na svojem XX. kongresu sprožilo tako imenovano destalinizacijo, naj bi na Čehoslovaškem pognala ideja, da bi bilo treba neostalinistični sistem preoblikovati v »civilno družbo« oziroma »državljansko družbo« in pravno državo.¹⁵¹ Tu imamo poleg anahronizma opraviti tudi s prevajalskimi problemi. Terminološka in pojmovna nejasnost glede civilne/državljanske družbe nastopi pri prevajanju češke besede *občanský* v angleščino, v univerzalni jezik civilne družbe, kjer *občanský* lahko pomeni tako »civilen« kot »državljanski« (*civil* in *civic*).¹⁵² Dodatna plast tega prevajalskega problema je, da se izraz *občanský*, tako kot slovenski *občanski*, uporablja za prevajanje nemškega *bürgerlich*,¹⁵³ ki je po francoski revoluciji referiral tako

¹⁴⁹ Antonin J. Liehm, »It Was You Who Did It!«, v: *The Prague Spring: A Mixed Legacy*, ur. Jiří Pehe, (New York: Freedom House, 1988), str. 172–173.

¹⁵⁰ Cf. Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring*, str.1.

¹⁵¹ Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring*, str. 35.

¹⁵² H. Gordon Skilling, ur., »Parallel Polis, or An Independent Society in Central and Eastern Europe: An Inquiry«, *Social Research*, let. 55 (1988), št. 1–2, str. 177.

¹⁵³ V slovenskih prevodih v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Izbrana dela v petih zvezkih* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1967–75), je *bürgerliche Gesellschaft* prevajana

na državljana (*Bürger*), kot – kakor smo videli pri Heglu – na buržuja (*bourgeois*). Nemško *bürgerliche Gesellschaft* so tako, dokler je bil marksizem kulturni dejavnik, pogosto prevajali kot »buržoazno družbo«. Proti temu prevodu je sicer nastopil že stari Engels, ki je za angleščino zagovarjal prevodno rešitev *civil society*. Zanimivo je, da je opazal, da je bil ta termin tuj tudi med njegovimi sodobniki, zato je razložil, da je »ta izraz, civilna družba, skoz in skoz angleški«, in se pri tem sklical na Adama Fergusona.¹⁵⁴

Izraz civilna družba, *občanská spolčenost*, se je pojavil v čehoslovaških razpravah leta 1968. Nastopal je kot nosilni pojem alternative ne le politiki vlada-joče partije, temveč strankarski politiki nasploh.¹⁵⁵ Žgoče vprašanje za reformne komuniste v praški

kot »občanska družba«.

¹⁵⁴ Friedrich Engels, »How not to Translate Marx«, *The Commonweal*, let. 1, št. 10, november 1885, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (Berlin: Dietz Verlag, 1972–; Berlin: Akademie Verlag, 1998–; Berlin in Boston: De Gruyter Akademie Forschung, 2015–), razdelek I, zv. 30, str. 87. Na formativni vpliv Adama Fergusona na mladega Marxa opozarja Danga Vileisis, »Der unbekannte Beitrag Adam Fergusons zum materialistischen Geschichtsverständnis von Karl Marx«, *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung*, nova serija, leto 2009.

¹⁵⁵ Spomladi 1968 je bila na primer organizirana okrogla miza pod naslovom »Občanská spolčenost nebo boj politických stran?« *Kulturní tvorba*, 16. maj 1968; cf. Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring*, str. 110–115, Ciril Baškovič, ČSSR (Ljubljana: KRT, 1982), str. 55 sqq.; H. Gordon Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1976), str. 145 sqq., 356 sqq.

pomladi je bilo, kako povečati vpliv civilne družbe na politiko. Michal Lakatoš je predlagal, naj komunistična partija postane ena od političnih organizacij civilne družbe. Kot taka bi imela vodilno vlogo, ki bi obsegala koordiniranje in integriranje interesov v civilni družbi.¹⁵⁶

V oči bije distanca, ki ločuje Lakatošev predlog in takratno pojmovanje civilne družbe od njenega razumevanja, ki se je razvilo po nasilnem koncu praške pomladi. Listina 77 (*Charta 77*), jedro postsocialistične demokratične opozicije na Čehoslovaškem, v svojih sporočilih za javnost vsaj na začetku ni uporabljala izraza civilna družba. Deklaracija Listine 77, objavljena 1. januarja 1977, je na primer govorila o »civiliziranem življenju« in »civilnih pravicah«, ne pa o »civilni družbi«.¹⁵⁷ So pa o njej govorili člani skupine oziroma, širše rečeno, protagonisti opozicijskega gibanja. Po nekaterih poročilih je bil za vpeljavo izraza posredno zaslužen Václav Benda. Ob neki priložnosti naj bi se bil za sestanek »možganskega trusta« Listine 77 predobro pripravil in prišel na dan z zamisljivo o »paralelnem polisu«, ki ji je sledilo razmišljanje Václava Havla o »moči nemočnih«.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Cf. Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring*, str. 116–118; Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*, str. 149 sqq.

¹⁵⁷ Angleški prevod je objavljen kot dodatek v: Václav Havel et al., *The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985).

¹⁵⁸ Cf. Skilling, *Samizdat and an Independent Society*, in Václav

Vendar ne Benda ne Havel v resnici nista uporabila samega izraza »civilna družba«. ¹⁵⁹ Ko pa je pojem bil uporabljen, včasih ni bilo najbolj jasno, kaj pomeni. Zgled je slovaški oporečnik Miroslav Kusý, ki je pisal o »civilni (*etatistični*) družbi«. ¹⁶⁰

Prvo jasno rabo »civilne družbe« kot pojma, ki je osmišljajal novo opozicijo, zato najverjetneje najdemo pri Ladislavu Hejdánku, ko je zagovarjal mnenje, da je zoper prizadevanje države za »totalni nadzor nad družbo na vseh ravneh« eno samo zdravilo, in sicer »emancipacija civilne družbe izpod gospostva države in njene mašinerije«. Ta cilj, je argumentiral, bi bilo »mogoče doseči samo s popolno emancipacijo slehernega področja civilne družbe, začeniši z delovnim mestom. Staro in na splošno dobro preizkušeno ločitev vej oblasti in decentralizacijo državnega stroja bi bilo nujno dopolniti z ločitvijo kulture, sredstev obveščanja in javnega komuniciranja, izobraževanja itd. od države, tako kot je od države ločena cerkev«. ¹⁶¹

Benda, »The Parallel 'Polis'«, v: *Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia*, ur. H. Gordon Skilling in Paul Wilson (Houndmills: Macmillan, 1991), str. 35–41.

¹⁵⁹ Benda, »The Parallel 'Polis'«.

¹⁶⁰ Miroslav Kusý, »Chartism and 'real socialism'«, v: *The Power of the Powerless*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985), str. 155.

¹⁶¹ Ladislav Hejdánek, »Prospects for Democracy and Socialism in Eastern Europe«, v: *The Power of the Powerless*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985), str. 149. O Hejdánkovih zgodnejših artikulacijah te zamisli, cf.

Med prvimi je pojem uporabljal tudi Jan Tesař. Ta je podobno kot Hejdánek razmišljal o totalitarizmu kot o težnji po vzpostavitvi nadzora nad vsemi sferami in vidiki življenja, ki je ukinjala kompleksno strukturo civilne družbe. Civilna družba in totalitarizem sta bila nasprotji, in kolikor je možnost za prevladovanje totalitarizma obstajala, jo je Tesař videl v spodbujanju oblikovanja civilne družbe.¹⁶²

Hejdánek je objavil citirano razmišljanje v zborniku *O svobodi in moči*. Šlo je za zbirko besedil, ki so jih napisali čehoslovaški opozicionalci in je izšla v samizdatu leta 1979.¹⁶³ Zbornik je bil sprva zamišljen kot skupna čehoslovaško-poljska publikacija, vendar načrt ni bil uresničen. Kljub temu so bila razmišljanja čehoslovaških disidentov v navdih poljskim somišljenikom. Zbigniew Bujak je pozneje zapisal, da jim je bil v teoretsko oporo zlasti Havlov prispevek v zborniku *O svobodi in moči*, »Moč nemočnih«.¹⁶⁴ Poljski demokratični opozicionalci so ga sprejeli kot »teoretsko bazo« za svoje delovanje.¹⁶⁵

Skilling, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*, str. 71, 74, 82.

¹⁶² Cf. Skilling, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*, str. 72–73, 184; *idem*, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, str. 160.

¹⁶³ *O svobodě a moci* (Köln: Index, 1980). Izbor iz antologije je izšel v angleškem prevodu pod naslovom *The Power of the Powerless*.

¹⁶⁴ Ta esej je izšel tudi kot samostojna publikacija: Václav Havel, *Moc bezmocných* (London: Londýnské listy, 1978).

¹⁶⁵ Cf. Steven Lukes, »Introduction«, v: *The Power of the Powerless*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985),

Za razdelavo te »teoretske baze« v drugi polovici 1970. let sta bila po mnenju več raziskovalcev najzaslužnejša Adam Michnik in Jacek Kuroń, nekateri pa dodajajo še Jana Lityńskiego. Filozofski temelj za njihova razmišljanja pa naj bi bili spisi Leszeka Kołakowskega z začetka 1970.¹⁶⁶ Posebno vplivne so bile njegove »Teze o upu in brezupu«.¹⁶⁷

Izraz »civilna družba« je bil sicer v razpravah konec 1970. in na začetku 1980. let na Poljskem uporabljan bolj poredko. Michnik ga je uporabil leta 1982. Ob prvi obletnici podpisa gdanskega sporazuma med stavkajočimi delavci in vlado, ki je legaliziral neodvisni sindikat Solidarnost, je povzel izkušnje nove poljske demokratične opozicije tako: »Bistvena pri spontano nastalemu Neodvisnemu samoupravnemu sindikatu Solidarnost je bila ponovna vzpostavitev družbenih vezi, samoorganizacija, katere cilj je bil obramba poklicnih, državljanskih in nacionalnih pravic. Na Poljskem je bila prvič v zgodovini komunistične ureditve ponovno postavljena 'civilna družba' in dosežen kompromis z državo«.¹⁶⁸

str. 12; ponatisnjeno v: *idem, Moral Conflict and Politics* (Oxford: Clarendon, 1991), str. 257 sqq.

¹⁶⁶ Arato, »Civil Society Against the State«; Jan Zielonka, *Political Ideas in Contemporary Poland* (Aldershot: Avebury, 1989), pogl. 1; Gawin, »Is Civil Society Possible«, str. 30. Prispevek Lityńskiego osvetljuje Neal Ascherson, *The Polish August: The Self-Limiting Revolution* (Harmondsworth: Penguin, 1982), str. 138.

¹⁶⁷ Leszek Kołakowski, »Tezy o nadziei i beznadziejności«, *Kultura* (1971), št. 6..

¹⁶⁸ Adam Michnik, »Minął rok«, v: *Szansę polskiej demokracji*

Madžarska se je razlikovala od Čehoslovaške in Poljske. Glede na moč marksističnega revizionizma na Madžarskem ne preseneča, da je bila civilna družba še v drugi polovici 1970. let razumljena kot osrednji pojem demokratične *socialistične* opozicije. Iván Szelényi je na primer na podlagi razredne analize družb sovjetskega tipa razvijal »teorijo alternativnega socializma«¹⁶⁹ in v tem okviru gledal na civilno družbo kot na centralno vprašanje sodobne socialistične teorije tako na Zahodu kot na Vzhodu. Govoril je o »socialistični civilni družbi« in civilno družbo enačil z demokratičnim socializmom. Socializem, kakršnega si je predstavljal, bi spoštoval človekove pravice, demokratične svoboščine ter svobodo govora in združevanja. Tak socializem bi civilno družbo osvobodil omejenosti, v katere jo vklepa kapitalizem. Bil bi korak naproti idealom civilne družbe.¹⁷⁰

Szelényi je bil takrat, ko je to pisal, že v Avstraliji. Njegov tesni sodelavec György Konrád, s katerim sta objavila vplivno razredno analizo intelektualcev,¹⁷¹

(London: Aneks, 1984), str. 69.

¹⁶⁹ Iván Szelényi, »Preface«, v: George Konrád in Ivan Szelényi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, prev. Andrew Arato in Richard E. Allen (Brighton: Harvester Press, 1979), str. xvi.

¹⁷⁰ Iván Szelényi, »Socialist Opposition in Eastern Europe: Dilemmas and Prospects«, v: *Opposition in Eastern Europe*, ur. Rudolf Tökes (Oxford: Macmillan/St Antony's College, 1979), str. 187–208; Tökés, ur., *Opposition in Eastern Europe*, str. 204–205.

¹⁷¹ Konrád in Szelényi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*.

je ostal doma, vendar je zelo podobno razmišljal. Na že omenjeni konferenci leta 1977 na Beneškem bienalu je razlagal, da je demokratični socializem ali socialistična demokracija zgodovinska priložnost za Vzhodno Evropo. Prepričan je bil, da bo o ključnih vprašanjih odločal »zapleten boj med državo in družbo«. ¹⁷² Tudi András Hegedüs je ostajal zvest »staremu« načinu razmišljanja, ki so ga dopolnjevala spoznanja o pomenu neodvisne družbe. Proti koncu leta 1979 je govoril o »pristni socialistični demokraciji« kot dosežku avtonomnih družbenih gibanj in si zamišljal nadzor avtonomnih družbenih skupin nad državo. ¹⁷³

Pri mlajši generaciji pa je zavezanost socializmu plahnela. Péter Biró na primer v svojih razmišljanjih o »civilni demokraciji« kot edinem cilju, ki bi omogočil oblikovanje konsistentnega opozicijskega programa, ni omenil socializma. Poleg tega je kahal zamero do »Heller in Co.«, češ da so pobegnili v tujino. ¹⁷⁴ (Biró je meril na Ágnes Heller, ki je tako kot nekateri drugi Lukácsevi učenci emigrirala v Avstralijo.) Tudi Mihály Vajda, ki so ga 1973 izključili iz Madžarske socialistične delavske stranke zaradi odklona od marksizma-leninizma, je še pred iztekom desetletja javno ugotavljal, da »ideja o renesansi marksizma ni več zame«. Najbolj kritičen je bil do

¹⁷² György Konrád, »Zur Programmatik der frühen Samizdatbewegung«, v: Dalos, *Archipel Gulasch*, str. 109–110.

¹⁷³ Cf. Dalos, *Archipel Gulasch*, str. 49, in diskusijo v: *Neues Forum*, januar-februar 1980, str. 38 sqq. (ponatisnjeno v: Dalos, *Archipel Gulasch*, str. 130).

¹⁷⁴ Citirano v: Dalos, *Archipel Gulasch*, str. 34.

»poskusov marksističnega socializma, da bi odpravil ločitev družbe od države«, in do marksistično-socialističnega redukcionističnega pojmovanja civilne družbe, ki je označevalo »celotno civilno družbo za kapitalizem«. ¹⁷⁵ Edina realistična perspektiva za Vzhodno Evropo je bila zanj reorganizacija civilne družbe, ki jo je razumel kot boj za specifične tipe družbene avtonomije. ¹⁷⁶

Tudi ko je med madžarskimi opozicionalci navidez vladalo soglasje, so se pod površjem skrivale razlike. Postulat dihotomije med državo in družbo, na primer, so sprejemali vsi. Pri interpretacijah narave te dihotomije pa so se pokazale pomembne razlike med marksističnimi revizionisti in polrevizionisti na eni strani in na drugi med oporečniki, ki so bili bliže pogledom nove čehoslovaške in poljske opozicije. Tako sta se denimo György Bence in János Kis približala stališčem poljskega Odbora za obrambo delavcev (KOR). ¹⁷⁷ Kot vodilo sta sprejela »temeljno idejo« poljske opozicije, da »mora civilna družba, organizirana kot gibanje, postopoma prisiliti sistem v reforme«. ¹⁷⁸ Vezi med madžarsko,

¹⁷⁵ Mihaly Vajda, *The State and Socialism* (London: Allison and Busby, 1981), str. 5, 7–8.

¹⁷⁶ Vajda, *The State and Socialism*, str. 107 *sqq.*, in intervju z Vajdo, ki ga je 1984 naredil Josef Gorlice, v: Gorlice, »Introduction to the Hungarian Democratic Opposition«, str. 144–145, 154–155.

¹⁷⁷ Cf. Arato, »Civil Society Against the State«, ki pokaže na idejno razhajanje med njima in Hegedüsem.

¹⁷⁸ Dalos, *Archipel Gulasch*, str. 50.

poljsko in čehoslovaško opozicijo so bile ključnega pomena. Ko je Miklós Haraszti poleti 1984 govoril o strateški usmeritvi madžarske opozicije, je poudaril, da je ta zelo blizu »poljskemu modelu«. Temeljne ideje poljske opozicije, je dejal, so bile še vedno pravilne. Najpomembnejša med njimi je bila ideja o neodvisno organizirani družbi nasproti državi.¹⁷⁹

V Jugoslaviji je »civilna družba« postala usmerjevalni pojem neodvisnega družbenega delovanja samo v Sloveniji, medtem ko je revizionizem ostal močno prisoten v Beogradu in Zagrebu. Morebitni upi na skupno jugoslovansko demokratično opozicijo so bili pokopani zgodaj v 1980. letih – kljub močni podpori slovenskih demokratičnih opozicionalcev sodno preganjanim srbskim disidentom, o čemer bom nekaj več napisal pozneje.¹⁸⁰ Za Mihajla Markovića, vodilnega srbskega predstavnika skupine *Praxis*, je obrat k civilni družbi pomenil izgubo perspektive. Obžaloval je, da je mlada generacija izgubila pogum za nadaljevanje poti, ki jo je utrl kritični marksizem v Jugoslaviji.¹⁸¹

¹⁷⁹ Intervju z Miklósem Harasztiem, ki ga je vodil Josef Gorlice, v: *Across Frontiers*, zima–pomlad 1985.

¹⁸⁰ Do izrazov solidarnosti in podpore v obratni smeri je prišlo nekaj let pozneje, sredi 1980. let, ko sem bil sodno preganjan zaradi kolumne v *Mladini*. V retrospektivi se ta solidarnost do žrtev represije kaže kot »prekratka« za skupno politično delovanje, v resnici že kar kot antipolitična.

¹⁸¹ Intervju z Mihajlom Markovićem, *Teleks*, 11. marec 1988.

O »civilni družbi« v Sloveniji bom podrobneje govoril v zadnjem razdelku tega prikaza. Tu samo omenjam, da je bila slovenska specifika glede na druge vzhodnoevropske države v tem, da so bili poglavitni akterji civilne družbe nova družbena gibanja. Slovenska civilna družba je bila demografsko najmlajša od vseh po Vzhodni Evropi. Druga bistvena značilnost civilne družbe v Sloveniji je bila, da je pojem relativno hitro prodrl v politični sistem. Najprej ga je posvojila Zveza socialistične mladine Slovenije. Kljub temu, da se je udomačil v sistemu, pa ni izgubil kritičnega naboja.¹⁸² Pojem je bil razvit pod vplivom modnega postmarksizma na Zahodu in izkušenj demokratične opozicije na Vzhodu¹⁸³ kot teoretska alternativa marksizmu in socialistični ideologiji. Verjeli smo, da ponuja nov demokratični model družbenega in političnega delovanja.

4. Ponovna iznajdba civilne družbe: skupne značilnosti

Kakršne koli že so bile specifične ponovne iznajdbe civilne družbe po posameznih vzhodnoevropskih državah, je ponovno iznašla civilna družba imela nekatere pomembne skupne značilnosti. Prva

¹⁸² Cf. Tomaž Mastnak, »From the New Social Movements to Political Parties«, v: Simmie in Dekleva, *Yugoslavia in Turmoil*; idem, *Vzhodno od raja: civilna družba pod komunizmom in po njem* (Ljubljana: DZS, 1992), pogl. 2.

¹⁸³ Cf. Kreft in Mastnak, ur., *Poljska*; in Mastnak, ur., *Socialistična civilna družba?*

med njimi je bila distanciranje od marksističnega revizionizma in socializma. Del tistega distanciranja je bil dojemanje obstoječih socialističnih ali komunističnih sistemov kot totalitarnih.¹⁸⁴ Že označevanje vzhodnoevropskih socialističnih sistemov z oznako »komunizem« je bilo izrazito ideološko in hladnovojno. Poleg tega, da se je označevanje morda navezovalo na lokalne ali regionalne protikomunistične tradicije, je predvsem na stežaj odprlo vrata ideološki, politični in ekonomski ofenzivi z Zahoda. Ta se je opirala na antikomunizem kot hegemonistično ameriško ideologijo.¹⁸⁵ Ker je bila ta ideologija sestavni del globalne hegemonije ZDA, še posebej pa podreditve Evrope, med hladno vojno, je antikomunizem zagotavljal kontinuiteto hladne vojne po zmagi Zahoda v njej.

Vzhodnoevropski disidenti so razumeli totalitarizem kot težnjo države po nadzorovanju vseh sfer in vidikov družbenega življenja, ki je pripeljala do izbrisanja razlike, ali ločitve, med družbo in državo in zadušila neodvisno življenje družbe. Ko je bila postavljena takšna diagnoza, se je zdravilo ponujalo samo po sebi: ponovna vzpostavitev razločevanja

¹⁸⁴ Cf. Jacques Rupnik, »Le totalitarisme vu de l'Est«, v: *Totalitarismes*, ur. Guy Hermet v sodelovanju s Pierrrom Hassnerjem in Jacquesom Rupnikom (Pariz: Economica, 1984), str. 43–71; skrajšana inačica te razprave je bila pod naslovom »Totalitarianism Revisited« objavljena v Keanovem zborniku *Civil Society and the State*.

¹⁸⁵ O tem antikomunizmu cf. Mastnak, *Črna internacionala*, 4. pogl.

med državo in družbo, opredelitev meja državne dejavnosti ter ustvarjanje družbenih avtonomij. Da pa bi bilo mogoče formulirati tak program in verjeti, da ga je mogoče uresničiti, je bilo treba prelomiti s hromečim vtisom, da se pod totalitarizmom ne da ničesar narediti. Pokazati je bilo treba, da totalitarizem ni popoln in da je ranljiv. V jedru nove opozicije je bilo torej paradokсно spoznanje, da totalitarizem ni bil totalitaren in da, strogo vzeto, konec koncev niti ni bil totalitarizem. Kljub temu spoznanju pa se govoričenje o totalitarizmu kot popolnem nadzoru nad družbo ni nič uneslo. Spoznanje nekako ni imelo pojmovnega učinka.

Vzorčne za razmišljanje, ki je iskalo pot izpod totalitarizma, so bile »Teze o upu in brezupu«, ki jih je Leszek Kołakowski objavil leta 1971 v emigrantski reviji *Kultura*. Ta programski tekst ni bil le paradigmatičen, bil je tudi formativen. Imel je velik vpliv na idejno oblikovanje nove opozicije.¹⁸⁶ Jacek Kuroń, eden njenih vodilnih novoopozicijskih ideologov in organizatorjev na Poljskem, je na primer v enem svojih programskih besedil skoraj dobesedno ponovil analizo Kołakowskega.¹⁸⁷

Kołakowski je razkrival notranja protislovja totalitarizma in dokazoval, da sistemu, ki si prizadeva

¹⁸⁶ Cf. Arato, »Civil Society Against the State«, str. 28; Zielonka, *Political Ideas*, str. 13 sq.

¹⁸⁷ Jacek Kuroń, »Polityczna opozycja w Polsce«, v: *idem, Polityka i odpowiedzialność* (London: Aneks, 1984), str. 109 sqq.

za totalno gospostvo, neizbežno spodleti. Totalitarizem je bil po svoji naravi protidružben in je družbo uničeval, je argumentiral. Potem ko je takoj na začetku vpeljal pojem »monopola despotske oblasti«, ga je razvijanje misli pripeljalo do postavitve naslednje teze: »Ta sama premisa monopolistične oblasti ustvarja potrebo po nenehnem delovanju, ki dezintegrira družbo in razbija vse oblike družbenega življenja, ki jih ne dekretira vladajoči aparat.«¹⁸⁸ To vodi monopolistično oblast v konflikt z družbo in vsak posamezen konflikt postane naddoločen z občim konfliktom med družbo in totalitarno oblastjo. Družbeni konflikti tako ne morejo biti razrešeni, temveč so zgolj zatrti z represijo in zakriti z ideološko frazeologijo. Zato si »iščejo najrazličnejše načine izražanja, kar pomeni tudi, da se lahko že najbolj nedolžne oblike družbenega organiziranja, če niso pod polnim policijskim nadzorom, spremenijo v opozicijske grozde«. Zato niti popuščanje oblasti demokratičnim zahtevam ne more pomiriti konfliktnih situacij, temveč, nasprotno, generira še večji pritisk, ki ogroža celo politično ureditev. »Zasužnjenje družbe je tako veliko in občutek zatiranja in izkoriščanja tako silen, da že najmanjša razpoka v sistemu institucionaliziranega nasilja ali najdrobnejša reforma, ki obeta, da ga bo sprostila, brž vzgiba velikanske rezerve prikrite sovražnosti

¹⁸⁸ Kołakowski, »Tezy o nadziei i beznadziejności«, str. 3, 7–8; angleški prevod: »Hope and Hopelessness«, *Survey: A Journal of East & West Studies*, let. 17 (1971), št. 3, str. 41.

in pritajenih zahtev, ki grozijo, da bodo eksplodirale, in ki jih potem ni mogoče obvladati.«¹⁸⁹

Koľakowski je zavračal stališče, da je »socialistično obliko suženjstva« mogoče prevladati le z »enkratnim totalnim uničenjem«, ki naj bi bilo skladno z »duhom marksistične tradicije«. Videti je bilo kot »revolucionarni poziv«, v resnici pa je šlo za »ideologijo defetizma«. ¹⁹⁰ Vendar Koľakowski ni zavračal samo lažirevolucionarnosti, zavračal je sam »revolucionarni duh« (tako kot tudi »marksistični duh«) in revolucijo sploh. Revolucija je bila zanj »lepa bolezen«. ¹⁹¹

Koľakowski je stavil na postopne reforme. Njegova »reformistična usmeritev«¹⁹² se je opirala na štiri splošna spoznanja: da nikdar ne moremo vnaprej vedeti, kako »plastična« oziroma prožna je katera družbena organizacija, da pa pretekle izkušnje kažejo, da »despotski model socializma« ni »absolutno tog«; da je rigidnost sistema deloma odvisna od tega, v kolikšni meri ljudje verjamejo, da je tog; da je izbira med »vse ali nič« značilna za ljudi, izobražene v marksistični tradiciji, ne potrjujejo je pa zgodovinske izkušnje; in da je »birokratski socialistični despotizem« zapleten v protislovne težnje,

¹⁸⁹ Koľakowski, »Tezy o nadziei i beznadziejności«, str. 8.

¹⁹⁰ Koľakowski, »Tezy o nadziei i beznadziejności«, str. 8–9.

¹⁹¹ Cf. Leszek Koľakowski, »O duchu rewolucyjnym« in »Rewolucja jako piekna choroba«, oboje v: *idem, Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań* (London: Aneks, 1984) str. 217–224 in 320–351.

¹⁹² Koľakowski, »Tezy o nadziei i beznadziejności«, str. 16.

ki jih ni sposoben sintetizirati in ki slabijo njegovo koherentnost.¹⁹³

V tej perspektivi si je bilo mogoče zamisliti »možnost učinkovitih delnih in postopnih pritiskov, ki se izvajajo v dolgoročni perspektivi, tj. v perspektivi družbene in narodne osvoboditve«. ¹⁹⁴ Edino neprestani družbeni pritisk lahko pripravi sistem do tega, da bo upošteval potrebe družbe. Na mesto revolucionarniškega defetizma je stopil reformistični kumulativni radikalizem.

Ta vizija postopne in nenasilne transformacije socializma z neštetimi nerevolucionarnimi koraki, z drobnimi dejanji vélikega družbenega odpora in upora, je postala skupna last vzhodnoevropske demokratične opozicije. Na Poljskem jo je Michnik imenoval »novi evolucionizem«, ¹⁹⁵ na Čehoslovaškem so govorili o »drobnem delu«, madžarska opozicija se je ponašala s »pragmatizmom«. Opozicijsko delovanje v vseh teh državah je bilo mogoče označiti za »radikalni reformizem«, pri čemer je bil radikalizem, kot je dejal Kołakowski, kumulativni učinek. Ta transformativna dejavnost, ki se je vezala na *status quo*, je bila javna (torej ne zarotniška in skrivna) in strogo legalistična.

¹⁹³ Kołakowski, »Tezy o nadziei i beznadziejności«, str. 9.

¹⁹⁴ Kołakowski, »Tezy o nadziei i beznadziejności«, str. 17. Ko je Kołakowski pisal o narodni osvoboditvi, je obenem svaril pred poljskimi »tradicionalnimi nacionalističnimi protiruskimi stereotipi«. *Op. cit.*, str. 19–20.

¹⁹⁵ Michnik, »Nowy ewolucjonizm«.

Vse vzhodnoevropske opozicijske skupine in omrežja so nastali, se širili in krepili kot kampanje, ki so izražale solidarnost s kom, ki je trpel zaradi državne represije. Že omenjeni Odbor za obrambo delavcev KOR je bil ustanovljen v odgovor na brutalno zatrtje delavskih nemirov v Radomu in v varšavski tovarni Ursus zgodaj poleti leta 1976. Cilj Odbora je bil nuditi pravno, medicinsko in gmotno pomoč žrtvam represije. Uspeh te intervencije v podporo delavcem je spodbudil KOR, da je čez leto dni razširil obseg svoje dejavnosti in se preimenoval v Odbor za družbeno samoobrambo »KOR« (KSS »KOR«).¹⁹⁶

Listina 77 na Čehoslovaškem se je izoblikovala v ozračju, ki ga je zaznamoval sodni proces proti glasbenikom rock skupine The Plastic People of the Universe.¹⁹⁷ Podobno je bilo v Sloveniji, kjer je bila prva spodbuda za pojav, ki mu pravimo ponovna iznajdba civilne družbe, široko nasprotovanje policijski represiji proti punk sceni.¹⁹⁸ Demokratična

¹⁹⁶ Jan Józef Lipski, *KOR-Komitet Obrony Robotników/Komitet Samoobrony Społecznej* (London: Aneks, 1983); *Das KOR und der »polnische Sommer«: Analysen, Dokumente, Artikel und Interviews 1976–1981*, ur. Werner Mackenbach (Hamburg: Junius, 1982).

¹⁹⁷ Takšno razlago ponuja Václav Havel, »The Power of the Powerless«, v: *The Power of the Powerless*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985) str. 46. Ko je Havel postal predsednik države, je za enega svojih svetovalcev imenoval ameriškega rockerja Franka Zappo, ki je navdihoval skupino The Plastic People of the Universe.

¹⁹⁸ Cf. Mastnak, »From the New Social Movements to Po-

mobilizacija na Madžarskem je bila odgovor na tako imenovane »rokopisne procese«, odločilni trenutek za formiranje nove demokratične opozicije pa je bilo pismo solidarnosti z Listino 77 januarja 1977. Pismo je podpisalo 34 oporečnikov. Čez dve leti in pol se je pod protest proti pregonu aktivistov Listine 77 podpisalo že 127 Madžarov.¹⁹⁹

Takšne solidarnostne kampanje so zahtevale kanec državljanskega poguma ter mero inteligence in moralne trdnosti. Njihov filozofski temelj je bil kar se da preprost: človekove pravice in državljanske svoboščine so univerzalne in se jih ne sme kršiti. Ko se je KOR prvič obrnil na javnost, je razglasil, da »represija proti delavcem predstavlja kršitev temeljnih človekovih pravic, ki jih priznavata mednarodno in poljsko pravo in jih je treba spoštovati«. Dodali so, da »družba nima nobenega drugega sredstva za samoobrambo pred brezzakonjem razen solidarnosti in vzajemne pomoči«.²⁰⁰

KSS »KOR« je razglasil, da so bili njegovi cilji boj proti represiji iz političnih, verskih, rasnih in svetovnonazorskih razlogov ter pomoč žrtvam represije; boj proti kršitvam zakonov in pomoč tistim, ki trpijo zaradi kršitev; institucionalizacija jamstev, da se bodo državljanske pravice in svo-

litical Parties«, str. 45–47; *Punk pod Slovenci*, ur. Tomaž Mastnak in Nela Malečkar (Ljubljana: KRT, 1985).

¹⁹⁹ Dalos, *Archipel Gulasch*, str. 38, prevod pisma na str. 137–138.

²⁰⁰ KOR, »Apel do społeczeństwa i władz PRL«, 23. september 1976, v: Lipski, *KOR*, str. 393.

boščine upoštevale in spoštovale; in podpora vsem družbenim pobudam za uveljavljanje človekovih in državljanskih pravic ter obramba takih pobud.²⁰¹

Listina 77 si je pridobila ugled z neutrudnim zagovarjanjem pravic in svoboščin. Njena ustanovna listina se bere kot pravni elaborat. Vendar pa je Havel njen nastanek po procesu proti The Plastic People of the Universe opisal v precej drugačnem jeziku: »Ljudem je postalo 'dovolj tega, da jim je dovolj'; prenažrli so se stagnacije, neaktivnosti, tega, da se komaj še oklepajo upanja, da se bodo stvari verjetno na koncu koncev le izboljšale. Na nek način je bil proces zadnja slamica. Mnogim skupinam različnih usmeritev, ki so bile dotlej izolirane druga od druge, ki so oklevale pred sodelovanjem ali pa so se oklepale načina delovanja, ki je sodelovanje oteževal, se je nenadoma močno posvetilo, da je svoboda nedeljiva. [...] Ljudi je nekaj nagovorilo, da so občutili pristno solidarnost z mladimi glasbeniki, in so spoznali, da bi se, če se ne bi postavili za svobodo drugih, pa naj sta njihov način ustvarjalnega izražanja in odnos do življenja še tako oddaljena od njihovega lastnega, odpovedali svoji lastni svobodi.«²⁰²

Ta opis razkriva še eno temeljno značilnost nove opozicije, s katero so se njeni protagonisti ponašali: njen politični pluralizem, ideološko raznolikost,

²⁰¹ KOR, »Oświadczenie«, 29. september 1977, v: Lipski, *KOR*, str. 395.

²⁰² Havel, »The Power of the Powerless«, str. 46–47.

družbeno heterogenost, vključevanje in toleranco do različnih življenjskih slogov. Vendar je treba še nekaj reči o solidarnosti. Podpora madžarske opozicije Listini 77 je vpeljala in izrazila mednarodno razsežnost solidarnosti. Ko so György Bence, János Kenedi in János Kis v odprtem pismu podpisnikom Listine 77 protestirali proti visokim zapornim kaznim, ki so jih čehoslovaške oblasti izrekle Petru Uhlu, Václavu Havlu, Jiříju Bendi, Jiříju Dienstbieru, Otti Bendaróvi in Dani Nemcovi, so zapisali: »Mi smo Vzhodnoevropejci: ne moremo biti brezbrizni, kadarkoli in kjerkoli v Vzhodni Evropi preganjajo ljudi, ki se zavzemajo za človekove in državljanske pravice.«²⁰³

Skupna poteza protagonistov na novo iznajdene civilne družbe v Vzhodni Evropi je bila vera v univerzalnost človekovih in državljanskih pravic v teoriji in neutrudno prizadevanje za njihovo razširjanje v praksi. Jezik človekovih in državljanskih pravic je bil v središču civilnodružbenega diskurza. Velikega pomena v tistem diskurzu so bili tudi ideali svobode, enakosti in družbene pravičnosti, včasih (bolj poredko) pa tudi ideja »osvoboditve dela«. ²⁰⁴ Ključne so bile tudi predstave o graditvi »neodvisne« civilne družbe z njenimi lastnimi »vzporednimi«, »neodvisnimi«

²⁰³ György Bence, János Kenedi in János Kis, »Odprto pismo podpisnikom Listine 77«, 26. oktober 1979, v: Dalos, *Archipel Gulasch*, str. 138.

²⁰⁴ Cf. Adam Michnik, »W dziesiąta rocznice interwencji«, v: *Szansę polskiej demokracji* (London: Aneks, 1984), str. 40; Jacek Kuroń, »Polityczna opozycja w Polsce«, str. 114.

ali »avtonomnimi« strukturami, sferami, prostori ali institucijami. Prav tako ključen je bil jezik samobrambe, avtonomije in samoorganiziranosti, ki je konkretnije pomenil neodvisen pretok informacij, neodvisno založništvo, neodvisno izobraževanje, neodvisni znanost in kulturo.

Lep zgled tega jezika je Kurońova razlaga ideje nove opozicije: »Družba se organizira kot demokratično gibanje in začinja delovati izven institucij totalitarne države: namesto da bi prosila za svobodo govora, objavlja necenzurirane zapise in na ta način ustvarja svobodo govora; namesto da bi zahtevala, naj se sodobno zgodovino očisti laži, prireja predavanja o tem vprašanju, na katerih predavatelji govorijo resnico; namesto da bi pozivala oblasti, naj zagotovi pravico žrtvam nepravčnosti, organizira zanje denarno, medicinsko in pravno pomoč. V vsem tem delovanju se družba distancira od države – ne kot razpršena množica nezadovoljnežev, temveč kot organizirana skupnost, ki deluje učinkovito, in v tem je njena moč.«²⁰⁵

Še ena značilnost diskurza na novo iznajdene civilne družbe je bila odpoved sami ideji o prevzemu oblasti. Povezana je bila z zamislimi o samoorganizaciji družbe. To je jasno izrekel Michnik, ko je razložil, da cilj opozicije »ni prevzem oblasti, temveč samoor-

²⁰⁵ Intervju za *Les temps modernes*, cit. v: Andrzej Drawicz, »Poljska demokratična opozicija – sedanost in perspektive«, v: *Poljska*, ur. Lev Kreft in Tomaž Mastnak (Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, Mladina, Radio Študent in Tribuna, 1982), str. 140.

ganizacija družbe«. ²⁰⁶ Kuroń pa je v svojih vplivnih »Mislih o akcijskem programu« iz leta 1976 opisal premik od razumevanja opozicije kot »politične opozicije« k njeni opredelitvi kot družbenega gibanja. ²⁰⁷

Te skupne značilnosti diskurza civilne družbe po Vzhodni Evropi nam povedo tudi, da je bil tak diskurz skupen demokratični opoziciji v teh krajih in da je bila ideja civilne družbe povsod organizacijski princip novega opozicijskega diskurza. Diskurz, ki je artikuliral realistično perspektivo postopnega oblikovanja neodvisne in samoorganizirajoče se družbe, se je imel za neodvisnega. Potrebo po takšnem neodvisnem diskurzu, brez katerega ne bi bilo mogoče upati na uspešno transformacijo – ali samotransformacijo – družbe, je zelo jasno izrazil Adam Michnik. Ob deseti obletnici vojaške intervencije Varšavskega pakta na Čehoslovaškem je poudaril, da češko in slovaško demokratično gibanje v obdobju praške pomladi prav neodvisnega diskurza ni uspelo razviti. Namesto tega se je opozicija na Čehoslovaškem zapletla v jezik vladajoče ideologije in zato ni bila sposobna niti artikulirati svoje prave identitete niti ustrezno opredeliti svojih ciljev. »Njeni voditelji so uporabljali obče geslo 'demokratizacije', katerega vsebina je bila zgolj negativna. Imelo je komaj kak pozitiven pomen; in kolikor ga je imelo, ga je vsak razumel po svoje.« ²⁰⁸

²⁰⁶ Michnik, »W dziesiąta rocznice interwencji«, str. 40.

²⁰⁷ Jacek Kuroń, »Mysli o programie działania«, v: Kuroń, *Polityka i odpowiedzialność*.

²⁰⁸ Michnik, »W dziesiąta rocznice interwencji«, str. 41.

Po tej razlagi je »demokracijo« pogoltnil »demokracijski socializem« in demokratično gibanje se je izgubilo v ideološkem prerekanju o pomenu socializma. Nekaj podobnega se je zgodilo na Poljskem leta 1956, med tako imenovanim »poljskim oktobrom«, ko se je demokratično gibanje poistovetilo z novim reformističnim komunističnim voditeljem Gomulko. »Ko je družbeno gibanje identificiralo svoje interese z interesi aparata, je spet enkrat omogočilo aparatu, da je družbi vsilil svoj jezik.«²⁰⁹ Ko je Michnik pozneje vztrajal pri tem, da mora Solidarnost »uporabljati jezik, ki ga družba razume in sprejema, zakaj v zupanju družbe je moč gibanja, njegovo orožje«, je sporočal, da mora družba, ki je v opoziciji, oblikovati in varovati svoj jezik.²¹⁰

Pomen leta 1968 za Michnikovo konceptualizacijo nove poljske opozicije poudarja Christoph Kleßmann, »Das Jahr 1968 in westlicher und östlicher Perspektive«, v: *Auf dem Weg zur Zivilgesellschaft? Mythos und Realität der 60er und 70er Jahre in Ost und West*, ur. Bernd Faulenbach in Rainer Eckert (Essen: Klartext Verlag, 2003), str. 21.

²⁰⁹ Adam Michnik, »Was wir wollen und was wir können«, v: Michnik, *Polnischer Frieden: Aufsätze zur Konzeption des Widerstands*, str. 19.

²¹⁰ Michnik, »Minał rok«, str. 73; *idem*, »Uwagi o opozycji i sytuacji kraju«, v: *Szansa polskiej demokracji* (London: Aneks, 1984), str. 89.

IV

»Osemdeseta«:

civilna družba v Sloveniji

Ponovno odkritje civilne družbe v Sloveniji ni bilo rezultat študijskega ukvarjanja z zgodovino tega pojma. Misel je sledila dejanjem. Kolikor je bila zgodovina pojma civilna družba preučevana in znana, ta vednost ni imela vpliva na »ponovno odkritje«. Najtemeljitejše delo o pojmovanju civilne družbe, ki je bilo objavljeno pred ponovnim odkritjem civilne družbe, je bilo študija Adolfa Bibiča o civilni družbi in državi pri Heglu in Marxu.²¹¹ Vprašanje se je pojavilo tudi pri prevajanju Marxa in Engelsa ter Gramscija v slovenščino. Tako je Božidar Debenjak v uredniški pripombi k prevodu tako imenovane *Nemške ideologije* (ki takrat še ni bila »tako imenovana«) zapisal: »Izraz 'bürgerliche Gesellschaft' ne pomeni 'meščanske družbe', ampak družbo v nasprotju z državo, družbo z njenimi ekonomskimi odnosi in vsakdanjim življenjem (*société civile*).«²¹² Prevod, izbran za ta izraz, je bil »občanska družba«. Gramscijeva *società civile* pa je bila prevajana kot »civilna družba«.²¹³ Do enotne prevajalske rešitve ni prišlo.

²¹¹ Adolf Bibič, *Zasebnštvo in skupnost: civilna družba in politična država pri Heglu in Marxu* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972).

²¹² Marx in Engels, *Izbrana dela v petih zvezkih*, zv. 2, str. 33, op. 14.

²¹³ Cf. Adolf Bibič, »Civilna družba in država pri Gram-

Liberalistične tradicije ni nihče zares študiral. Ljubo Sirc, ki jo je poznal, je živel v Londonu, vendar ga kot ekonomista tovrstne pretežno filozofske razprave niso zanimale. Ko sem ga v tistih letih obiskal na Angleškem, ga je živo zanimalo dogajanje v Sloveniji, česar ne morem reči za pojmovna iskanja, povezana s civilno družbo. Zanimanje za civilno družbo pri nas ni zraslo iz ukvarjanja z liberalizmom. Liberalizem je bil spontani proizvod ukvarjanja s civilno družbo. Edini, ki je ta spontani liberalizem jasno in javno detektiral, je bil Taras Kermauner. Njegova opazka, da je šlo za navezovanje na Johna Locka, pa je bila neupravičen kompliment, ker Locka nihče od ponovnih odkriteljev civilne družbe ni bral.²¹⁴ Zato pa so tedaj nekatera klasična dela politične filozofije, na primer Rousseaujevo *Družbeno pogodbo*, brali z vidika novonastalega zanimanja za civilno družbo.²¹⁵

Uvodoma omenjene marksistične ali na Hegla ter Marxa in Engelsa vezane interpretacije so bile po »ponovnem odkritju civilne družbe« potisnjene ob stran. Marxovo pojmovanje civilne družbe v »Prispevku k judovskemu vprašanju« je bilo

sciju«, v: Antonio Gramsci, *Civilna družba in država: izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem*, ur. Adolf Bibič (Ljubljana: Komunist, 1987).

²¹⁴ Kermaunerja citiram po spominu. Vira do oddaje besedila v tisk nisem uspel najti.

²¹⁵ Cf. Tine Hribar, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 67–68.

podvrženo kritiki s stališča novega pojma civilne družbe.²¹⁶ Sledila je kritika Marxovega pojma civilne družbe v *Očrtih kritike politične ekonomije*, ki so v poznem marksizmu imeli tako rekoč kultni status.²¹⁷ Zlasti Bibič je želel odlomiti protimarksistično in protisocialistično ost novega govorjenja o civilni družbi in civilno družbo pojmovno približati socialističnemu samoupravljanju.²¹⁸ Vendar je bil že v defenzivi, predvsem pa znotraj Zveze komunistov Slovenije (ZKS) ni bilo pravega razumevanja ali podpore za njegova prizadevanja. Partijsko vodstvo je na začetku ali podcenilo implikacije reinvencije civilne družbe ali pa ji je po tistem pritrjevalo. Mladostni aroganci (in njej primerni ignoranci), s katero smo lansirali novo pojmovanje civilne družbe, je stala nasproti ideološka inercija ZKS, ali pa je tej ideološki novotariji potihoma odškrnil vrata kriptoliberalizem t. i. reformističnih sil v partijskem vodstvu.

²¹⁶ Tomaž Mastnak, »H kritiki 'Židovskega vprašanja!«, *Problemi*, let. 23 (1985), št. 1.

²¹⁷ Tomaž Mastnak, »H kritiki Marxovega pojma 'bürgerliche Gesellschaft' v *Očrtih kritike politične ekonomije*«, *Vestnik IMS*, let. 7 (1986), št. 1–2.

²¹⁸ Cf. Adolf Bibič, »Civilna družba v socializmu?«, *Teorija in praksa*, let. 23 (1986), št. 11; *idem*, »Civilna družba je samoupravljanje«, *Delo*, 28. november 1986; *idem*, »Civilna družba, politična država, samoupravljanje«, *Teorija in praksa*, let. 24 (1987), št. 12.

1. Fenomenologija razprav o civilni družbi

Ponovno odkritje civilne družbe v Sloveniji je bilo del demokratično-opozicijskega vala, ki je zajel Vzhodno Evropo. Sprva je šlo predvsem za recepcijo dogajanja drugje po Vzhodni Evropi, potem pa tudi za vključitev v to opozicijsko omrežje, v katerem so pomembno posredniško in organizacijsko vlogo igrali zahodni intelektualci in aktivisti oziroma aktivistični intelektualci. Toda tako recepcija kot razvoj novoopozicijskega pojma civilne družbe sta bila tesno vezana na domača, slovenska in jugoslovanska, vprašanja in probleme. V tem smislu je bilo ponovno odkritje civilne družbe organsko. »Organski intelektualci« civilne družbe pa so bili vezani na tako imenovano alternativno sceno. Oznako »alternativa« ali »alternativna scena« smo uporabljali v nasprotju s pojmi »opozicija« in »oporečništvo« ali »disidentstvo« in je izražala njihovo zavračanje.

a) »Alternativna scena« in družbenopolitični angažma intelektualcev

Novi pojem civilne družbe je bil prvič uporabljen na enem od dogodkov alternativne scene, na simpoziju/spektaklu »Kaj je alternativa« novembra 1983.²¹⁹ Ta simpozij/spektakel je bil poleg vsega drugega tudi odgovor na »uradna« srečanja ob stoletnici Marxove smrti. Zato je nekoliko nenavadno, da je Tine Hribar

²¹⁹ O dogodku cf. Mastnak in Malečkar, ur., *Punk pod Slovenci*, str. 409 sqq.

razlagal, da »izrecno eksplikacijo 'civilne družbe' najdemo najprej v znotrajpartijski alternativni«. ²²⁰ Pleonastični izraz »izrecna eksplikacija« je opozorilni znak. Pri citirani Hribarjevi oceni morda ne gre toliko za »civilno družbo«, kot za nekaj drugega: »neizrecno eksplikacijo« prilaščanja prvenstva in zaslug za demokratično opozicijo. To prilaščanje se je potem nadaljevalo – in se še ni končalo – s prisvajanjem zaslug in prvenstva za osamosvojitve Slovenije. Zunanepartijska alternativa – v nasprotju z omalovaževanjem »znotrajpartijsko« – naj bi bila *Nova revija*, ²²¹ ki se v tistih letih, ko se je odkrivala civilna družba, ni označevala za »alternativo«.

Kakor koli že, krivda ali zasluga za vpeljavo novega pojma civilne družbe v javno rabo je bila moja. Predstavniki tako imenovane konservativne ali trde linije v ZKS so takrat opozarjali na nevarnost liberalizacije, ki so jo zavračali kot »anarholiberalizem«. Ko gledam nazaj, si mislim, da so imeli v bistvu prav. Toda takrat niso znali prepričati nikogar več. Odgovoril sem jim v maniri tedanjih polemik s partijsko oblastjo. Obtožbe oblasti smo večkrat subvertirali tako, da jih nismo spodbijali, temveč smo jim pritrjevali in vzeli za svoje. Zgled je bil obdolžitev, ki so jo nekateri predstavniki ZKS usmerjali proti kritikom sistema, češ da »pod plaščem kritike stalinizma« v resnici kri-

²²⁰ Intervju Spomenke in Tineta Hribarja v *Katedri*, let. 28 (1988), št. 9–10.

²²¹ Tine Hribar, »Alternativnost Nove revije«, *Nova revija*, let. 7 (1988), št. 69–70.

tizirajo socialistično samoupravljanje. Kritiki smo na to odgovarjali tako, da smo sami zase govorili, da to ali ono počnemo »pod plaščem kritike stalinizma« ali česa drugega. Obenem smo natisnili plakat s Stalinovim portretom v počastitev tridesetletnice njegove smrti. Še leta potem je revija *Problemi* objavila sklop prispevkov o dialogu med Vzhodom in Zahodom pod naslovom »Pod plaščem mirovnega gibanja«. ²²² V tem smislu sem se na tistem simpoziju/spektaklu zavzel za »anarholiberalizem«, pritrnil anarhizmu in liberalizmu (ki na splošno seveda gresta skupaj) ²²³ in »socialistično civilno družbo« postavil kot cilj alternativnega delovanja. ²²⁴ Ne da bi vedel in razumel, sem izrekel resnico o družbenih spremembah, ki sem jih pomagal spodbuditi.

Problematika, ki jo je zajel in od katere je živel pojem civilne družbe, kakršen se je takrat uveljavljal, je bila v zraku. Z velikimi simpatijami, s katerimi smo gledali na delavski upor na Poljskem, ki je pripeljal do ustanovitve neodvisnega samoupravnega sindikata Solidarnost, smo sprejemali tudi predstavnici in pojmovni svet poljske demokratične opozicije. Ta recepcija ni bila pretirano reflektirana, zato pa je bila precej entuziastična. Kot je z ozirom na neko drugo veliko družbeno in politično spremembo z racio-

²²² *Problemi*, let. 25 (1987), št. 1.

²²³ Izbor anarhističnih spisov je uredil Rudi Rizman. Cf. *Antologija anarhizma: zbornik*, ur. Rudi Rizman, predgovor Noam Chomsky (Ljubljana: KRT, 1986).

²²⁴ Tomaž Mastnak, »Za anarholiberalizem«, *Problemi*, let. 22 (1984), št. 239–241.

nalno distanco, ki pa ni izbrisala čustvene topline doživetega, zapisal Wordsworth:

*Bliss was it in that dawn to be alive,
But to be young was very Heaven.*²²⁵

Zbornik *Poljska*, ki sva ga pripravila in uredila z Levom Kreftom in v katerem so bili objavljeni prevodi besedil poljskega opozicijskega gibanja, je v rokopisu obsegal skoraj tisoč strani.²²⁶

V domačih logih se je razvijanje tematike nasprotja med državo in družbo najprej navezalo na policijsko šikaniranje in represijo proti punkerjem in, širše, mladinskim subkulturam, ki so se spletale okrog punka.²²⁷ Punk smo »teoretiki« – bilo smo ponosni na to, da je bila »teorija« integralni del alternativne scene ter v tem videli njeno odliko – kmalu okarakterizirali za »novo družbeno gibanje«, nova družbena gibanja pa za »akterje civilne družbe«. (O tem podrobneje pozneje.) Nov zagon je tematiziranje razmerja med družbo in državo dobilo ob sodnem pregonu Igorja Vidmarja, ki je bil *spiritus movens* alternativne

²²⁵ William Wordsworth, »The French Revolution as It Appeared to Enthusiasts at Its Commencement«.

²²⁶ *Poljska*. V odgovor na razglasitev izrednega stanja na Poljskem je Igor Vidmar organiziral »koncert solidarnosti« s poljskimi sindikalisti. »Solidarnost« je bila na plakatih izpisana v značilni tipografiji poljskega neodvisnega sindikata z velikimi živordečimi črkami. Koncert je bil dobro obiskan, medtem pa so v Beogradu protestnike, ki so razvili transparent v podporo Solidarnosti, kazensko preganjali.

²²⁷ Cf. Mastnak in Malečkar, ur., *Punk pod Slovenci*.

scene,²²⁸ malo pozneje pa ob sodnem procesu proti »beograjski šesterici«. ²²⁹

Sam pojem civilne družbe je bil vpeljan pod neposrednim vplivom Keanovega odprtega pisma Picconeju »Zakaj je stara tema civilne družbe in države danes v Evropi doživlja renesanso?«. ²³⁰ Silva Mežnarić je prinesla rokopis na »Dneve Anteja Pažanina« poleti 1983 v Komizi. Ti »dnevi« so bili zamišljeni kot poskus obuditev tradicije prepovedane *Praxisove* »Korčulanske poletne šole« in na njih se je zbrala kritična jugoslovanska humanistična in družboslovna inteligenca. Ker je na srečanju prišlo do ideoloških in političnih razhajanj oz. že kar razkola med slovensko »delegacijo« ter udeleženci iz Zagreba in Beograda (med slednjimi je bil najglasnejši Sarajevčan Vojislav Šešelj), smo imeli »Slovinci« čas na plaži prebirati Keanov esej. To je bila spodbuda za skupino tako

²²⁸ Cf. »Zadeva Igor Vidmar«, *Problemi*, let. 21 (1983), št. 6–8; »Slovenske večernice«, *Problemi*, let. 22 (1984), št. 6–7.

²²⁹ Cf. *Problemi*, let. 23 (1985), št. 7 (tematska številka o »beograjskem procesu«). Analiza procesa s pomočjo koncepta civilne družbe: Tomaž Mastnak, »De la démocratie en Yougoslavie«, *Problemi*, let. 23 (1985), št. 7. Naslov je seveda aluzija na Tocquevilla, ki so ga imeli v časteh nekateri poljski opozicionalci in njihovi zahodni podporniki in našli pri njem navdih za demokracijo. Ironija, ki se je nismo zavedali, je, da je bil Tocqueville dejansko kritik demokracije in je demokracijo iz političnega, predvsem ustavopravnega pojma prevedel v vprašanje načina življenja. Cf. Tomaž Mastnak, *Bonapartizem: prolegomena za študij fašizma* (Ljubljana: Založba /*cf., 2021), str. 42 sqq.

²³⁰ Cf. op. 106.

imenovanih »mlajših sociologov«, da so po vrnitvi v Ljubljano začeli prirejati večerne razprave o vprašanjih, ki jih je navrgel in odpiral John Keane. (S Keanom, ki je prišel pozneje večkrat v Ljubljano, smo se intenzivno pogovarjali.)

Ustanovljena je bila Sekcija za preučevanje družbenih gibanj pri Slovenskem sociološkem društvu, ki je postala središče razprav o civilni družbi. Po dveh letih intenzivnega dela in rednega sestajanja je prišlo do teoretskih in ideoloških razhajanj med udeleženci razprav, zato je njeno delo počasi zamrlo. Naposled smo se razšli ob vprašanjih, ki jih je odpiralo moje besedilo o »totalitarizmu od spodaj«. ²³¹ Z napredovanjem »osamosvajanja« smo se razšli tudi politično. Frane Adam, za katerega je bilo moje spodbijanje vere v nevprašljivo svobodoljubnost in demokratičnost civilne družbe »nesprejemljivo«, je pristal na desnici.

Sekcija pri Slovenskem sociološkem društvu je bila ena med znanstvenimi oziroma akademskimi institucijami oziroma eno od strokovnih društev, ki so izražala nasprotovanje represiji, teptanju človekovih pravic in državljanskih svoboščin ter se zavzemala za demokracijo in »civilizacijske dosežke«. (Pri uveljavljanju pojma civilna družba je bilo vedno mogoče izrabljati zven in sublimne asociacije na pojem »civilizacije«.) V ospredju so bili politični sodni procesi (na katerih so, retrospektivno gledano, sodili večinoma ljudem, ki so bili slabih deset let pozneje med vi-

²³¹ Tomaž Mastnak, »Totalitarizem od spodaj«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5.

dnimi spodbujevalci krvavega razdrtja Jugoslavije), nasprotovanje členu 133 Kazenskega zakonika o »verbalnem deliktu«, ki je kot Damoklejev meč visel nad svobodo govora, nasprotovanje smrtni kazni (ki v resnici ni bila žgoče vprašanje, se je pa dobro slišalo), zavračanje iracionalizacije političnega diskurza (ki je bil v primeri z današnjim še hudo racionalen) in groženj z nasiljem, ki so bile znak in posledica razpadanja socialistične ideologije, pa zavzemanje za družbeni dialog in sporazumevanje. Del teh protestov in zahtev je posegal po jeziku civilne družbe ter ga razvijal in razširjal, vse te dejavnosti skupaj pa so konstituirale dejanskost civilne družbe. Vsaj osmišljali in usmerjali smo jih tako.

Poleg tovrstnega javnega angažmaja so v tej sferi potekale tudi ožje strokovne dejavnosti, ki so teoretsko utemeljevale in razvijale pojem in jezik civilne družbe. Marksistični center Univerze v Mariboru je po zaslugi Igorja Krambergerja organiziral Odprto univerzo, ki je med drugim v sodelovanju s Sekcijo za preučevanje družbenih gibanj pri Slovenskem sociološkem društvu pripravila ciklus predavanj o novih družbenih gibanjih. Teze za predavanja je redno objavljajl *Večer*, nekaj predavanj pa je natisnila *Katedra*. Inštitut za marksistične študije (danes Filozofski inštitut) pri ZRC SAZU je organiziral okrogle mize in predavanja, na katerih so nastopili John Keane, Chantal Mouffe in Ernesto Laclau, ter mednarodna simpozija »Zgodovina, kolektivni spomin, tradicija: Srednja Evropa« (1986) in »Nova

družbena gibanja kot politična dimenzija metafore« (1987). Na znanstvenem svetu Inštituta za sociologijo so govorili o civilni družbi hrvaška sociologinja (in pozneje zunanja ministrica) Vesna Pusić, Frane Adam in pisec tega prikaza. Slovensko politološko društvo je konec leta 1986 pripravilo razpravo »Civilna družba v socializmu?«.

Pri večjih projektih je prišlo do združevanja sil. Pri že omenjenem simpoziju o Srednji Evropi je sodelovalo Slovensko filozofsko društvo. Simpozij »Marksizem in nova družbena gibanja« novembra 1985 sta organizirala Sekcija za preučevanje družbenih gibanj pri Slovenskem sociološkem društvu in Marksistični center Centralnega komiteja ZKS. Organizatorja jugoslovanskega znanstvenega srečanja »Civilna družba in država« sta bila Inštitut za marksistične študije ZRC SAZU in Sekcija za preučevanje družbenih gibanj pri Slovenskem sociološkem društvu ob pomoči Marksističnega centra ljubljanske univerze.²³² Univerza sama je bila pri vsem tem popolnoma ob strani, mrtvoudna. Več tovrstne intelektualne dejavnosti kot na njej je bilo še na sami alternativni sceni. Tam je bil poleg

²³² Ta simpozij sem si bolj kot po teoretskih dognanjih zapomnil po tem, da je ponudil priložnost za to, da se je del srbskih udeležencev na čelu z Dobrico Čosićem, ki na simpoziju ni govoril, ob njem sestal z uredniki *Nove revije*, ki tudi niso sodelovali na znanstvenem srečanju. Menda so se pogovarjali o nacionalnih programih. Izvedel sem, da se je Udba na to srečanje v takrat še gostilni *Pri Mraku* pripravila in ga posnela.

posveta »Kaj je alternativa?« organiziran tudi mednarodni simpozij »Židovsko vprašanje«, na katerem je med drugimi sodeloval Mihály Vajda. Pri izbiri naslovne tematike ni šlo toliko za nenadno zanimanje za jude, kolikor za »juda« kot metaforo za družbeno marginalizacijo in preganjanje, s čimer se je identificiral marsikateri »alternavec«. Marxov »Prispevek k judovskemu vprašanju« pa je ponujal priložnost za razmišljanje o pojmu civilne družbe.

Živahna je bila tudi publicistična dejavnost. Tematiki civilne družbe so se najprej odprli in jo širili mladinski mediji: *Mladina*, *Radio Študent*, *Katedra*, *Valj*, *TNT* in drugi. V kolumnah in komentarjih v *Mladini* je bil od jeseni 1985 naprej pojem »civilna družba« tako rekoč sistematično uporabljan in populariziran. Več besedil na to temo je v tistem času objavil *Teleks*. Tudi ljubljanski *Dnevnik* je odprl strani »civilni družbi« relativno zgodaj, ko pa je začela izhajati *Dnevnikova* priloga »Zunaj/Znotraj«, ki jo je urejal Zdenko Vrdlovec, je bila tematika civilne družbe malone redno prisotna. *Delo* je pisalo o civilni družbi, ko je o tem spregovoril kak politik ali politični forum, bralci pa so – po dolgih in trdih bojih za pravico do objavljanja, ki jih je bilo Društvo novinarjev in zlasti vztrajno Matevž Krivic – imeli dostop do »Poštne predala 29«, v katerem so v *Delovi Sobotni prilogi* objavljali pisma bralcev.²³³ Pokojni *Naši razgledi* so prevedli Andrása

²³³ Cf. Rastko Močnik, »Kaj vse je pomenil izraz 'civilna

Hegedüsa in objavili intervju z mano. Med revijami, ki so prinašale razprave o civilni družbi, so bili *Problemi*, *Nova revija*, *Časopis za kritiko znanosti*, *Vestnik IMSŠ* (zdaj *Filozofski vestnik*), *Teorija in praksa* in *Družboslovne razprave*, pri nobeni pa pisanje o civilni družbi ni bilo programska usmeritev. Knjižni izdaji sta bili v 1980. letih samo dve: zbornik *Socialistična civilna družba?* in izbor iz Gramscijevih spisov, dodamo pa lahko tudi prevod Benceja in

družba'» *Medijska preža*, št. 43, december 2012, dostop na <<http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/43/civilna-druzba>>: »Svoboda javnega izražanja je bila v Sloveniji dejansko izbojevana v prvi polovici osemdesetih let. Takrat je 'alternativno novinarstvo', ki se je uveljavljalo v številnih redakcijah, pospešeno širilo prostor javne besede in dvigalo kakovost občil. Do odločilnega preboja je pripeljala sodba, ki je (sicer s precejšnjo zamudo) ugotovila, da je uredništvo *Dela* neupravičeno zavrnilo nekaj pisem bralcev v zvezi s šolsko reformo. 'Dolgi marš' skozi sodne instance, ki je pripeljal do te sodne odločitve, je opravil Matevž Krivic. Za takratno svobodo izražanja je bilo odločilno, da so bila občila v družbeni lasti. Zato jih je ustava obvezovala, da objavljajo informacije in mnenja, ki so pomembna za javnost. Potem ko je Matevž Krivic uspešno sodno uveljavil to ustavno pravico, so lahko uredništva zavrnila prispevek, samo če so dokazala, da prispevek ni pomemben za javnost. Zato v splošnem niso več zavračala prispevkov. [...] Drugo odločilno dejanje v boju za svobodo izražanja je bila razsodba častnega razsodišča Društva novinarjev, ki mu je predsedovala Mojca Drčar Murko: častno razsodišče je ugotovilo, da je neki članek v tedniku *7 dni* prejudiciral krivdo obtoženih na beograjskem procesu, in je razsodilo, da je to v nasprotju z novinarsko etiko.«

Kisa o »vzhodnoevropskem marksizmu«, ki ga je izdala uradna založba ZKS Komunist.²³⁴

V retrospektivi se nam kaže tisti družbeni in politični angažma intelektualcev kot živo nasprotje vlogi intelektualcev danes. Zdi se, da je še živel tip intelektualca, kakršnega poznamo iz časa predmeščanskih in meščanskih ter tudi socialističnih revolucij in razcveta javnosti pa tudi iz bojov za preživetje in pravice naroda: intelektualca, ki je bil neustrašen glasnik svobode in borec zanjo ter neutrujen nosilec emancipacije, njeno gonilo. V resnici pa je generacijo intelektualcev, ki so v veliki večini s socialističnih pozicij kritizirali obstoječi socialistični sistem, počasi izpodrivala in nadomeščala intelektualna generacija, ki je socializmu nasprotovala ali mu obrnila hrbet v imenu liberalističnih idealov, ki so bili všečni, ne pa tudi premišljeni, znani, toda ne spoznani. S ponovno iznajdbo civilne družbe je stopal v ospredje liberalistični intelektualec, tip intelektualca, ki prevladuje danes. Razlika je v tem, da je liberalizem takrat nasprotoval vladajočemu sistemu, zdaj pa je vladajoči sistem liberalističen in včerajšnji kritiki in opozicionalci so postali njegovi apologeti in sikofanti, vse bolj pa postajajo celo zagovorniki in izvajalci intelektualne represije in cenzure.

b) Civilna družba in politične organizacije

²³⁴ Mastnak, ur., *Socialistična civilna družba?*; Gramsci, *Civilna družba in država*; Bence in Kis, *Vzhodnoevropskemu marksizmu naproti*.

Že iz predhodnega prikaza sfer ali prostorov, v katerih se je razvijala razprava o civilni družbi, vidimo, da se je ta sicer začela na alternativni sceni, da pa nikakor ni bila omejena le nanjo. Velik vpliv na razvoj dogodkov je imelo prenikanje razprave v politični sistem. To je bila tudi ena od zelo pomembnih specifičnosti iznajdbe in uveljavljanja civilne družbe v Sloveniji. Ključno vlogo je igrala Republiška konferenca Zveze socialistične Mladine Slovenije (ZSMS). Premiki so se začeli kazati že v zgodnjih 1980. letih, ko vodstvo ZSMS ni slepo sledilo policijskim obtožbam, da se je na punk sceni pojavil fašizem, ki so jih druge politične organizacije sprejele. Zahtevalo je javno razpravo, ki je zaustavila represijo. Prva je bila na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo in na njej so lahko spregovorili tudi punkerji sami. Te razprave so se nadaljevale ob že omenjenem »primeru Igor Vidmar« in ob kritikah in obtožbah, ki jih je izzval nastop skupine Laibach.

Znotraj ZSMS so se razprave o civilni družbi vrtele najprej okrog novih družbenih gibanj. Mladinski funkcionarji so (si) jih predstavljali kot »drugačno delovanje« ter tako imenovane iniciative ali delovne skupine za nova družbena gibanja nekako vzeli pod streho – ne nazadnje zato, ker so vnašale dobrodošlo novost in poživitev v delo mladinske organizacije. 11. kongres ZSMS jim je leta 1982 priznal – in s tem dal – osnovno legitimnost. V štirih letih do naslednjega kongresa se je usmeritev, ki jo je nakazal 11. kongres, poglobila in okrepila in krepilo se je tudi

stališče, da je treba spremeniti način dela ZSMS. Ignac Krivec, ki je bil v vodstvu ZSMS koordinator za delo z novimi družbenimi skupinami oziroma gibanji, se je zavzemal za to, da bi ZSMS omogočila avtonomno organiziranje mladih. V tem je videl »izvajanje koncepta frontnosti, in to frontnosti, ki temelji na reševanju konkretnih problemov in projektov«. Dodal je, da so te »avtonomne organizacije [...] lahko delovne skupine ali posamezniki, ki imajo drugačen pogled, kot ga ima organizacija«. ²³⁵

Takšna stališča so bila izražena v pripravah na 12. kongres ZSMS, ki je bil aprila 1986 v Krškem. Med drugim se je razpravljalo tudi o civilni družbi. V gradivih za kongres je bilo uvodoma zapisano, da nas izkušnje »učijo, da nihče ne more imeti monopola nad resnico, da nihče ne more imeti monopola nad revolucijo« in da je »staro v marsikateri točki svojo napredno vlogo že zdavnaj odigralo in se sooča z novim, drugačnim, ki se spričo svoje raznolike vsebine ter potrebe po različnih načinih izražanja ne more in ne da označiti s preživeli kategorijami oziroma se ne more udeležati v praksi s klasičnimi modeli organiziranja«. Mladinsko vodstvo je perspektivo za demokratizacijo ZSMS videlo v »tesni povezavi s politično in organizacijsko podporo novim družbenim gibanjem in interesnim skupinam.

²³⁵ Ingrid Bakše, »Zapisi z okrogle mize ZSMS in družbena gibanja«, v: *Hladni mir in druge vroče teme, ABC Mirovni zvezki*, št. 1 (Ljubljana: Republiška konferenca ZSM Slovenije, 1986). Cf. »Slovenske mladine izgubljene iluzije«, *Teleks*, 27. marec 1986 in 3. april 1986.

Znotraj organizacije moramo priznati tem gibanjem poseben pomen predvsem v iskanju osebne in kolektivne identitete mladih, njihovega avtonomnega in antihierarhičnega delovanja na načelih solidarnosti. ZSMS jim mora omogočiti legitimen in odprt prostor za delovanje, od temeljnih okolij do republiške in zvezne organizacije.«²³⁶

V »Tezah za okroglo mizo 'ZSMS in družbena gibanja'«, na katero je 13. marca 1986 vabil Ignac Krivec, nastopi kot kronski koncept civilna družba. »Teze« najprej ugotavljajo, da je bil nastanek novih družbenih gibanj povezan z globoko družbeno krizo, da pa so ta gibanja obenem predstavljala novo kvaliteto v vsebini in obliki družbenega delovanja in nosila elemente oblikovanja nove družbe. Značilnosti oziroma načela njihovega delovanja so bili spontanost, neposrednost v smislu nastopanja v političnem sistemu brez »filtriranja« avtentičnih interesov, javnost v delu tako znotraj gibanja kot navzven v družbi, pluralizem idejne, znanstvene in politične misli ter avtonomnost, ki je prvenstveno pomenila neodvisnost od države oziroma institucij političnega sistema. Nova družbena gibanja »s svojim delovanjem, obstojem gradijo elemente civilne družbe oziroma civilno družbo, ki mora biti ločena od politične države. Proces etatizacije družbe in pro-

²³⁶ *Predlog gradiva za kongres. Izhodišča za ključne usmeritve*, 12. kongres ZSMS, Krško, 1986 (Ljubljana: Republiška konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije, 1986).

ces podružbljanja države vodita v obeh primerih do uničenja civilne družbe oziroma do uničenja avtonomnih organizacij, gibanj, do uničenja spontanosti, zanikanja pluralizma, javnosti.« Te »teze« so civilno družbo eksplicitno pojmovale kot demokratično opozicijo, ZSMS pa bi morala z lastno demokratizacijo »vse bolj postajati organizacija v gibanju in s tem v civilni družbi«. ²³⁷ Na samem kongresu je bila civilna družbe vključena v program ZSMS. ²³⁸ Frane Adam je komentiral, da je ZSMS bila verjetno edina politična organizacija na svetu, ki se je v svojem programu izrecno zavzemala za civilno družbo. ²³⁹

Poleg sklepov, stališč in pobud, ki jih je sprejel kongres, je bila zanimiva in zgovorna tudi njegova organizacijska forma. Odklon od rutine v političnem sistemu je bil že to, da je kongres sprejel »sklepe, stališča in pobude«, ne pa »resolucij«. Še več, sklepi, stališča in pobude niso bili pripravljene vnaprej, temveč so bili oblikovani v živahnih in tudi polemičnih razpravah na samem kongresu.

²³⁷ »Teze za okroglo mizo 'ZSMS in družbena gibanja'«, v: *Predlog gradiva za kongres*.

²³⁸ »Predlogi sklepov, stališč in pobud 12. kongresa ZSMZ«, *Mladina*, 11. april 1986.

²³⁹ Frane Adam, »O treh pristopih k pojmu 'civilna družba'«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5, str. 5. Podobno v *Katedri: idem*, »O treh pristopih k pojmu civilne družbe«, *Katedra*, let. 28 (1987), št. 10–11. Mitja Žagar, »Civilna družba v socializmu (socialistična civilna družba)«, *Komunist*, 20. marec 1987, je opozoril, da je bila »civilna družba« zapisana tudi v dokumentih Komunistične stranke Italije.

Podoba kongresa je še bolj odstopala od ustaljenih norm. V svečanih oblekah so bili samo gostje iz drugih političnih organizacij. Organizatorji kongresa niso natisnili plakatov, temveč so v dnevnem tisku objavili nekakšen reklamni oglas, ki je sporočal, da »Tudi prihodnost ni več tisto, kar je bila včasih«. Oglas je prikazoval razvoj jabolka od popka leta 1946, cveta 1956, zelenega plodu 1966 do zrelega sadeža leta 1976, od katerega je leta 1986 ostal samo še ogrizek. Natisnili so več nalepk, ki so sporočala: »Legalizirajmo nova družbena gibanja«, »Demokratizirajmo politično kulturo«, »Manj, toda bolje delati«, »Da beseda ne bo delikt« in malce bolj konvencionalno »Za delavsko demokracijo« in »Kompromis hromi revolucijo«. Izdelane so bile tudi ekološke, mirovniške in feministične priponke in priponka proti verbalnemu deliktu. Kongres se je začel z rock koncertom, nastopilo je alternativno gledališče, pred dvorano so bile postavljene stojnice z gradivi ekološkega, mirovnega, duhovnega in feminističnega gibanja. Naprodaj so bile knjige založbe KRT. Ekologi so prodajali radioaktivni regrat s travnikov okoli krške jedrske elektrarne. Na stojnicah so bili razpeti transparenti z gesli proti atomski energiji, proti militarizaciji družbe, proti predlogu zakona o obveznem vojaškem usposabljanju žensk, za ugovor vesti, za človekove pravice ipd.

Nenaklonjeni kritiki so se spraševali, ali je šlo za sejem ali kongres. Naklonjeni opazovalci so ugotavljali, da je 12. kongres ZSMS bil edini kongres kakšne politične organizacije dotlej, ki je pripoz-

nal doseženo stopnjo samoorganizacije družbe in jo sprejel kot edino realno osnovo za demokracijo oziroma demokratizacijo. Nikomur pa ni pa bilo mogoče spregledati, da se je slikovito spremenila politična kultura.

Kljub temu da so krški kongresni sklepi v širšem političnem sistemu naleteli na »vsestransko politično blokado«, ²⁴⁰ se je razpravljanje o civilni družbi v okvirih mladinske organizacije nadaljevalo. Septembra 1986 je Republiška konferenca ZSMS organizirala »mladinski festival« v Novi Gorici. »Festival« je bil jezikovna posodobitev in je zamenjal nekdanjo »politično šolo«. Na programu je bila že skoraj samoumevno tudi okrogla miza o civilni družbi in državi. Na njej so sodelovali tudi udeleženci iz Srbije in Hrvaške in predstavnica Centralnega komiteja ZKS Sonja Lokar. V imenu organizatorja je odprl razpravo Milan Balažic z napovedjo, da bo beseda tekla o »sodobnem delovanju države« in o »njenem 'protipolu' civilni družbi – o vzpostavljanju konstruktivnih dialogov demokratičnega značaja v družbi«. ²⁴¹

Medtem ko je vodstvo ZSMS odpiralo prostor za razpravo, se samo ni ravno pregrelo s sodelovanjem v njej in z udejanjanjem civilne družbe. Še izraz so vodilni funkcionarji uporabljali bolj poredko. ²⁴² Zato

²⁴⁰ Lev Kreft, »Civilna družba in socialistična zveza«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5, str. 82.

²⁴¹ »Civilna družba in država«, *Problemi*, let. 25 (1987), št. 1, citat na str. 21.

²⁴² Npr. Milan Balažic, »Civilna družba skozi 'samoupravno' mikorfiziko oblasti«, *Problemi*, let. 25 (1987), št. 1. Takšno

pa je bila civilna družba kot programski pojem prisotnejša v delovanju ZSMS na nižjih ravneh, kar velja recimo za Univerzitetni konferenci ZSMS v Ljubljani in Mariboru.²⁴³ Ljutomerski mladinci so se definirali kot »civilna družba na obrobju«.²⁴⁴ Zveza mladinskih organizacij in gibanj je razumela, da so delovanje ZSMS vodile »jasne zahteve po civilni družbi«.²⁴⁵ Po vsebini podoben je bil »proglas« ustanovnega odbora Zveze slovenske kmečke mladine.²⁴⁶ Pobude, naj bi dan mladosti po novem praznovali kot »dan civilne družbe«, pa vodstvo ZSMZ ni sprejelo.²⁴⁷

Razprava o civilni družbi je stekla tudi v ZKS. Prvi visoki politični forum, na katerem je bil uporabljen pojem civilne družbe, je bila seja Centralnega komiteja ZKS oktobra 1985, posvečena »mladini«. Na njej je Milan Meden opozoril, da »[d]anes o dejanski apolitičnosti mladih res ni več mogoče govoriti« in da bi bilo pravilneje govoriti o »nekakšni izvensistemski politizaciji«.²⁴⁸ Medtem ko je pojem apolitičnosti v

branje civilne družbe skozi Foucaulta seveda ni moglo računati na velik odziv pri članstvu ZSMS.

²⁴³ Cf. *Tribuna*, let. 36 (1987), št. 12; *Katedra*, let. 38 (1987), št. 4–5.

²⁴⁴ Goran Šošter, »Rojevanje civilne družne na obrobju«, *Mladina*, 25. marec 1988; Bojana Leskovar, »Čas brez pravljič«, *Teleks*, 28. januar 1988; *idem*, »Ljutomerski politični boji«, *Teleks*, 21. april 1988.

²⁴⁵ »Zveza mladinskih organizacij in gibanj«, *Tribuna*, let. 28 (1988), št. 11.

²⁴⁶ »Proglas«, *Delo*, 23. april 1988.

²⁴⁷ M.L., »Kdo jo še hoče?«, *Katedra*, let. 28 (1987), št. 1.

²⁴⁸ »V sedanjem težkem gospodarskem položaju potre-

tistih letih izražal zaskrbljenost vodstva ZKS nad tem, da ni moglo pritegniti mladine, torej nad neodzivnostjo mladine na uradne politične organizacije, je Meden z drugim pojmom, izvensistemsko politizacijo, opozarjal, da so mladi vendarle bili aktivni. Problem za partijsko vodstvo je postala politična dejavnost mladih.

Meden sam, ki je na seji Centralnega komiteja usmeril pozornost na dejavnosti mladih izven sistemskih okvirov, na njihovo neodvisno aktivnost, tega delovanja ni obsojal. Skušal ga je razumeti in prilikovati programski viziji Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ). Dejal je: »Mislim, da je v ozadju teh pogojno rečeno izvensistemskih gibanj mladih želja

bujemo veliko znanja, kreativnosti in energije, ki so v mladih«, *Delo*, 26. oktobra 1985. Meden je kot urednik *Dnevnika* vpeljal že omenjeno tedensko prilogo *Zunaj/Znotraj*. Zdenko Vrdlovec, ki jo je urejal, se spominja: »Sredi osemdesetih mi je Milan Meden ponudil urejanje tedenske priloge, v kateri bi družbeni kritiki dobili priložnost, da povedo svoja stališča. Priloga se je imenovala *Zunaj/Znotraj* in tam sem imel res povsem proste roke, objavljaj sem Žižka, Mastnaka, Močnika in podobne avtorje, lahko so pisali, kar so hoteli. [...] Po mojem mnenju jih je hotel 'dobiti noter', verjetno se mu je zdelo, da je bolje, da lahko brez zadržkov povedo svoje mnenje.« Na vprašanje Tanje Lesničar-Pučko, ki je vodila intervju z njim, »kako so na ta poskus 'udomačitve' gledali ti avtorji«, je Vrdlovec odgovoril: »Zadovoljni so bili, zelo [...]. Hočem reči, da dejansko ni bilo nobenega nadzora.« »Zdenko Vrdlovec, dobitnik nagrade za življenjski prispevek: 'Nagnjenje k sesuvanju je verjetno samo neka faza v življenju kritika'«, intervju vodila Tanja Lesničar-Pučko, *Dnevnik*, 18. november 2017.

po nekakšni laični, civilizirani občanski družbi, kjer je država le še koordinator določenih človeških, političnih in gospodarskih dejavnosti, to pa je v bistvu vizija svobodno združenih proizvajalcev, torej tudi in predvsem načrt zveze komunistov Jugoslavije.²⁴⁹

Na Centralnem komiteju ZKS so spet govorili o civilni družbi leto dni pozneje na seji o programskih usmeritvah in metodah delovanja. Tudi tokrat je nastopil Meden in se zavzel za to, da civilne družbe ne bi definirali »kot antipoda«. Novinarsko poročilo je omenjalo tudi zgodovinarja Janka Pleterskega, ki »se je strinjal, da bi morali nujno spregovoriti o pojmu civilna družba v idejni razpravi«. Civilna družba se namreč »vsesplošno uporablja kot pojem, ki naj predstavlja nek korektiv državi in politiki in seveda tudi zvezi komunistov«. Adolf Bibič pa je v podobnem duhu dejal, da »hitrejša preobrazba zveze komunistov pomeni tudi dosledno oblikovanje novega odnosa do celotnega sklopa, ki se v marksistični teoriji, pa tudi v novejši publicistiki izraža v tako imenovanem pojmu civilne družbe«. Po njegovem mnenju bi morala Zveza komunistov ravno zato, ker se je načelno opredeljevala kot »zveza«, tudi v praksi vedno bolj postajati »temeljna politična sila samoupravne civilne družbe«. V tej perspektivi zavzemanje za »priznavanje civilne

²⁴⁹ »V sedanjem težkem gospodarskem položaju potrebujemo veliko znanja, kreativnosti in energije, ki so v mladih«, *Delo*, 26. oktober 1985.

družbe in za večjo vlogo zveze komunistov v njej« ni pomenilo »neke alternative samoupravljanju«. ²⁵⁰

Podobno naklonjeno je o civilni družbi govoril Lojze Sočan novembra 1986 na seji Republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva, ki je v nasprotju z avantgardno Zvezo komunistov veljala za frontno organizacijo. »Civilno družbo z vsemi njenimi elementi« je označil za eno od treh izhodišč za boljše gospodarjenje – poleg znanja in realne cene proizvodnih faktorjev. Poročilo v *Delu* je v naslovu omenilo samo slednja dva, civilno družbo pa zamolčalo. ²⁵¹

Takšnih stališč niso preslišali v vodstvu ZKJ, od koder so kot odgovor nanje prihajale drugačne ocene. Na »idejnem plenumu« ZKJ je Stipe Šušvar, sicer doktor sociologije, označil »tako imenovano civilno družbo« za »'zgodovinski kompromis' etatistično-birokratskih sil in sil meščanske restavracije«, ki ga je kajpada zavračal. ²⁵² »Zgodovinski kompromis« je bil seveda asociacija na neslavno politiko italijanske komunistične stranke, ki jo je – skupaj z »evrokomunizmom« – pokopala kot relevanten politični dejavnik. Povezovanje dveh glavnih nasprotnikov ZKJ v enoten blok pa je bila slaba taktična in še slabša strateška poteza. Nasprotnike je treba razdvajati ne

²⁵⁰ *Delo*, 18. oktober 1986.

²⁵¹ »Znanje in realna cena proizvodnih faktorjev sta temeljna vzvoda za kakovostno gospodarsko rast v sodobnih družbah«, *Delo*, 20. november 1986.

²⁵² »Brez enotnosti in čvrstosti Jugoslavije ...«, *Delo*, 29. april 1987.

povezovati. S to potezo Šušvar ni zagotovil uspeha svoji kritiki.

Na kritike z »idejnega plenuma« in drugih sej v tistem času, na katerih sta Centralni komite in Predsedstvo ZKJ kar naprej premlevala »antikomunistične ideologije« (kar je, če smo pošteni, »civilna družba« dejansko bila), ki so se menda alarmantno širile po Sloveniji, je odgovoril Boris Muževič. Ta je bil takrat slovenski predstavnik v vodstvenih organih ZKJ.²⁵³ Odvrnil je, da je bila potrebna »znanstvena razprava o pojmu civilne družbe«, saj da je pri tem šlo za »povsem legalno temo v razvoju marksistične misli«. ²⁵⁴ Muževič je prevajal Gramscijeve politične spise, zato je verjetno vedel, o čem govori.²⁵⁵

Razprava o civilni družbi med slovenskimi komunisti se je nadaljevala na njihovem »idejnem plenumu«, ki so ga imeli kmalu po zveznem. Na njem sta imela glavno besedo o civilni družbi Boris Majer in Adolf Bibič. Bibičeve spise o civilni družbi sem že omenil. Tudi Majer je posegel v razpravo o

²⁵³ Muževič se je tistih časov spominjal leta 2021 v pogovoru na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete na Univerzi v Ljubljani. »Pogovor z Borisom Muževičem«, dostop na: <<https://www.ff.uni-lj.si/en/node/107733>>. Cf. Boris Muževič, *Z dežja pod kap in nazaj: Ljubljana – Beograd – Ljubljana, 1985–1990* (Ljubljana: Sophia, 2021), kjer je takratno dogajanje bogato dokumentirano.

²⁵⁴ »ZK Jugoslavije je pred največjim izzivom ...«, *Delo*, 30. april 1987.

²⁵⁵ Cf. Antonio Gramsci, *Izbor političnih spisov, 1914–1926*, prev. Devana Jovan in Boris Muževič (Ljubljana: Komunist, 1982).

njej že pred plenumom, ko je polemiziral s stališči Ivana Urbančiča v razvpiti 57. številki *Nove revije*.²⁵⁶ Urbančičevemu pojmu civilne družbe je očital, da je nedorečen in nedosleden: »Brez jasne opredelitve o temeljnem produkcijskem odnosu družbe, o njenem razrednem značaju in pravnem redu projekt obvisi v zraku.« Menil je, da je »racionalno zrno nastajajoče koncepcije t. i. civilne družbe v socializmu« v »doslednem uresničevanju nove vloge Zveze komunistov«. ²⁵⁷ Ta izjava morda zveni zelo »ortodoksno«, zato velja pripomniti, da je Majer, profesor za sodobno filozofijo na Filozofski fakulteti, z ugledom, ki ga je imel pri vodstvu ZKS, uspešno ščitil intelektualno odprtost in raziskovalno svobodo na filozofskem področju. Ker tega ni počel na očeh javnosti, za to ni nikdar dobil priznanja ali zahvale.

Tema civilne družbe je bila evidentirana v gradivu za plenum v poglavju »Idejni boj za mladino«. Tu najdemo dotlej – in tudi poslej – najizčrpnjšo formulacijo stališč ZKS do aktualnih konceptualizacij civilne družbe, zato jo bom citiral *in extenso*.

Dokument se začne s splošno pozitivno opredelitvijo pojma civilne družbe v značilno dolgih stavkih, ki odražajo usklajevanje stališč med pripravljalci besedila: »Glede *civilne družbe* smo v raz-

²⁵⁶ Ivan Urbančič, »Jugoslovanska 'nacionalistična kriza' in Slovenci v perspektivi konca nacije«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57.

²⁵⁷ *Delo*, 24. in 25. marec 1987.

pravah v marksističnem centru in v polemikah v javnosti dovolj jasno opredelili, da gre za teoretični koncept, ki ima tudi v moderni marksistični misli dolgo in plodno tradicijo in ki ga lahko tudi danes s pridom uporabimo pri analiziranju, pojasnjevanju in preseganju protislovij družbe prehodnega obdobja, posebej tistih, ki temeljijo na izhodiščih socialističnega samoupravljanja. Dosedanje razprave, ki so potekale in še potekajo tudi na strokovnih posvetih, so razkrile, da vsebuje koncept civilne družbe v socializmu kompleksno problematiko, ki ima družbenoekonomske, družbenopolitične, interesno-asociacijske in druge vidike, v katere sta zajeta tudi temeljna razredno-socialna struktura družbe ter spopad med konservativnimi in naprednimi tendencami v njej.«

Težave so bile v konkretnih opredelitvah civilne družbe. »Temeljno vprašanje ni, ali sploh civilna družba v socializmu, marveč kakšna civilna družba in v kateri smeri naj se razvija glede politične države. Civilna družba ne le, da ne more biti alternativna koncepciji socialističnega samoupravljanja, marveč je socialistično samoupravljanje, s svojim poudarkom na delavski demokraciji in podružbljanju politike in ekonomije, bistveni kriterij civilne družbe kot samoupravne družbe v socializmu.«

Ko je bilo zakoličeno politično sprejemljivo pojmovanje civilne družbe, je nastopil »idejni boj«, v katerem so eni udeleženci imeli za sabo institucionalizirano moč, drugi pa ne. »Nekateri teoretiki

civilne družbe na Slovenskem, ki se tudi med seboj v marsičem razhajajo, te teoretične sintagme ne razumejo na ta način. Razumejo in ožijo jo predvsem na koncept, ki naj upraviči boj za vzpostavljanje neodvisne javnosti, ločitev družbenopolitičnih organizacij, zlasti zveze komunistov, od države, za vzpostavljanje sicer pretežno nestrankskega, a vendar razredno ne dovolj opredeljenega političnega pluralizma. To naj bi prisililo organe države, da prevzamejo javno in vsem razvidno odgovornost za svoje odločanje, ki da poteka predvsem v imenu in namesto ljudi. V tem kontekstu poudarjajo pomen pravne države in razvijajo koncepcijo civilne družbe v socializmu.«

Konec koncev je šlo za razliko med marksističnim in nemarksističnim pojmovanjem civilne družbe: »Temeljna razlika med marksisti in temi teoretiki civilne družbe na Slovenskem je torej v tem, da gre prvim še vedno predvsem za preseganje razcepa med civilno družbo in politično državo, ki je značilnost vseh na splošnem političnem predstavništvu zasnovanih razrednih družb, in to s poglobljanjem socialistične samoupravne demokracije; slednjim pa gre za poglobljanje tega razcepa, da bi se tako menda bolj uveljavile klasične človekove pravice in svoboščine, pri čemer pa ne razlikujejo dovolj jasno pravic, ki so obči civilizacijski dosežek, od tistih pravic, ki so izraz posebnih interesov buržoazije in njej prirejenega sistema splošnega političnega predstavništva.«

Sklepna ocena je bila, da je bilo »racionalno jedro« nepartijskih teorij civilne družbe v tem, »da se borijo za pravno varnost ljudi v socializmu, kar je nedvomno napredno in s stališči zveze komunistov skladno prizadevanje, da je njihova opredelitev antietatistična, saj meri na omejevanje samovolje države in z njo spojenega političnega voluntarizma, napačno pa je prepričanje, da je te cilje mogoče doseči predvsem z bojem skupin za pritisk in sploh predvsem z metodo pritiska v javnosti in ne z demokratičnim usklajevanjem pluralizma interesov, ki rastejo iz najraznovrstnejših skupnosti samoupravnih interesov. Po tej koncepciji je človek vendarle [verjetno manjka »bolj«] uživalec negativne 'svobode od', kot pa subjekt podružbljenega odločanja, ki tudi vključuje čedalje večjo 'svobodo za'«. ²⁵⁸ Po tej oceni so se zagovorniki civilne družbe izven ZKS in v njej razhajali glede sredstev za doseganje ciljev, o katerih so se bolj ali manj strinjali.

Na samem plenumu se je Majer v uvodnem govoru še enkrat zavzel za »natančnejšo identificirano in primerjalno oceno« novih idej in pojavov. »Bilo bi politično skrajno kratkovidno,« je dejal, »če bi zaradi posameznih nesprejemljivih stališč, tez in idej, ki se v vsem tem ognjemetu razmišljanj nujno pojavljajo, zoževali prostor svobodnemu razpravljanju, dialogu, polemiki – strokovni, znanstveni in politični verifikaciji idej, ki se pojavljajo. To velja

²⁵⁸ *Aktualne idejnopolitične razmere v družbi in v ZKS: teze* (Ljubljana: Predsedstvo CK ZKS, 1987), str. 25–26.

tudi za takšne ideje in koncepcije, kot so teorija civilne družbe, pravne države, pa za različne nove oblike združevanja ljudi, še posebej mladih – alternativna gibanja, ekološko, feministično, mirovna ali tako imenovana duhovna gibanja in podobno.«²⁵⁹

Aplikacija tega stališča na civilno družbo se je glasila takole: »Tako, na primer, v koncepciji civilne družbe ni sporna težnja po večji demokratizaciji našega družbenega in političnega življenja, po pravnem redu, po ločitvi države in partije, po širjenju in poglobljanju demokratičnih svoboščin itd., sporne in nesprejemljive so tiste težnje v okviru te koncepcije, ki istovetijo demokratizacijo s pojmom večstrankarskega političnega sistema, z obnovo klasičnih političnih strank, kar bi v primerjavi s sistemom razvite samoupravne socialistične demokracije pomenilo velik korak nazaj v že presežene prostore. Koncepcija ne vidi ali noče videti v našem samoupravnem razvoju pozitivnih premikov v položaju človeka, ki je predvsem zaobjet v procesu samoosvobajanja.«²⁶⁰

Bibič je menil, da so imeli komunisti pred sabo nalogo idejne preнове. Lotiti bi se morali »prenovitve našega teoretičnega sklada in tudi naših političnih sposobnosti, da bomo analizirali in tudi sprejeli v naš vsakdanji jezik in tudi v naš teoretični fond koncept samoupravne ali socialistične civilne družbe«. Obenem se je razmejil od »liberalističnih

²⁵⁹ *Komunist*, 10. julij 1987, str. 9.

²⁶⁰ *Komunist*, 10. julij 1987, str. 9.

primesi« v interpretacijah civilne družbe, »klerikalistične uporabe civilne družbe« in možnih »anarhističnih tendenc«. Zanimivo je, da je liberalistične interpretacije ponazoril s pogledi, ki jih je bilo mogoče brati »tudi v *Novi reviji*«, da je namreč »s civilno družbo nujno povezan večpartijski sistem«. Ogradil se je tudi od tega, »da se s pozicije civilne družbe kritizira socializem in tudi samoupravni socializem kot posebna oblika totalitarizma«. Kljub vsemu temu pa »seveda ne moremo zavreči in ne smemo zavreči civilne družbe, kot ne zavračamo demokracije, svobode, pluralizma«, četudi se vse te pojme uporablja »tudi v drugih smereh in drugih smislih«. ²⁶¹ *Delo* je poročalo, da se je Bibič pri tem skliceval na razprave o civilni družbi na Marksističnem centru Centralnega komiteja ZKS, ki so, kot je rekel, pripeljale do »spoznanja, da [ta pojem] predstavlja neko pridobitev, s katero lahko dodatno opišemo značilnosti socialistične družbe«. ²⁶²

Glede na to, da je Centralni komite razpravljajal o civilni družbi v kontekstu »idejnega boja za mladino«, je bil zanimiv komentar Antona Beblerja dobrega pol leta pred idejnim plenumom, ker se je tudi o »idejnem boju za mladino« govorilo že prej. Ko je za *Teleks* govoril o tem, zakaj pri nas ni mirovnega gibanja (kar je bilo že samo na sebi polemično vprašanje), je dejal, da umestitev razprave o civilni družbi v okvir partijskega razmišljanja o mladini

²⁶¹ *Komunist*, 10. julij 1987, str. 14.

²⁶² *Delo*, 7. julij 1987.

»vsebinsko ni povsem ustrezna, saj je med zagovorniki civilne družbe tudi precej občanov iz starejših in srednjih generacij. Uvrstitev teme pa odraža zaskrbljeno spoznanje, da so ideje o civilni družbi dobile in vse bolj dobivajo odmev med slovensko mladino in da so ena pomembnih točk, okrog katerih se pogloblja prepad med generacijami, med avtoriranimi navadami in samoupravnosocialističnim frazerstvom naših številnih oblastnikov ter politično kulturo pomembnega dela mladine.«²⁶³

Vodilni slovenski politiki so sicer govorili o civilni družbi bolj priložnostno in pogosto v kontekstih, ki niso bili neposredno politični, tako da izjave niso imele neposrednega politično-mobilizacijskega ali programskega pomena. Med njimi sta bila predstavnik kulture sfere v vodstvenih organih Ciril Zlobec in Matjaž Kmecl.²⁶⁴ Na okrogli mizi revije *Teleks* o civilni družbi sta sodelovala Zlobec in bolj »frontni« funkcionar Jože Knez.²⁶⁵ Zlobec je vodil tudi razgovor s pravnikoma Ljubom Bavconom in Boštjanom Zupančičem.²⁶⁶ Milan Kučan je o »demokratizaciji politične civilne družbe« govoril tu-

²⁶³ Anton Bebler, »Zakaj pri nas ni mirovnega gibanja?«, *Teleks*, 20. november 1986.

²⁶⁴ Skupaj sta nastopila v razgovoru na dvorcu Zemono: »Civilna družba na temeljih pravne države«, *Teleks*, 12. november 1987.

²⁶⁵ »Civilna družba je ...?«, *Teleks*, 30. oktober 1987 in 6. november 1987.

²⁶⁶ »Stopnjo demokratičnosti sodstva določa tisti primer, ki je najbolj krivičen«, *Delo*, 3. november 1987.

jim dopisnikom,²⁶⁷ v *Delu* pa se je ob neki priložnosti skliceval na »civilizirano demokratično družbo«.²⁶⁸

Ob tem in takem previdnem in pogojnem sprejemanju civilne družbe – in ob vseh tistih, ki se jih te razprave niso dotaknile – je v slovenskem političnem vodstvu obstajalo tudi odločno nasprotovanje novemu pojmu. Zoran Polič ga je imel za »geslo reakcije«. Za *Politiko ekspres* je izjavil: »Glavna je bitka za civilno družbo. O tem govorijo tisti, ki niso sposobni, da naši samoupravni družbi pokažejo jasne perspektive, kako naprej. Ideja civilne družbe je prodrla tudi v slovenski centralni komite. Javno je slišati, da nimamo pravne države, pri tem pa je jasno, da je to geslo opozicije. Forumi v republiki s takšnimi idejami ne obračunavajo energično in argumentirano, ampak se celo spogledujejo z njimi. Gre za gesla reakcije, pri tem pa celo centralni komite o njih razpravlja s stališčem, da se je treba o vsem pogovoriti.«²⁶⁹

Takšna nasprotovanja niso ustavila »pogovarjanja« o civilni družbi. V pripravah na še eno konferenco ZKS se je Milan Meden, kot je poročalo *Delo* pod odobravajočim naslovom, da vodstvo ZKS »odpira prava vprašanja družbe«, zavzemal za »civilno družbo, brez katere si ne predstavlja uresni-

²⁶⁷ O tem je poročal *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 5. oktober 1987, citirano v: Adam, »O treh pristopih«, str. 5.

²⁶⁸ Milan Kučan, »Pravica do iniciative«, *Delo*, 27. januar 1987.

²⁶⁹ Prenešeno v: »Neenergični forumi in gesla reakcije«, *Delo*, 22. marec 1988.

čitve kongresnih sklepov«. ²⁷⁰ (Gotovo je mislil na 10. kongres ZKS, ki je bil leta 1986.) Na konferenci si je Adolf Bibič spet prizadeval za »samoupravno civilno družbo«. ²⁷¹ Peter Bekeš se je pritoževal nad ozkostjo in ozkosrčnostjo tistih pojmovanj, ki civilno družbo »omejujejo le na družbena gibanja in avtonomno javnost«, medtem ko bi širša definicija morala vključevati tudi razrede, organizacije, društva, interesne skupine, etnične skupine, mladinska, feministična in druga gibanja in »družbeno-politične organizacije«. ²⁷² Sklepni dokument partijske konference pa je programsko uresničevanje civilne družbe izpustil iz rok ZKS in ga naložil Socialistični zvezi delovnega ljudstva. »Prenova socialistične zveze vključuje zahtevo, da se SZDL usposobi in odpre za pluralizem samoupravnih demokratičnih političnih interesov socialistične civilne družbe«. Poročilo v *Delu* je v tej zvezi govorilo o »spremembah po meri napredne večine«. ²⁷³

Vidimo, da se je ton časopisnega poročanja spremenil. Civilna družba je bila zdaj, s partijskim blagoslovom, »pravo« družbeno vprašanje in povezana z »napredno večino«. Novinar v *Delu*

²⁷⁰ Mile Šetinc, »Vodstvo ZKS odpira prava vprašanja družbe«, *Delo*, 22. april 1988.

²⁷¹ Adolf Bibič, »Za samoupravno civilno družbo«, *Delo*, 23. april 1988.

²⁷² Peter Bekeš, »Prenova ni le prosvetljeni oplesk«, *Delo*, 26. april 1988.

²⁷³ »Za družbene spremembe po meri napredne večine«, *Delo*, 25. april 1988.

je pisal, da so sklepi partijske konference nedvoumno sporočali – kljub temu da je bila »socialistična civilna družba« izrecno omenjena le enkrat –, da je »slovenska zveza komunistov naredila pravcati vratolomni spust v sfere civilne družbe, ki jih je še pred kratkim opazovala s pozicij lastne politične in zgodovinske ekskluzivnosti«. ²⁷⁴

Ta sprememba v vrednostnem tonu časopisnega poročanja kaže, da so »napredne« sile znotraj ZKS, tako imenovani prenovitelji, izbojevali zmago in prevladali. Vsa naklonjenost do pojma civilne družbe, ki se je širila v slovenskem političnem vodstvu – zgovorno je, da je Polič svoje kritično stališče izrazil v srbskem tisku –, pa ni pomenila, da je »socialistična civilna družba« postala programski cilj ZKS. Bibič je bil bolj ali manj edini, ki se je v vodstvenih krogih ZKS izrecno in dosledno zavzemal zanjo. Lev Kreft je komentiral, da je »tako 'dialoško', 'posredniško', 'pluralistično' stališče« do zamisli civilne družbe, kakršnega so »v svojih dnevnopolitičnih nastopih« izražali »nosilci sistema«, ki so »diferencirali« med »levimi' in 'desnimi' zasnovami in rabami te kategorije« ter se postavljali v vlogo »pomirljivega in razsvetljenega posrednika« med njimi, v resnici delovalo »kot vulgarno politično koketiranje«, ki ni stopilo čez prag »vzpostavitev novega socialističnega in levega programa«. ²⁷⁵

²⁷⁴ Boris Jež, »Razdržavljenje z žvižgi«, *Delo*, 26. april 1988.

²⁷⁵ Kreft, »Civilna družba in socialistična zveza«, str. 81–82. Ob neki drugi priložnosti je Kreft govoril o »negotovem

Bibičevo upanje, da bo prišlo do spremembe političnega jezika ZKS, se je uresničilo in se ni uresničilo. Do sprememb je sicer prišlo, vendar se ideološki *aggiornamento* ni zgodil v smeri, ki se jo je nadejal. »Koketiranje« ali »opletanje« s civilno družbo na partijskih forumih je bilo znak sprememb, »socialistična civilna družba« pa ni bila smer razvoja. »Smeri razvoja« je v istoimenski knjižici začrtal Edvard Kardelj. Malo pred smrtjo razglasil, da »sreče človeku ne more dati niti država, niti sistem, niti politična partija, srečo si lahko človek ustvari samo sam.«²⁷⁶

Ta sicer banalna izjava je dobila politična krila. Željno so se je oprijeli številni v partiji in zunaj nje in jo spet in spet citirali ob različnih priložnostih. Plakati za 8. kongres ZKS leta 1978 so sporočali, da »sreče človeku ne more dati niti država, niti sistem, niti politična partija. Srečo si lahko človek ustvari samo sam.«²⁷⁷ Geslo 9. kongresa ZKS štiri leta pozneje

opletanju s pojmom civilne družbe«, s čimer je hotel povedati, da komunisti sicer marksistično kategorijo, ki izraža »nujnost teoretičnega in praktičnega spoprijema z obstoječimi razmerji gospodstva in vladanja«, ravnajo tako, da jo povezujejo »s t. i. mladinskimi idejnimi odkloni« in »brez boja« prepuščajo ali celo ponujajo v nemarksistično in protimarksistično rabo in uveljavljanje«. Citirano v Gantar in Mastnak, »Civilna družba na Slovenskem: prva petletka«, str. 75, op. 26, kjer se je izgubil vir.

²⁷⁶ Edvard Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (Ljubljana: Komunist, 1977).

²⁷⁷ Miljenko Licul, Ranko Novak, Dušan Benko, Milan Pajk, »VIII. kongres ZKS: sreče človeku ne more dati niti država, niti sistem, niti politična partija. Srečo si lahko

je bilo »Človek – smoter boja«. ²⁷⁸ Prek 10. kongresa, ki ni imel posebnega gesla, ²⁷⁹ je ta smer razvoja pripeljala do 11. kongresa ZKS in gesla »Evropa zdaj!«. ²⁸⁰ Že takrat je bila na plakatu poleg evropsko-modre in rumene zvezde tudi zelena zaplata, rdeča barva pa je izginila. Tako je Zveza komunistov namesto prehoda iz socializma v komunizem pripravljala prehod iz socializma v »Evropo«. Telos zgodovine se je spremenil.

Menim, da Kardeljeva poslovilna misel zaznamuje začetek procesa liberalizacije jezika ZKS, ki se je dopolnil konec osemdesetih. »Človeka« je nasledil »posameznik«, ki ga je Kučanova ZKS postavila v središče sistema. Centralni komite ZKS je dal vedeti, da »[mora biti] v središču novega socializma [...] posameznik« in da nad »ustvarjalnim posameznikom« ne bo nobene »arbitraže«. »Socializem« s

človek ustvari samo sam. Edvard Kardelj, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja«, 1978, dostop na: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-CBELMTY7>>

²⁷⁸ Dušan Brajič, Janez Koželj, Miljenko Licul, Ranko Novak, Dragan Arrigler, Svetozar Busić, »9. kongres ZKS: človek – smoter boja: z znanjem do boljšega dela«, Komunist, 1982, dostop na: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-QROHLAZE>>

²⁷⁹ Radovan Jenko, Zdravko Papič, Milan Zornik, Metka Vehovar, Dušan Arzenšek, Dragan Arrigler, »10. kongres ZKS: Ljubljana 17. - 19. aprila 1986«, Komunist, 1986, dostop na: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-47XJHXHW>>

²⁸⁰ Jani Bavčer, »Evropa zdaj!«, 1989, dostop na: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-QCDHGP8R>>

takim središčem je seveda prenehal biti socializem. Partijski voditelji so postali funkcionarji in govorci »trga«, nosilci zahtev trga, in so sporočali, da »trg zahteva reforme zastarelega sistema«. Milan Kučan, takratni voditelj ZKS, je na pomisleke tistih članov, ki so jih taka programska sporočila navdajala z negotovostjo in skrbmi, odgovoril takole: »Človeške civilizacije do zdaj še niso iznašle merila, ki bi bil boljše merilo kot zakon vrednosti, kot je trg. Vsi socialistični sistemi do zdaj niso našli pravega nadomestila za motivacijo ljudi, ki bi bilo boljše od profita in kapitala.«²⁸¹

ZKS se je iz avantgarde delavskega razreda preobrazila v avantgardo liberalizma oziroma liberalizacije sistema. Na izraz civilna družba naletimo že pri Stanetu Kavčiču, predstavniku zaustavljene liberalizacije v šestdesetih.²⁸² In potem pri »prenoviteljih« v osemdesetih. Posvojitvev pojma civilne družbe ni bila posebno zavezujoča in ni pomenila, daje civilna družba postala vodilna ideja obstoječih političnih organizacij, je pa gotovo prispevala k liberalistični preobrazbi. Nanjo so se sklicevali tudi

²⁸¹ Več o tem v: Tomaž Mastnak, »Čemu osemdeseta?«, v: *Osemdeseta: Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov*, ur. Zdenka Badovinac (Ljubljana: Moderna galerija, 2018).

²⁸² Stane Kavčič, *Dnevnik in spomini (1972–1987)* (Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1988), 2. zv., str. 559, 561. To knjigo sta ob pomoči Nika Kavčiča, udbovca in bankirja, ki je bil ena od sivih eminenc slovenske politike, izdala Igor Bavčar in Janez Janša in predstavlja prvi pridobitniški projekt naše »alternative«.

novi »politični subjekti«. Ko se je začelo priznavanje in sprejemanje pluralizacije političnega sistema, so nove politične organizacije toliko lažje nastopale kot predstavnice civilne družbe.

Na predsedniških volitvah 1988 se je Mojca Drčar Murko predstavila kot kandidatka civilne družbe. »Lahko bi me imenovali tudi kandidata civilne družbe oziroma predstavnika in zagovornika tistih idej, ki v našem legalnem političnem spektru niso zadovoljivo pokrite in jih morda drugi kandidati ne zastopajo tako jasno kot jaz.« Te ideje so bile: dosledna pravna država, neodvisnost sodišč, suverena intelektualna konkurenca na trgu informacij, pravica do stavke, pravica do ugovora vesti, neposredne volitve, tržno gospodarstvo, ukinitvev subvencij, nepokrivanje izgub, uvedba privatne lastnine, elastična varianta energetskega razvoja, integracija s srednjo in zahodno Evropo, priznavanje legitimnosti razlik v Jugoslaviji.²⁸³

Ko beremo ta program, je v njem vse, kar nas je takrat žulilo, o čemer smo radi govorili in kar smo si želeli, skratka, duh časa. »Civilna družba« je dejansko bila manj ideja, kot je bila posoda za vse mogoče ideje. Alternativci so jo, tudi v duhu časa oziroma intelektualnih modnih trendov, imeli za »prazen« pojem, »zgolj ime za različne dejavnosti, pobude in interese«. ²⁸⁴ Kako je lahko v tej praznoti

²⁸³ Intervju z Mojco Drčar Murko v *Mladini*, 4. marca 1988; cf. intervju v *Teleksu*, 24. marec 1988.

²⁸⁴ Pogovor z Milošem Gregoričem, *Primorski dnevnik*, 6.

poljubnosti sploh bila pojem? Vse tiste ideje niso bile enake, enako težke, niso imele vse enako težkih posledic. Predvsem pa o posledicah tistih idej, o tem, kam peljejo, o posledicah njihove preobrazbe v orodja moči in oblasti, takrat nihče ni resno in odgovorno razmišljal.

2. Problematike razprav o civilni družbi

Če so razprave o »demokratizaciji« v osemdesetih do neke mere imele skupni imenovalc v »civilni družbi«, pa bi bilo težko najti skupni imenovalc v razumevanju civilne družbe. Ni bilo ne teoretske ne ideološke enotnosti v pogledih nanjo – zato se je govorilo o različnih »pristopih« k civilni družbi²⁸⁵ – in brž ko so se vprašanja konkretizirala, so se pokazala tudi politična razhajanja. Pojem ni imel pretirano določljive vsebine, prej je šlo za niz tematik ali problematik, o katerih smo razpravljali z vidika civilne družbe.

V tem smislu je bila civilna družba bolj »interpretativno stališče« kot »nova paradigma«. Oznaka »interpretativno stališče« je bila Keanova, vendar smo o njej razpravljali tudi na Sekciji za preučevanje družbenih gibanj.²⁸⁶ V tem kontekstu se je pojavilo mnenje, da je civilna družba »polje ideološkega

november 1987; podobno v: Miloš Gregorič, »Heterogeno branje«, *Mladina*, 6. maj 1988.

²⁸⁵ Cf. Adam, »O treh pristopih k pojmu 'civilna družba'«.

²⁸⁶ Keane, *Civil Society and the State*; Miloš Gregorič, »Civilna družba in sociologija«, *Problemi*, let. 26 (1988), št. 7–8.

boja«. ²⁸⁷ Tiste ideološke boje pa je bilo mogoče ume-
stiti v kontekst »sesutja jugoslovanskega modela«, v
katerem se je razlikovalo med »'levimi' in 'desnimi'
zasnovami in rabami« pojma civilna družba. Na
eni strani je zamisel socialistične civilne družbe
ponujala »miselno in dejavno razrešitev nevzdržne
razpetosti med radikalno kritičnim razmerjem do
obstoječega družbenega reda in hkratnim ohranja-
njem socialističnih in levičarskih prepričanj«, na
drugi pa je šlo za odpoved »iluzijam« o socializmu. ²⁸⁸

V nadaljevanju bom orisal nekaj poglobitvenih te-
matik ali problematik v razpravah o civilni družbi
v slovenskih osemdesetih. Verjetno je to najbolj
smiseln prerez vsebine tistih razprav.

a) Razprave o civilni družbi in marksizem ter postmarksizem

Razmah razprav o civilni družbi je bil povezan
z zatonom marksizma. Kdaj se je ta zaton začel,
naj ostane odprto vprašanje, očiten pa je postal po
porazu socializma in zmagi liberalizma v hladni
vojni. Pri tem je bilo v igri več dejavnikov oziroma
razvojnih teženj. Najprej je šlo za izčrpanje kom-
petitivnih moči obstoječih socialističnih sistemov,
ki so bili pod nenehnim hromečim pritiskom od
samega začetka. V retrospektivi lahko vidimo,
kako zelo je bil »marksizem 20. stoletja« odvisen

²⁸⁷ Miloš Gregorič, »Civilna družba kot polje ideološkega
boja«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5.

²⁸⁸ Kreft, »Civilna družba in socialistična zveza«.

prav od realno obstoječega socializma, se pravi od obstoja sistema, ki je figuriral kot alternativa zahodnemu kapitalizmu, in to kljub vsem kritikam, ki so, tudi na Vzhodu, letele nanj: na okostenelost in zadušljivost in tudi represivnost državno-partijske vladavine, na ideološko rigidnost in na sam »dogmatični marksizem«.

Tako imenovana destalinizacija v Sovjetski zvezi je bila nadgrajena z zgodovinskim revizionizmom na Zahodu, ki se je dovolj ukoreninil in razrasel v akademskih institucijah, da je v 80. lahko začel prehajati v pop kulturo in v večjem obsegu kot dotlej spodjedati legitimnost socializma.²⁸⁹ Zgodovinski revizionizem je z napredovanjem »evropske integracije« postal uradna zgodovina Evropske unije in podlaga za »dekomunizacijo« na Vzhodu in postopno rehabilitacijo fašizma po vsej Evropi ter njegovo ponovno razraščanje. Ob neoliberalizmu in neokonservativizmu imamo tako danes tudi neofašizem oziroma neonacizem, ki pa poskuša ostati brezimen.

Poskusi »oživitve« in »reaktualizacije« marksizma na Zahodu so bili pogosto vezani na izvenpartijske delavske boje, se pravi delavske boje, ki so se bili neodvisno od socialističnih in komunističnih strank in sindikatov, ali pa na tako imenovane nove revolucionarne subjekte, denimo na študente, ki

²⁸⁹ Cf. Domenico Losurdo, *Il revisionismo storico: problemi e miti* (Rim: Laterza, 1996), angleški prevod z dodatkom: Domenico Losurdo, *War and Revolution: Rethinking the Twentieth Century* (London: Verso, 2015).

so stopili v ospredje s študentskim gibanjem v šestdesetih, ali na razno razne manjšine in marginalce (češ da je bil delavski razred »integriran v sistem« in je izgubil revolucionarni potencial). To je že v principu zanemarjalo »organizacijsko vprašanje«, se pravi kaj več kot spontano, spektakelsko in *ad hoc* organiziranost odpora proti obstoječemu sistemu. Dodaten korak k dezorganizaciji je bila »evropeizacija« največjih zahodnih komunističnih strank – »evrokomunizem«.

Sadovi študentskega gibanja so bili toksični. Pod marksistično frazeologijo in ikonografijo je spreminjalo politično kulturo in jo amerikaniziralo.²⁹⁰ Lansiralo je tip levičarske teorije, ki se ponaša z antiavtoritarizmom in radikalizmom, opravila pa je s socializmom in komunizmom. Ta tip teorije se je najbolj razcvetel v Franciji, od koder so ga uvozili v ZDA, kjer se je razbohotil in sčasoma postal izvozni artikel. V nekaj desetletjih je zadušil in sprevrgel večino vsebin, ki so bile lastne dotlejšnji levici, ter spremenil sam njen odnos do sveta.

Morda sta prav študentsko gibanje in njegov iztek ključno prispevala k uspehu že omenjenih dolgoročnih operacij britanskih in ameriških obveščevalnih služb, katerih cilj je bil oblikovati levico, ki je kompatibilna s kapitalizmom in nasprotna socializmu in komunizmu: levico brez politične

²⁹⁰ Cf. lucidna opažanja Diane Johnstone, *Circle in the Darkness: Memoir of a World Watcher* (Atlanta: Clarity Press, Inc., 2020), zlasti pogl. 4.

alternative.²⁹¹ Obenem se je po koncu študentskega gibanja kapitalizem sam reorganiziral okrog primata finančne politike.²⁹² Ustoličen je bil neoliberalizem, na katerega levica ni imela odgovora, temveč ga je postopoma posvojila. Reorganizacija kapitalizma je seveda »rekomponirala« delavski razred in decentrirala organizacijo družbe, ki se je takrat še vedno vrtela okrog dela.²⁹³

²⁹¹ Cf. op. 93.

²⁹² To reorganizacijo kapitalizma so med prvimi analizirali sodelavci revije *Primo maggio*. Cf. informativni intervju z Lapom Bertijem: Paolo Davoli in Letizia Rustichelli, *Marx, money and capital in the debate that animated the Italian and French Marxist Left at the time of the Anti-Oedipus: Interview with Lapo Berti, economist, writer for the magazine »Primo Maggio*,« prev. Ettore Lancellotti, prevod revidirala Letizia Rustichelli, Rhizonomics, *Obsolete Capitalism*, 2016, dostop na: <https://monoskop.org/images/1/1a/Marx%2C_Money_and_Capital._An_Interview_with_Lapo_Berti.pdf>.

²⁹³ Problematiko, ki jo je v prvi vrsti »kritična teorija« identificirala kot »integracijo« delavskega razreda in potisnila ob stran, so zlasti italijanski operaisti in nemški avtonomisti (njihovo glasilo je bilo revija *Autonomie*) analizirali kot »rekompozicijo« delavskega razreda in skušali na tej podlagi redefinirati taktiko in strategijo delavskih bojev. Tako v Italiji kot v Nemčiji je to delo prekinil val terorizma, ki so ga najverjetneje organizirale ameriške obveščevalne službe. Po zatišju ali utišanju se je čez nekaj časa Antonio Negri ponovno pojavil kot teoretik kompatibilne levece na ameriškem trgu, Karl-Heinz Roth in nekateri njegovi sodelavci pa so začeli z ambicioznim in temeljitim socialno-zgodovinsko obarvanim študijem nacizma.

O vsem tem takrat nismo kaj dosti razmišljali ali sploh nismo razmišljali. Bili smo v vrtincu dogodkov in se nam je malo zavrtelo v glavi. Ko smo se zagreli za »civilno družbo« in »novo opozicijo«, je naš odnos do tega, kar je bilo, obarvala nekakšna lahkotnost in brezbriznost, brezbrizna lahkotnost. Med drugim se je ustvaril vtis, da se novi pojmi, med katerimi je imela osrednje mesto civilna družba, niso naslavljali ali navezovali na marksizem niti pozitivno niti negativno, da niso bili v nobeni nujni zvezi ne z marksizmom ne z njegovo dekompozicijo. Na pamet pride Michnikova diagnoza, da marksizem »ne izziva več razprav, ne vzbuja čustev, ne more porajati notranjih napetosti in razkolov«. ²⁹⁴ V resnici je bil marksizem za marsikoga še vedno relevantno teoretsko (in politično) vprašanje, če ne drugače kot dejstvo intelektualne formacije. V tem smislu smo bili vsaj nekateri pred določeno zagato. Rado Riha je izmotanje iz nje osmisлил tako, da je zapisal, da je marksizem zapadel v imanentno krizo, ki je ni prebolel, in je ideološko in praktično zastaral. ²⁹⁵

Poglejmo zdaj konkretneje, kakšen je bil odnos zagovornikov in govorcev civilne družbe v Sloveniji do konca marksizma.

Na eni strani so bili, grobo rečeno, tisti, ki so v razpravah o civilni družbi videli priložnost in spodbudo

²⁹⁴ Cf. op. 133.

²⁹⁵ Rado Riha, »Zagata z imenom marksizem«, *Dnevnik*, priloga *Zunaj/Znotraj*, 5. april 1988.

za rešitev marksizma iz krize, za njegovo prenovu. Adolf Bibič je bil prepričan, da se »razmišljanje o civilni družbi v socializmu« lahko »opre na bogato tradicijo marksistične misli«. ²⁹⁶ Potemtakem bi bilo mogoče civilno družbo kot zeleno politično perspektivo konceptualizirati marksistično. Bibič se je pri tem sklical na Marxa, vendar ne nekritično. Pri Marxu naj bi našli civilno družbo v dveh pomenih: kot sinonim za »meščansko-buržoazno družbo« in kot »transzgodovinsko kategorijo, ki označuje ekonomsko strukturo družbe in neposredne členitve, ki iz nje izhajajo«. Marx tega drugega »univerzalnega koncepta civilne družbe« žal ni razvil. ²⁹⁷ Na isti problem je nekoliko ostreje opozoril Anton Bebler: »Marxov negativni etični predznak ob pojmu 'die bürgerliche Gesellschaft' in njegovo pretežno ukvarjanje z njegovo ekonomsko plastjo« sta pripeljala do tega, da je »njegova izvirna misel skoraj irelevantna ob sodobnih razpravah o civilni družbi«. ²⁹⁸

Bibič je nasprotno menil, da je bilo Marxovo razmišljanje relevantno za »civilno družbo v socializmu«, in sicer njegova obdelava razmerja med družbo in državo. Relevantna za postkapitalistično obdobje pa je bila Marxova kritika klasičnega predstavniškega sistema in razvijanje ideje o ekonomski osvoboditvi dela. Prav tako relevantno je bilo njegovo razmišljanje o vodilni vlogi delavskega

²⁹⁶ Bibič, »Civilna družba v socializmu?«, str. 1207.

²⁹⁷ Bibič, »Civilna družba v socializmu?«, str. 1205.

²⁹⁸ Bebler, »Zakaj pri nas ni mirovnega gibanja?«

razreda v družbi prehoda, kar je bilo povezano z idejo o postopnem prevladovanju dualizma med civilno družbo in politično državo. Preseganje dualizma med civilno družbo in državo je temeljilo na asociativno-pluralistični družbeni organizaciji, ki naj bi vodila v brezrazredno družbo, v prehodnem obdobju pa bi še vedno bila nujna vloga političnih posredniških institucij. Poleg Marxa je bila teoretsko relevantna tudi »samoupravna misel« Rose Luxemburg, Lenina in Karla Korschja ter seveda Gramscijevo delo.²⁹⁹

Tudi v tem pogledu se je Bebler razlikoval od Bibiča in opozoril na drugo tradicijo v zgodovini socializma in marksizma. V razvoju socialistične misli po Marxu je bil »kompleks pozitivno pojmovane civilne družbe značilnost dela reformistov iz

²⁹⁹ Bibič, »Civilna družba v socializmu?«, str. 1206; *idem*, »Civilna družba in država pri Gramsciju«. Pavel Gantar, »Sociologija in civilna družba«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5, str. 45, je kritiziral Bibičevo branje Gramscija kot »esencialistično« in mu postavil nasproti branje Ernesta Laclaua in Chantal Mouffe, ki sta zavračala vse pojme, ki »utegnejo voditi v 'substancialne' konstrukcije družbe«. Cf. Ernesto Laclau in Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a radical Democratic Politics* (London: Verso, 1985). To delo je zelo hitro izšlo v slovenskem prevodu: *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*, prev. Jelica Šumič Riha (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1986). Avtorja sta gostovala na Inštitutu za marksistične študije. Povzetek razprave o njuni knjigi: »Razprava z Ernestom Laclauom in Chantal Mouffe o knjigi Hegemony and Socialist Strategy«, *Problemi*, let. 24 (1986), št. 4–5. Razprava je bila na Inštitutu za marksistične študije 21. marca 1986.

Druge internacionale,« je dejal. »Levo, manjšinsko krilo Druge internacionale – predhodnik Tretje internacionale in sodobnih komunističnih strank – je zvesto nadaljevalo tisto temeljno izročilo klasičnega marksizma, ki zavrača civilno družbo ter v mešanici plebejskega populizma, vsemogočega znanstvenoplanskega etatizma in vsesplošnega industrializma vidi temeljna sredstva za dosego svetle prihodnosti komunizma.« Iz take ocene je sledil sklep, da je bil »v zvezi s civilno družbo danes klasični marksizem zanimiv le reflektivno, saj se v anahronistični in včasih celo farsični obliki zrcali v stališčih sodobnih marksističnih dogmatikov«. ³⁰⁰

Na drugi strani so bili tisti kritiki marksizma, ki so dokazovali, da v okvirih marksizma ni bilo mogoče misliti o civilni družbi – seveda o »ponovno odkriti« civilni družbi. Ti so problematizirali tako logiko Marxove in marksistične kritike obstoječe civilne družbe kot postulirano oblikovanje tako imenovane nove skupnosti, družbe prihodnosti. V to kategorijo sodijo nekatera moja besedila iz tistega časa. ³⁰¹ Slavoj Žižek je v polemiki z mojo analizo beograjskega »procesa proti šesterici«, v kateri sem kritiziral Althusserja in Poulantzasa, ³⁰² zagovarjal stališče, da bi bilo »nemara treba prav na podlagi problematike 'civilne družbe' reaktualizirati Althus-

³⁰⁰ Bebler, »Zakaj pri nas ni mirovnega gibanja?«

³⁰¹ Mastnak, »H kritiki 'Židovskega vprašanja'»; *idem*, »Rdeče in zeleno«, *Mladina*, 27. december 1985

³⁰² Mastnak, »De la démocratie en Yougoslavie«.

serjevo teorijo IAD [ideoloških aparatov države]: kako spregledati dejstvo, da se polje 'civilne družbe' skoraj do potankosti prekriva s seznamom IAD, ki ga navaja Althusser? Naša teza bi torej bila: 'civilna družba' je IAD, IAD so 'materialna baza' civilne družbe; daleč od tega, da bi s problematiko civilne družbe 'presegli' Althusserjevo teorijo IAD, so IAD nemara prav tisto 'potlačeno' v samorazumevanju civilne družbe.«³⁰³

Naposled, kot tretje, je treba omeniti postmarksizem. Morda je bila razlika med kritiko marksizma in postmarksizmom predvsem v tem, da si je slednji domišljal, da je že prevladal marksizem, da je »onkraj Marxa« (kot je rekel Antonio Negri), pri tem pa potlačil nedoslednost in nezadostnost svojega obračuna z njim.³⁰⁴ Samega sebe je dojemal kot pluralnost teoretskih diskurzov, ki so se osvobodili hegemonije marksistične teorije in nekaterih njenih postulatov, in se opredeljeval za načelni eklekticizem.³⁰⁵ K eklekticizmu so se takrat nagibale tudi razprave v sociologiji. Claus Offe, ki smo ga takrat

³⁰³ Slavoj Žižek, »Paris 86: zahteva, ne želja«, *Mladina*, 9. januar 1987. Cf. Hribar, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«.

³⁰⁴ Riha, »Zagata z imenom marksizem«; cf. Antonio Negri, *Marx oltre Marx: quaderni di lavoro sui Grundrisse* (Milano: Feltrinelli, 1979), slovenski prevod v: Antonio Negri, *Delavci in država/Gospodstvo in sabotaža/Marx onkraj Marxa*, ur. in prev. Ervin Hladnik in Tomaž Mastnak (Ljubljana: KRT, 1984).

³⁰⁵ Cf. Pavel Gantar in Tomaž Mastnak, »Postmarksizem v družbeni teoriji«, *Teorija in praksa*, let. 24 (1987), št. 12.

pozorno brali (in tudi prevajali in gostili v Ljubljani), je na primer pisal, da »v sodobnem družboslovju ni niti ene paradigme, ki je dovolj razvita in koherentna, da bi lahko shajala brez drugih paradigem«. ³⁰⁶

Reči bi bilo mogoče, da je bil diskurz o civilni družbi – in tudi diskurz civilne družbe – postmarksistični diskurz *par excellence*. Postmarksistična določila civilne družbe pa so bila v direktnem nasprotju s tistimi določili, ki jih je v malo prej citiranem članku navajal Bibič. Pri postmarksistični civilni družbi je šlo za odpis marksistične filozofije zgodovine, v okviru katere je sploh šele mogoče govoriti o družbi prehoda in socializmu kot postkapitalizmu; za rehabilitacijo »meščanske demokracije«, vključno s predstavniškim – in strankarskim – političnim sistemom; za odrekanje ontološke centralnosti in epistemološke privilegiranosti delavskemu razredu; za ohranjanje, tudi dolgoročno ohranjanje, razlikovanja med civilno družbo in državo; ter za zavračanje modela družbene organizacije kot (harmonične) skupnosti – tako imenovanega svobodnega združenja proizvajalcev –, ki da ne more biti alternativa

³⁰⁶ Claus Offe, *Contradictions of the Welfare State*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1984), str. 235. Prevoda: Claus Offe, *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*, prev. Doris Debenjak, spremna beseda Matjaž Maček (Ljubljana: Delavska enotnost, 1985); *idem*, *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*, prev. Marjan Kokot (iz neobjavljenega rokopisa), spremna beseda Tomaž Mastnak (Ljubljana: Delavska enotnost, 1987).

moderni in postmoderni kompleksno strukturirani družbi.

Postmarksistični koncepti civilne družbe so se veliko bolj kot na domačo kritiko marksizma sklicevali na zahodne avtorje – pogosto so bili citirani John Keane, Claus Offe, Jean Cohen, Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, Jürgen Habermas, David Held, Christopher Pierson, Claude Lefort, Alain Touraine – in na vzhodno(srednje)evropske razprave. Tako so se v Sloveniji udomačevali tuji sodobni intelektualni tokovi, v katere smo se vključevali tudi sami. Stranski proizvod teh razprav je bil vzbujanje zanimanja za miselne in politične tradicije, pri katerih so se ti intelektualni tokovi napajali. Tu je šlo predvsem za liberalistično tradicijo in še bolj za starejše mislece, ki so jih liberalci vzeli za svoje. Razprave o civilni družbi so bile tako vrata, skozi katera je vstopal k nam liberalizem. Bil je dobrodošel, ne pa tudi povabljen gost. Sprejemali smo ga nekako spontano – nereflektirano. Postmarksizem sam se je izkazal za prehod iz marksizma v liberalizem. Iztekel se je v liberalizacijo levičarske politične in družbene teorije.

b) Civilna družba in nova družbena gibanja

»Govoriti o zelenih gibanjih v jugoslovanski realnosti pomeni predvsem spoprijeti se z vprašanji *odnosa med političnim sistemom in civilno družbo* v tej državi,« je sredi osemdesetih zapisal Franco Juri.³⁰⁷ Italijanska

³⁰⁷ Franco Juri, »Verdi, società civile e potere politico in

narodna skupnost v Sloveniji, ki ji Juri pripada, je skladno s takim razumevanjem organizirala srečanje o vprašanih civilne družbe v Sloveniji in Italiji.³⁰⁸

Da bi razumeli Jurijevo izjavo, je treba najprej povedati, da so Zeleni takrat predstavljali sveže in novo v politiki. Vanjo so prinesli sporočila okoljevarstvenih in protivojnih gibanj in želi velike simpatije tudi pri nas. Njihovo geslo »Atomkraft – Nein, danke« je v osamosvojitvenih časih navdihnilo grafit v Gosposki ulici »Burek – Nein danke«. Takratni nemški Zeleni, ki sta jih vodila Petra Kelly in Gert Bastian, imajo razen imena komaj še kaj skupnega z današnjimi. Petra Kelly se je prišla denimo v Kragujevac poklonit spominu na dijake, ki so jih kot talce pobili nemški nacisti. Vojnohujskaška atlanticistična ekstremistka Annalena Baerbock, ki vodi današnje Zelene, je ponosna na svojega nacističnega dedka, borca proti Rdeči armadi.

V takratnem slovenskem kontekstu so bila nova družbena gibanja, ne samo zelena, tesno pojmovno povezana s civilno družbo. Nekateri so dvomili o obstoju novih družbenih gibanj pri nas in o tem, ali je bila uporaba tega pojma – takrat zelo priljubljenega v zahodni sociologiji – upravičena.³⁰⁹ Prevladalo

Jugoslavia«, *Arcobaleno*, let. 6 (1987), št. 1.

³⁰⁸ »'Pojdi svojo pot...!«, *Primorske novice*, 4. marec 1988.

³⁰⁹ O teh vprašanih cf. Bebler, »Zakaj pri nas ni mirovnega gibanja?«, razprava v *Komunistu*, 12. junij 1987; Tomaž Mastnak, »Signum rememorativum, demonstrativum, prognosticon ali nova družbena gibanja v socializmu«, v: Offe, *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne*

je mnenje, da so bila nova družbena gibanja prisotna tudi pri nas in da so prav ta prva artikulirala vprašanje civilne družbe kot alternativnega modela. Previdnejša formulacija bi bila, da se je to vprašanje začelo postavljati v miljeju novih družbenih gibanj. »Teoretiki« civilne družbe so v njih našli »subjekte« in dejanskost svojega pojma. Nova družbena gibanja pa so sčasoma vse bolj izražala svojo identiteto v civilnodružbenem jeziku.

Poleg tega, da so nova družbena gibanja iznašla novi pojem civilne družbe, so bila med prvimi predmeti analize z vidika civilne družbe, se pravi analitične uporabe tega pojma. Ta gibanja ali, ohlapneje rečeno, akterji alternativne scene, med katere smo jih prištevali, so bila že v prvi polovici osemdesetih razumljena »kot ključni akterji oziroma producenti civilne družbe, institucije alternativne scene kot privilegirane civilnodružbene institucije, alternativna javnost kot ključna artikulacijska instanca in katalizator neodvisne demokratične javnosti, javnosti civilne družbe«. ³¹⁰ Interpretacije novih družbenih gibanj kot ključnih akterjev civilne družbe so se v določeni meri navdihovali pri sociologiji akcije oziroma delovanja (tu je bil zlasti vplivno Tourainovo delo) ³¹¹ in sociologiji družbenih bojev. ³¹²

politike, str. 65–72.

³¹⁰ Mastnak, »Totalitarizem od spodaj«, str. 92.

³¹¹ Cf. zlasti Alain Touraine, *La voix et le regard* (Pariz: Seuil, 1978).

³¹² Cf. Klaus Eder, »Soziale Bewegung und kulturelle Evo-

Med kritiki takšnih akcijsko-socioloških interpretacij novih družbenih gibanj sta bila Adolf Bibič in Frane Adam. Bibič je nastopil proti »redukciji civilne družbe na nova družbena gibanja« in poudaril strukturna določila civilne družbe, zlasti razredno strukturo in politične organizacije.³¹³ Adam je interpretacijo, ki jo je zavračal, povzel z oznako »civilna družba kot družbena opozicija, sestavljena iz novih družbenih gibanj«, in ji postavil nasproti »civilno družbo kot korelacijski pojem in kot rezultat procesa modernizacije«. Opozoril je, da so nova družbena gibanja obšla vprašanje trdnejše medsebojne koordinacije in političnega predstavnštva. Prav tako je opozoril, da poleg novih družbenih gibanj obstajajo tudi drugi akterji in da tista gibanja niso bila »priviligirani ali najbolj avtentični glasniki prebujajoče se civilne družbe«.³¹⁴ V nekoliko poznejši razpravi je dokazoval, da nova družbena gibanja, posebno punk

lution: Überlegungen zur Rolle der neuen sozialen Bewegungen in der kulturellen Evolution der Moderne«, *Soziale Welt*, let. 37 (1986), št. 4 (tematska številka). Vplivno čtivo je bil tudi Alberto Melucci v angleškem prevodu: Alberto Melucci, *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*, ur. John Keane in Paul Mier (London: Radius, 1989).

³¹³ Bibič, »Civilna družba v socializmu?«, str. 1208; *idem*, »Civilna družba je samoupravljanje«, *idem*, »Enačaj je treba popraviti«, *Delo*, 6. december 1986; *idem*, »Civilna družba, politična država, samoupravljanje«, str. 1612.

³¹⁴ Adam, »O treh pristopih k pojmu 'civilna družba'«, str. 7.

in postpunkovska scena, zgodovinsko gledano niso bila nikakršna novost.³¹⁵

V odgovoru na te in take kritike sem takrat opozarjal, da »akcijska teorija« ni reducirala civilne družbe na nova družbena gibanja in da je še toliko manj držalo, da je govorila o »avtentičnosti« akterjev. Nesporazumi so zadevali tudi pojem opozicije. Omenjena »akcijska teorija« ni uvrščala v družbeno opozicijo samo novih družbenih gibanj, njen pojem »družbene opozicije« pa se je opiral na sodobne vzhodnoevropske razprave in ne na tematizacije slovenske zgodovine, ki so se v novih ideoloških in političnih barvah začele razcvetati v tistih letih.³¹⁶ Te polemike so pripeljale do zavračanja samega pojma opozicije.³¹⁷

Kritiki »akcijske teorije« so proti temu teoretskemu modelu postavljali ali marksistično teorijo ali teorijo modernizacije. Če bi hoteli biti prepričljivi, bi morali razložiti, kako je lahko en teorem ali ideologem merilo drugega. Gola afirmacija enega teorema ali ideologemu proti drugemu še ne prinese rešitve danega problema. Ni nič več kot konfrontacija pristopov k problemu. Obenem so kritiki spregledali moment, ki je bil ključen za razprave

³¹⁵ Frane Adam, »Civilna družba, država, totalitarizem«, *Nova revija*, let. 7 (1988), št. 71–72.

³¹⁶ Cf. Tomaž Mastnak, »Socialistična civilna družba«, *Valj*, let. 6 (1986), št. 18; *idem*, »Socialistična civilna družba, demokratična opozicija«, *Tribuna*, let. 25 (1986), št. 12.

³¹⁷ Tomaž Mastnak, »O moči nemočnih«, *Katedra*, let. 27 (1988), št. 7–8.

o novih družbenih gibanjih, namreč tematiziranje razlike med njimi in tradicionalnimi družbenimi in političnimi gibanji. Konstitutivna za tiste razprave je bila zlasti tematizacija razlike med novimi družbenimi akterji in delavskim gibanjem.³¹⁸ Tematizacija te razlike je vključevala preizpraševanje samoumevne centralnosti delavskega gibanja, ki sem jo takrat imenoval »spontano sociologijo delavskega gibanja«.³¹⁹ Pomembno je bilo tudi raziskovanje alternativne – nepartijske – zgodovine delavskih bojev.³²⁰ Novi

³¹⁸ Cf. Tomaž Mastnak, »Delavsko gibanje in nova družbena gibanja«, *Nova revija*, let. 5 (1986), št. 46–47. Razprave na to temo so bile, že prej, tudi v Srbiji, vendar jim v Sloveniji nismo zares sledili. Cf. »Radnički pokret i novi društveni pokreti: Sa Tomom Botomorom razgovara Vukašin Pavlović«, *Marksiistička misao*, let. 9 (1983), št. 4; tudi tematski številki o novih družbenih gibanjih: *Marksiistička misao*, let. 12 (1986), št. 4; *Međunarodni radnički pokret: Časopis za teoriju i praksu socijalizma*, let. 29 (1986), št. 1–2.

³¹⁹ Tomaž Mastnak, »K dekonstrukciji spontane sociologije delavskega gibanja«, v: Gisela Bock, »*Drugo*« delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922 (Ljubljana: Studia humanitatis, 1987), str. 209–238.

³²⁰ Cf. Tomaž Mastnak, »Skica društvenih sukoba u posleratnoj Evropi«, *Međunarodni radnički pokret: Časopis za teoriju i praksu socijalizma*, let. 29 (1986), št. 1–2. V to kategorijo sodijo tudi naslednji prevodi: *Delavska opozicija*, ur. Tomaž Mastnak, spremna beseda Janez Kolenc (Ljubljana: KRT, 1984); Negri, *Delavci in država, Gospostvo in sabotaža, Marx onkraj Marxa; Boj proti delu: zbornik*, ur. Slavko Gaber, Tonči Kuzmanić in Tomaž Mastnak (Ljubljana: KRT, 1985); Gisela Bock, »*Drugo*« delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922 (Ljubljana: Studia humanitatis, 1987). Na sekciji za preučevanje družbenih gibanj pri Slovenskem

družbeni boji so seveda proizvajali drugačno civilno družbo od starih; in na novo iznajdena civilna družba je ponujala – ali vsiljevala – drugačen pogled na zgodovino družbenih bojev in drugačne zamisli o njihovi prihodnosti.

c) Civilna družba in vprašanje politike

Razpravo o razmerju civilne družbe do politike v Sloveniji sta zakoličili dve uvoženi stališči. Na eni strani je Claus Offe pisal, da nova družbena gibanja (ki jih je vsaj del udeleženih v tistih razpravah razumel kot akterje civilne družbe) politizirajo civilno družbo. Na drugi pa je György Konrád, v tujini dobro znani predstavnik madžarske demokratične opozicije, razlagal, da je »etos civilne družbe« – »antipolitika«.³²¹

Na eni strani je bila »akcijsko-sociološka« razlaga civilne družbe, ki je videla v novih družbenih

sociološkem društvu smo razpravljali tudi o pogledih skupine *Socialisme ou barbarie* in o delu Andréja Gorza, zlasti *Adieux au prolétariat: au delà du socialisme* (Pariz: Éditions Galilée, 1980), in tudi *Les chemins du paradis: l'agonie du capital* (Pariz: Éditions Galilée, 1983), ne pa o delih, ki so bila bolj osredinjena na socializem, četudi so bila prevedena v srbsčino, hrvaščino ali slovenščino: *Tegobni socijalizam* (Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1967); *Delavska strategija in neokapitalizem* (Ljubljana: Komunist, 1970); *Ekologija i politika* (Beograd: Prosveta, 1982).

³²¹ Cf. Offe, *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*; György Konrád, *Antipolitik* (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1985).

gibanjih ključne akterje civilne družbe in je bila praviloma apolitična ali antipolitična. Zagovarjala je stališče, da novim družbenim gibanjem ne gre za oblast, da si ne prizadevajo osvojiti oblasti, temveč samo želijo potisniti državo v legalne, legitimne in funkcionalne okvire. Državo bi hotela nadzirati, ne pa ukiniti ali strmoglaviti. Od oblasti niso zahtevala »nič drugega, kot da je oblast«, je izjavila Ingrid Bakše, ki je na Republiški konferenci ZSMS bila ob Ignacu Krivicu zadolžena za nova družbena gibanja ter jim dajala zaščito in podporo (in sama sodelovala v mirovnem gibanju).³²²

Govorili smo o tem, da se nova družbena gibanja izmikajo partijsko-političnemu privzajanju in ideološkemu posredovanju, oziroma bežijo pred njima.³²³ Ni šlo samo za to, da tista gibanja niso bila politične organizacije. Šlo je tudi za to, da vloga političnih organizacij ni bila »posredovati gibanj«, biti posrednik med njimi in državo. Politične organizacije bi lahko posredovale samo *zahteve* novih družbenih gibanj.³²⁴ Sam sem dokazoval, da je logika avtonomnega družbenega organiziranja oziroma

³²² Bakše, »Zapisi z okrogle mize ZSMS in družbena gibanja«, str. 38.

³²³ Cf. Gregor Tomc, »Rdeče in zeleno«, *Mladina*, 15. november 1985; *idem*, »Rdeče in zeleno (III. del)«, *Mladina*, 31. januar 1986; Ignac Krivec, »Nova družbena gibanja«, v: *Hladni mir in druge vroče teme*; Mastnak, »Rdeče in zeleno«.

³²⁴ Marjan Kokot, »Organizacija ali gibanje«, *Tribuna*, let. 35 (1986), št. 15.

družbene samoorganizacije drugačna od politične logike delovanja.³²⁵

Drugačno stališče so zavzemali udeleženci v civilnodružbenih razpravah, ki so bili bliže modernizacijski teoriji in so še posebej naglašali pomen razločevanja med državo in civilno družbo. Ti so argumentirali, da je »*boj za avtonomijo civilne družbe*, čeprav še ne pomeni neposrednega boja za oblast, v okviru političnega in ideološkega monizma vedno *političen*«. ³²⁶ Darka Podmenik, ena od nosilnih moči Sekcije za preučevanje družbenih gibanj, je pisala, da so družbena gibanja v socializmu »politična že s tem, da obstajajo mimo partijske direktive in ne predstavljajo del 'permanentne revolucije', seveda ob predpostavki, da se uspešno upirajo partiji, ki se trudi, da jih priključi. Politična so tudi s tem, da so dovolj močna, da prestanejo občasne represivne ukrepe. Da torej obstajajo v svojem prostoru na robu.«³²⁷

S tega stališča je civilna družba figurirala kot »nova politična paradigma«. ³²⁸ S tega stališča je bilo tudi mogoče očitati novim družbenim gibanjem, da so razsuta, da nimajo čvrste koordinacije in da si ne prizadevajo za politično predstavnštvo. In s tega

³²⁵ Tomaž Mastnak, »Geht es noch darum, die Gesellschaft zu verändern?«, *Vestnik IMŠ*, let. 9 (1988), št. 1.

³²⁶ Adam, »Civilna družba, država, totalitarizem«.

³²⁷ Darka Podmenik, »Za civilno družbo«, *Tribuna*, let. 35 (1986), št. 15.

³²⁸ Frane Adam in Darka Podmenik, »Predgovor«, v Mastnak, ur., *Socialistična civilna družba?*

stališča si je naposled bilo mogoče zamišljati civilno družbo v kontekstu morebitne reforme jugoslovanškega političnega sistema. Pričakovani »temeljni pogoji« take reforme so bili politični pluralizem, neodvisne javne sfere in pravna država.³²⁹

Za političnost civilne družbe se je zavzemal Adolf Bibič, kar je bilo konsistentno z njegovim stališčem, da so politične organizacije bistven konstitutivni del civilne družbe. V imenu samoupravljanja in prenove Zveze komunistov je že skoraj nestrpno zavračal »vsakovrstno antipolitiko«. Kar nas je takrat na alternativniški strani najbolj zmotilo, je bilo, da je v svojem teoretiziranju posegel po praktičnopolitičnem merilu »sprejemljivosti«. ³³⁰ O tem, kaj je bilo sprejemljivo, so seveda odločali tisti, ki so imeli politično moč. Govoriti o »političnih organizacijah« kot sestavnem delu civilne družbe je v tistih časih konkretno pomenilo govoriti o Zvezi komunistov in njenem prvenstvu (»vodilni vlogi«).

Dodati je treba, da udeleženci v razpravah o civilni družbi, ki so vztrajali pri stališču, da so nova družbena gibanja kot civilnodružbeni akterji nepolitična, niso izključevali možnosti oblikovanja novih političnih akterjev in dejavnosti. Dopusčali so tudi možnost, da takšni novi politični dejavniki zrastejo

³²⁹ Adam in Podmenik, »Predgovor«, str. 24; Laslo Sekelj, »Politički sistem i model socijalističkog građanskog društva«, *Problemi*, let. 23 (1985), št. 1.

³³⁰ Adolf Bibič, »Civilna družba in prenova našega javnega življenja«, *Dnevnik*, priloga *Zunaj/Znotraj*, 29. marec 1988; cf. *idem*, »Civilna družba in država pri Gramsciju«.

iz novih družbenih gibanj. V takem primeru pa bi šlo za nova politična gibanja, ne več za nova družbena gibanja. Družbena opozicija bi se preobrazila v politično opozicijo, prišlo bi do prehoda iz sfere civilne družbe v sfero politike.

č) *Civilna družba, socializem, samoupravljanje*

Na začetku je bila »socialistična civilna družba«. Pod tem geslom se je razprava o civilni družbi na alternativni sceni v Sloveniji začela in širila. »Socialistična civilna družba« je bila tema razprav in vizija delovanja. Že zbornik *Socialistična civilna družba*, ki sem ga uredil leta 1985, pa je izšel z velikim vprašajem pod naslovom. Vprašaj je bil večji od naslova, natančneje: najvidnejši del naslovnice.³³¹ Postopoma, ne da bi se tega prav zavedali, smo namesto o »socialistični civilni družbi« začeli govoriti o »civilni družbi v socializmu« in »civilni družbi pod socializmom«.

Ta premik v besednjaku je bil tudi pojmovni premik, premik k izražanju nasprotja med civilno družbo in socializmom. Govoriti se je začelo o tem, da je bila sintagma »socialistična civilna družba« nesmiselna, protislovna, pojmovno nemogoča, kar je bilo povezano s kritiko marksizma in socializma. Razumevanje socializma, kakršno je začelo oblikovati in prevladovati proti koncu hladne vojne, je porajalo močne dvome o tem, da obstajajo realne možnosti za obstoj civilne družbe v socializmu ali pod soci-

³³¹ Cf. Mastnak, ur., *Socialistična civilna družba*.

alizmom. V tej zadnji formulaciji je »pod« seveda asociiral z represijo.

Civilna družba je bila zdaj koncipirana kot kritika in zavračanje socializma. Civilna družba v socializmu bi pomenila »pretresti predpostavke socializma oziroma začeti na začetku«. ³³² Avtonomna družba je bila po novem pojmovanju »dolgoročno gledano [...] nezdržljiva s katerimkoli poznanim socializmom«. ³³³ »V realnem socializmu, v katerem ima vodilno vlogo Partija, civilne družbe v modernem pomenu ni in je ne more biti,« je razsodil Tine Hribar. ³³⁴ Zato bi bilo mogoče govoriti »kvečjemu o transformaciji *moderne v postmoderno civilno družbo*, nikakor pa ne o formiranju socialistične civilne družbe«. ³³⁵

Jasno je, da je bila civilna družba v takih izjavah razumljena kot nesocialistična ali postsocialistična, precej manj jasno pa je bilo, kako jo sploh razumeti. V pogledih, ki so sloneli na teorijah modernizacije, je bila civilna družba v temelju dejansko pojmovana kot pasivna ali negativna entiteta. Po eni strani se je kazala kot rezultat evolucijskih zgodovinskih procesov. Postavila sta jo proces modernizacije ali civilizacijski proces. Namesto zgodovinskega materializma smo dobili liberalistični zgodovinski deter-

³³² Podmenik, »Za civilno družbo«.

³³³ Tomc, »Rdeče in zeleno (III. del)«.

³³⁴ Hribar, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«, str. 1873.

³³⁵ Hribar, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«, str. 1871.

minizem. S tem zgodovinskim determinizmom je bil na drugi strani tesno povezan na glavo postavljen liberalistični progresizem, ki je prikazoval socializem kot zgodovinsko nazadovanje, kot regresijo v zgodovinskem procesu. Civilna družba je bila v tem smislu povezana z zastoji v zgodovinski involuciji oziroma regresiji. Po teh interpretacijah je nastopala samo takrat in tam, kjer je socializem zastal ali mu je spodrsnilo na njegovi rakovi zgodovinski poti, in njena pozitivna določila so bila negativna določila socializma. Kjer ni bilo socializma, je lahko bila civilna družba. Živel je od nemoči, slabosti in krize socializma. Civilno družbo so v tej perspektivi konstituirale disfunkcije socialistične države, ne pa družbene funkcije. V blažjih formulacijah je civilna družba dolgovala obstoj tolerantnosti in benevolentnosti oblasti, ali pa je bila videna kot nekaj marginalnega.

Zrcalna podoba takega pojmovanja civilne družbe je bila razlaga, po kateri je bila civilna družba *creatio ex nihilo*, ustvarjena iz nič.³³⁶ V duhu časa je bila »desubstancializirana« in je proizvajala samo sebe. Pozitivni ali negativni zgodovinski determinizem je bil tu zamenjan s čistim voluntarizmom. Vsem pa je bilo skupno ločevanje civilne družbe od socializma.

³³⁶ Cf. Tomaž Mastnak, »Perspektive demokracije v Jugoslaviji«, *Problemi*, let. 24 (1986), št. 2; *idem*, »Implozija družbenega / civilna družba v čisti obliki«, *Problemi*, let. 26 (1988), št. 7–8.

Med avtorji, ki so v nasprotju s ponovnim najdevanjem civilne družbe in njenim identificiranjem z nesocializmom argumentirali, da je civilna družba socialistična, in zagovarjali samoupravno-socialistično civilno družbo, je bil najbolj profiliran Bibič. Opiral se je na marksistično miselno tradicijo, skliceval pa se je tudi na politične in ideološke norme, ki so veljale pod takratno oblastjo. V slednjem je marsikdo videl zdrs iz teoretskega v politični in ideološki diskurz. Če namreč konceptualizacijo civilne družbe vprežemo v »spodbujanje misli in prakse k doslednejšemu praktičnem uresničevanju sprejetih načel samoupravljanja in političnega sistema«³³⁷ ali postuliramo, da je »ravno dimenzija samoupravljanja [...] tista razsežnost, ki po svoji notranji naravi vpliva in mora vplivati na presojo o civilni družbi, pa tudi o politični državi, zlasti če mislimo obe v perspektivi njune socialistične preobrazbe«,³³⁸ smo konceptualizacijo podredili neteoretski – in v danem sistemskem kontekstu nadteoretski – instanci, ki odloča o politični primernosti oziroma pravšnosti.

V odgovor na take argumente, kot jih je zastopal Bibič, in nasploh na razvijanje teorije samoupravne civilne družbe je Darka Podmenik na razpravi novembra 1986 v okviru Politološkega društva zavzela stališče, da teorija samoupravljanja v resnici

³³⁷ Bibič, »Civilna družba v socializmu?«, str. 1211.

³³⁸ Bibič, »Civilna družba, politična država, samoupravljanje«, str. 1607.

ni obstajala. Tega ni preslišal *Delov* poročevalec. V poročilu je zapisal, da je razprava »pokazala, da je s stališča (po mnenju nekaterih neobstoječe) teorije samoupravljanja težko definirati civilno družbo kot od države jasno ločeno, vendar ob njej obstoječo sfero«. ³³⁹

Širiti pa se je začelo tudi naziranje, ki se s postuliranjem, da je civilna družba samoupravna, ni spoprijemalo ideološko, temveč se je, če smem tako reči, od takega razmišljanja odmaknilo strukturno. S tem ko je pretrgalo vseobvezujočo »povezavo med teorijo in prakso«, je zavrglo tudi temeljni imperativ revolucionarne teorije. Taka vsaj je bila teoretska razlaga razpoloženja v delu alternativne scene, ki ga je najostreje izrazila nova mlajša »hard core« punk generacija. »Komunizem / ha, ha, ha / Socializem / bla, bla, bla / nočem spremenit sveta.« Ali: »besede v prazno / revolucija je kurba / diktatura proletariata je laž in utopija.« ³⁴⁰ »Teorija« je v tem razbrala odpoved civilnodružbenih akterjev spreminjanju sveta in še posebej revolucionarnim spremembam. ³⁴¹ Šlo je za radikalno sesutje vizije boljšega sveta, ki je v preteklih dveh stoletjih vzgibavala in gnala emancipacijska gibanja.

³³⁹ »Socialistična civilna družba na poti med teorijo in prakso«, *Delo*, 14. november 1986.

³⁴⁰ »Hard core«, ponatisnjeno v: Mastnak in Malečkar, ur., *Punk pod Slovenci*, str. 416, 418.

³⁴¹ Cf. Mastnak, »Geht es noch darum, die Gesellschaft zu verändern?«

Vprašanje razmerja med civilno družbo in samoupravljanjem je seveda ostalo na dnevnem redu. Za Bibiča je bila, kot smo videli, povezava med civilno-družbeno problematiko in samoupravljanjem »organska« oziroma »bistvena«. ³⁴² Za nekatere druge udeležence v razpravi je bila ta povezava možna ali kontingentna. Bebler je denimo dejal, da je civilna družba »nemogoča brez samouprave in samouravnavanja v številnih družbenih celicah. Brez tega, kar se pri nas uradno imenuje samoupravljanje, pa je civilna družba živa in zdrava v marsikateri drugi državi, v preteklosti pa je obstajala tudi pri nas.« ³⁴³

Kljub razlikam v pogledih posameznih avtorjev na razmerje med civilno družbo in samoupravnim socializmom pa ni bilo skoraj nikogar, ki ne bi bil prepričan, da je udejanjanje civilne družbe ali elementov civilne družbe prispevalo k izboljšanju položaja v državi in tudi k razvoju socializma – bodisi v demokratični (ali bolj demokratičen) socializem bodisi v postsocializem. Seveda pa niti približno vsi, ki so imeli kaj povedati o socializmu ali so imeli v obstoječem socializmu pomembne položaje, v tistih razpravah niso sodelovali.

³⁴² Bibič, »Civilna družba v socializmu?«, str. 1208; *idem*, »Enačaj je treba popraviti«.

³⁴³ Bebler, »Zakaj pri nas ni mirovnega gibanja?«

d) Civilna družba in demokracija

Razpravljavci o civilni družbi, razen redkih izjem, so si bili enotni, da je udejanjanje civilne družbe povezano z demokratizacijo družbe in političnega sistema. Demokracije ni zavračal nihče. Toda kakor so različno razumeli civilno družbo, tako so se razlikovali tudi njihovi pogledi na demokracijo.

Koncepcija civilne družbe kot samoupravne civilne družbe se je skladala s predstavami o socialistični demokraciji, ki naj bi bila v svoji polni realizaciji neposredna demokracija. V konkretnem zgodovinskem kontekstu pa so se zagovorniki te koncepcije civilne družbe zavzemali za prenovo, tudi vsestransko prenovo, partije in za »nadaljnji razvoj samoupravljanja«, kar naj bi pripeljalo do tega, da bodo delavci lahko v resnici odločali o vseh družbenih vprašanjih. Demokracija je imela tu razredno podlago, razredni značaj. Ker med državo kot pravno državo in »(civilno) družbo obstaja svojevrstna dialektična enotnosti in medsebojna pogojenost«, je imela razredni značaj tudi klasična moderna pravna država. Dosledno uresničevanje pravne države je bilo zato vpeto v isto perspektivo kot razvoj civilne družbe.³⁴⁴

Na drugi strani je naraščala kritičnost do samoupravljanja kot »osnovnega principa, na katerem temelji celotna politična organizacija družbe in ki je

³⁴⁴ Cf. Albin Igličar, »Država blaginje, civilna družba in pravna država«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5, str. 66.

institucionalno vgrajen v samo strukturo države«. ³⁴⁵ Polno, vsestransko realiziranemu samoupravljanju, ki je bil za marsikoga tako na oblastnih pozicijah kot v opoziciji vizija zelenega, se je reklo »integralno samoupravljanje«. Adam in Podmenik sta v predgovoru k zborniku *Socialistična civilna družba?* vpeljevala »paradigmo« civilne družbe prav s pomočjo kritike integralnega samoupravljanja. Kritiko sta naslovila na razmišljanje Zagorke Golubović, predstavnice jugoslovanskega kritičnega marksizma skupine *Praxis*, ne pa na kakšnega uradnega ideologa ali teoretika.

Golubović je sprejemala »tradicijo demokratične dediščine« in »tradicionalne meščanske pravice«, argumentirala pa je, da bi jih bilo treba razširiti. »Nedotakljivosti integritete posameznika in človeškega dostojanstva« bi bilo treba dodati »tudi pravico do dela, svobodne izbire poklica in pravico do organizirane obrambe zagotovljenih pravic in svoboščin«. Klasičnim pravicam, kakršne so bile svoboda tiska, združevanja in zborovanja, bi bilo treba »dodati še svobodo akcije za spremembo obstoječega stanja, ker se s prakticiranjem te svobode zagotavlja revolucionarna emancipatorična preobrazba družbe«. ³⁴⁶ Tako imenovano »meščansko« (*građansko*: tudi civilna družba je bila *građansko društvo*) demokracijo bi bilo torej treba dograditi oziroma nadgraditi in

³⁴⁵ Bibič, »Civilna družba, politična država, samoupravljanje«, str. 1614.

³⁴⁶ Zagorka Golubović, »Križa socijalizma?«, *Gledišta*, let. 25 (1984), št. 1–2, str. 93.

razširiti, vanjo izrecno vgraditi pravico do obrambe pravic in svoboščin ter pravico do spreminjanja obstoječe družbe v temeljnem emancipatoričnem duhu demokracije.

Adam in Podmenik sta ta argument odpravila kot idealno podobo socializma, zoperstavljeno »grozljivi dejanskosti sovjetskega (realnega) socializma«. Ta »utopična« alternativa naj bi nosila v sebi totalne rešitve: socializem je ali bil »totalna enakost in totalna svoboda« ali pa ga ni bilo. V viziji socializma kot takšne totalne demokracije – ali integralnega samoupravljanja – sta Adam in Podmenik detektirala izbrisanje razlike med državo in družbo in vprašala: »kako je mogoče zahtevati politične pravice in svoboščine v sistemu, v katerem naj bi bila razlika med družbo in državo ukinjena?« Na vprašanje sta imela pripravljen odgovor: političnih svoboščin in samoorganizacije družbe kot »predpostavk demokracije« – in potemtaka same demokracije – ni bilo mogoče razvijati »v razmerah ukinjanja razlik med družbo in državo ter razvijanja totalnega samoupravljanja«. ³⁴⁷

V imenu civilne družbe so nekateri izpodbijali razredni značaj demokracije, ki se je kazal v zahtevah po »pravici do dela«. Ker so takrat makrosoci-

³⁴⁷ Adam in Podmenik, »Predgovor«, str. 21–22. V podobnem duhu je Tine Hribar pisal, da koncept totalnega in svobodnega človeka, na katerem temelji samoupravljanje, nosi v sebi odstopanje od reprezentativne demokracije in predstavnštva in padec na predmeščansko raven. Tine Hribar, »S(am)oupravljanje I, II, III«, *Nova revija*, let. 4 (1985), št. 33–34, 35–36, 37–38.

ološke analize dokazovale, da je bila »družba dela«, se pravi družba, organizirana in zgrajena okrog dela kot središčne kategorije, v zatonu,³⁴⁸ je bilo težko vztrajati pri stališču, da je še obstajala delovna oziroma delavska ali delavskorazredna baza, na kateri bi bilo mogoče utemeljiti uspešen sodoben model socialistične demokracije. Konec koncev je tudi takšno razmišljanje pripeljalo do sklepa, da je socialistična demokracija stvar preteklosti, ne več prihodnosti, in potemtaka neaktualna.

Na podlagi percepcije, da so nastopili novi časi, nove razmere, so govorci civilne družbe, paradoksko, segli nazaj po starih konceptih demokracije. Nekdanjo prihodnost, namreč polno razvito socialistično demokracijo, so poslali v preteklost, preteklost pa postavili kot prihodnost. Rehabilitirali so »preizkušeni« »meščanski« model demokracije s predstavnikiškim sistemom, političnim pluralizmom in svobodno javnostjo, ki naj bi nadzirala delovanje države. Pri zavzemanju za spoštovanje zakonitosti in pravno zaščito pravic in svoboščin so naredili enolončnico iz anglosaške in nemške pravne tradicije, vrgli skupaj *Rechtsstaat* in *rule of law*, »pravno državo« in »vladavino zakonov«. Filozofske razlage so dokazovale, da »substancialna« utemeljitev demokracije ni mogoča, da je demokracija formalna

³⁴⁸ Cf. »Arbeitsgesellschaft«: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven, ur. Claus Offe (Frankfurt ob Majni in New York: Campus, 1984).

ali paje ni.³⁴⁹ Darko Štrajn je v razpravi v organizaciji ZSMS razmišljal takole: »Smo v fazi, ko se težko zavzemamo za same stvari, zaradi katerih potrebujemo civilno družbo, pač pa se moramo zavzemati za forme, v katerih se bodo vsebine lahko izrekle.«³⁵⁰

Ta nezavezanost vsebinam in osvoboditev od »stvari samih« se je izražala tudi v privlačnosti, ki jo je takrat pridobil pojem negativne svobode. Adolf Bibič je argumentiral, da se »polna svoboda izraža ne samo v 'freedom from', temveč tudi v 'freedom to'«, ³⁵¹ vendar to ni že nikogar več prepričalo. V novih civilnodružbenih razpravah je bil postopoma rehabilitiran in privilegirani pojem negativne svobode. Pojem pozitivne svobode je ne nazadnje diskreditirala distribucija moči v takratnem sistemu. »Ponujena 'svoboda za' bo lahko pri nas postala stvarnost le, ko bodo izrinjeni in onemogočeni številni oblastniški monopoli in ukročena razpredena sredstva politične manipulacije,« je sporočal Anton Bebler. »Ker se to ne bo zgodilo tako kmalu, nam občanom ne bo nič škodovalo tudi več 'svobode od'«. ³⁵²

Negativna svoboda je seveda nosilni pojem liberalističnega svetovnega nazora.³⁵³ Za nekoliko bolj

³⁴⁹ Cf. Slavoj Žižek, *Jezik, ideologija, Slovenci* (Ljubljana: Delavska enotnost, 1987), str. 179 sq., 217.

³⁵⁰ V: Bakše, »Zapisi z okrogle mize ZSMS in družbena gibanja«, str. 34.

³⁵¹ Bibič, »Civilna družba, politična država, samoupravljanje«, str. 1616.

³⁵² Bebler, »Zakaj pri nas ni mirovnega gibanja?«

³⁵³ Klasično obravnavo »svobode od« in »svobode za«

izobražene to ni bila skrivnost. Mihajlo Marković je v delu slovenskih civilnodružbenih razprav videl vračanje k »tradicionalnemu liberalističnemu projektu« in nepremišljen »apologetski odnos do meščanske družbe 19. stoletja«. ³⁵⁴ To smo takrat lahkotno odpravili kot neomarksizem. Projekt marksistične kritike obstoječega socializma, ki se je gibal na osi odtujitev – razodtujitev, kakršnega je pomagal razvijati Marković, je bil seveda ne le tuj, temveč nekompatibilen s filoliberalističnim konceptom formalne, brezstvarne, vsebinsko prazne demokracije in negativne svobode. V civilnodružbenih razpravah smo se odpovedali prvemu in se oprijeli drugega. Namesto samoupravljanja smo hoteli imeti »odtujeno oblast«.

Bibič je dobro videl, kam je peljala logika formalne in prazne demokracije. Če bi postavili kot vprašanje »samo ločevanje ali celo poglobljanje ločevanja med civilno družbo in (politično) državo«, je pisal, bi »težili bolj k liberalizaciji, ne pa tudi k (samoupravni) demokratizaciji«. ³⁵⁵ Toda »liberalizacija« za številne udeležence tistih razprav o civilni

najdemo v Franz Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State: Essays in political and Legal Theory*, ur. Herbert Marcuse (Glencoe, Ill.: Free Press, 1957); bolj priljubljen je seveda Isaiah Berlin, ki ga je nekdo zlobno označil za *coffee table* filozofa (svoje pa je prispeval tudi k praktičnemu hladnovojnemu boju proti socializmu).

³⁵⁴ Intervju z Mihajlom Markovićem, *Teleks*, 11. marec 1988.

³⁵⁵ Bibič, »Civilna družba, politična država, samoupravljanje«, str. 1616.

družbi takrat ni več pomenila nečesa slabega, ni več nastopala kot diskvalifikacija. Ta vrednostni premik je nastopil bolj zato, ker je oznako liberalizacija v slabšalnem pomenu uporabljal »sistem«, ki je bil čedalje bolj percipiran kot preživet in nevzdržen, kot zato, ker bi se bili poglobili v študij liberalizma in ga razumeli. Za civilnodružbenike je postajalo nekako samoumevno, da brez tistega, na kar je kazala ideološka oznaka liberalizacija ali liberalizem, ni bilo več mogoče resno razmišljati o demokraciji. V retrospektivi je v resnici fascinantno, kako je liberalizem pri nas postal samoumeven, ne da bi se kdo zavestno zavzemal zanj – ne da bi ga umeli.

Bolj kot se je krepila liberalistična samoumevnost, bolj je slabilo naziranje, po katerem sta bila demokracija in socializem nujno povezana, po katerem ni bilo demokracije brez socializma, in manj prepričljivo je bilo. Ne le, da je demokracijo po novi veri bilo mogoče koncipirati mimo socializma. In ne le, da se je zdelo, da je liberalizem bliže demokraciji kot samoupravni socializem. Demokracija je bila pozitivno in vsebinsko povezana z liberalizmom. Konec koncev je šlo v hladni vojni prav za to. V njeni zadnji fazi smo se kot demokratična opozicija postavili na zahodno, liberalistično stran (četudi deloma prek Vzhodne Evrope, kjer se je dogajalo isto). Bili smo govoreče orodje za liberalistično prisvajanje demokracije. Ponovna iznajdba civilne družbe je soustvarjala podlago za »liberalno demokracijo«. Ta je bila sprva ime za stranko, Liberalno

demokracijo Slovenije, v katero se je preobrazila ZSMS, potem pa se je brezimensko širila po drugih strankah in združenjih strank in se propadu LDS dokončno razrasla po vsem političnem sistemu.

Tako v samoupravno-socialističnih kot v liberalističnih interpretacijah civilne družbe je bila civilna družba praviloma razumljena kot demokratična. S tem smo pri začetku tega razdelka: pri različnih razumevanjih demokracije. Na strani, ki se je nagibala k liberalizmu, je bila civilna družba pri nas enačena z demokracijo nekoliko manj kot v drugih vzhodnoevropskih razpravah, zato pa je bila razumljena kot nujni pogoj demokracije ali kot pogoj možnosti demokracije. Argumentirali smo, da demokracija ni bila mogoča brez civilne družbe, ker je bila civilna družba tisti prostor, v katerem so se lahko odvijali boji za demokracijo. To pa ni pomenilo, da je bila civilna družba nujno demokratična.

V slovenskih razpravah smo nekateri tematizirali tudi »temne plati« civilne družbe. Sam sem pisal o tem v zvezi z »urbanimi boji« v Ljubljani, manj pompozno rečeno, v zvezi s pomanjkanjem prostorov, v katerih bi se subkulturni alternativci lahko družili in zabavali, in v povezavi s pritoževanjem občanov zaradi nočnega hrupa, uriniranja po vogalih in grafitov po mestnih zidovih. V nasprotovanju enega dela civilne družbe nad omenjenim početjem drugega sem detektiral zatiranje »prostorov drugačnosti«. ³⁵⁶ Frane Adam ni problematiziral

³⁵⁶ Tomaž Mastnak, »Machen wir uns diese Stadt wieder

mojega dokaznega gradiva, pač pa načeloma veljavno tezo, da je civilna družba lahko totalitarna.³⁵⁷

Ljubo Bavcon je bil resnejši. V nekem pogovoru je dejal: »Starejši se spomnimo gromkih aplavzov in hrumenja množic, ki so vpile 'Sieg heil!' in v imenu tega počele vsemogoče stvari. Ko so nacisti topli socialdemokrate in komuniste, ropali, razbijali židovske trgovine, je državna policija stala ob strani, obrnila se je proč in ni hotela nič videti. Civilna družba je nastopila z vso svojo divjaškostjo, nekulturnostjo in represivnostjo. Civilna družba lahko, poudarjam zato, obstaja samo v pravni državi in je pogoj za obstoj le-te. Druga drugo kontrolirata. Sama po sebi pa ni vrednota.«³⁵⁸ Razpravljanje o takih temnih plateg ni vplivalo na vlogo »civilne družbe« v politični preobrazbi in na njeno svetlo prihodnost.

e) Civilna družba in »nacionalni program«

Slovenski »nacionalni program« se običajno povezuje s 57. številko *Nove revije*, ki je na začetku leta 1987 objavila »prispevke za slovenski nacionalni program«. Številka, ki se danes prodaja zbirateljem po visoki ceni, je izzvala odobravanje pri nekaterih,

rein«, *Mladina*, 26. september 1986; *idem*, »Totalitarizem od spodaj«; cf. Gregor Golobič, »Tako je to!«, *Mladina*, 27. november 1987.

³⁵⁷ Adam, »Civilna družba, država, totalitarizem«.

³⁵⁸ »Stopnjo demokratičnosti sodstva določa tisti primer, ki je najbolj krivičen«, *Delo*, 3. november 1987.

naletela na brezbržnost pri drugih, na uradni strani pa razvnela številne ostre in glasne obtožbe in tudi zahteve po kazenskem pregonu in prepovedi revije. Te obtožbe in zahteve so se poleg le še, ko je Centralni komite ZKS z izjavo, v kateri se je zavzel za »idejni boj«, ne pa za kazenski pregon, *de facto* vzel *Novo revijo* v bran. Zamenjali so le glavnega in odgovornega urednika, ki se jima je tako ali tako iztekel mandat.

Partijsko vodstvo je odobrilo tudi nastanek revije, potem ko je bilo proti temu kar nekaj pomislekov. Pobudniki so bili etablirani kulturniki in humanistični intelektualci, katerih zgodovina je deloma segala v 1950. in 1960. leta do *Revije 57* in *Perspektiv*. Obema je bila prerezana nit življenja. »Novorevijaši«, kot smo jim rekli, so bili generacijsko večinoma starejši od akterjev na alternativni sceni in med enim in drugimi ni bilo veliko stikov. Kdo od sodelavcev *Nove revije* je kdaj podpisal katero od peticij, ki jih je pošiljalo v javnost zlasti mirovno gibanje, do tesnejšega sodelovanja med »novorevijaši« in »alternativci« pa je prišlo šele z ustanovitvijo Odbora za varstvo človekovih pravic, torej ob tako imenovanem procesu proti četverici. Kljub distanci med tema skupinama pa je bila ustanovitev *Nove revije* po mnenju nekaterih urednikov pomemben dogodek za civilno družbo pri nas. Predstavljala naj bi zmago »kulturniškega segmenta civilne družbe« nad dotodanjim kulturnim in političnim monopolom oblastnikov – vsaj na področju revialnega

tiska. (Dejansko so bile kulturne elite sestavni del vladajočih elit in potemtakem, kljub neantagonističnim protislovjem med njimi,³⁵⁹ tudi same nosilke oblastnih monopolov.)

Nova revija je začela izhajati leta 1982. Tine Hribar je šest let pozneje označil izid prve številke za »izrecno znamenje novonastajajoče civilne družbe na Slovenskem«, samo pobudo za ustanovitev revije pa za »enega izmed prvih novih družbenih gibanj«. ³⁶⁰ Takšna ocena je bila možna samo retrospektivno. Jezik civilne družbe in novih družbenih gibanj ni bil jezik, ki so ga v skupini, ki je ustanovila *Novo revijo*, govorili v času njenega nastajanja.

Ko je *Teleks* leta 1986 intervjuval Dimitrija Rupla in Nika Grafenauerja, odgovornega in glavnega urednika, je prvi poudaril, da je »za moderno državo, za moderno družbo in narod neizbežen vmesni prostor«, v katerega je umestil *Novo revijo* z njenim kritičnim družbenim in kulturnim potencialom. Temu vmesnemu prostoru je pripisal programski pomen: »V tem smislu si predstavljam, da je ta vmesnost na dolgi rok za konstituiranje slovenskega naroda kot civilne družbe nujen pojav.«³⁶¹ Rupel

³⁵⁹ Cf. Rastko Močnik, »Širše razsežnosti vojne v Ukrajini«, tipkopis (september 2023).

³⁶⁰ Intervju Spomenke in Tineta Hribarja v *Katedri*, let. 28 (1988), št. 9–10.

³⁶¹ »Nova revija: Nočemo biti ne opozicija ne apologija. Razgovor z glavnim urednikom Nikom Grafenauerjem in odgovornim urednikom Dimitrijem Ruplom«, *Teleks*, 10. julij 1986.

nikdar ni slovel kot mislec, programsko zamisel o slovenskem narodu kot civilni družbi pa je le jasno izrazil. Toda kaj je to pomenilo?

Odgovor na to vprašanje lahko iščemo v 57. številki *Nove revije*. Uredništvo je v uvodu k številki uporabilo pojem civilne družbe v dveh pomenih: analitičnem in normativnem. Ko uredniki uporabljajo civilno družbo kot »analitski instrumentarij« v svojem razmišljanju o duhovnem, političnem in kulturnem stanju sodobnega slovenstva, to stanje opredeljujejo z odsotnostjo civilne družbe, moderne državne organizacije in suverenosti. Kot normativni pojem pa civilna družba nastopa kot cilj, ki bi ga bilo treba realizirati, da bi Slovenci lahko živeli kot normalen narod.³⁶² Kljub taki postavitvi problema pa prispevki dejansko povedo, da ni nujne ali logične povezave med obstojem civilne družbe in slovensko, ali kakršno koli drugo, nacionalno oziroma državno suverenostjo.

Eden od razdelkov, v katere so razvrščeni »prispevki za slovenski nacionalni program«, je naslovljen »O civilni družbi« in prinaša razpravi Alenke Goljevšček in Jožeta Pučnika, o civilni družbi pa sta pisala tudi Gregor Tomc³⁶³ in Tine Hribar v razpravi

³⁶² »Prispevki za slovenski nacionalni program«, uredniški predgovor, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57, str. 2.

³⁶³ Gregor Tomc, »Civilna družba pod slovenskim socializmom«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57.

o slovenski državnosti, ki je bila natisnjena na prvem mestu v tej številki.³⁶⁴

Pučnik je tematiziral civilno družbo v okviru systemske teorije in v povezavi s pojmom politične tehnologije. Temeljna za njegovo razmišljanje je bila kritika leninizma oziroma leninistično zasnovane družbene organizacije in političnega sistema. Leninizem je bil njegova *bête noire*. Razumel ga je kot totalitarni politični sistem, za katerega je bila značilna odsotnost demokracije in civilne družbe ter negiranje nacionalne suverenosti. Ta niz ekvivalenc je potem obrnil in trdil, da civilna družba pomeni demokratizacijo, demokratizacija pa vzpostavljanje nacionalne (se pravi državne) suverenosti.³⁶⁵ Civilno družbo je razumel kot mehanizem za porajanje političnega pluralizma, ustavno zagotovljen politični pluralizem pa kot edino zaščito proti zlorabi moči, ker je omogočal vzpostavljanje protimoči in neprestano prerazdeljevanje moči med političnimi strankami. Civilno družbo je torej nedvoumno povezoval s strankarskim pluralizmom in pravno državo, »politični sistem civilne družbe« v Sloveniji

³⁶⁴ Tine Hribar, »Slovenska državnost«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57. O pojmovanju države v krogu *Nove revije* cf. Gorazd Kovačič in Tonči Kuzmanič, »Pojmovanje države in nacije pri novorevijaših v osemdesetih letih«, *Časopis za kritiko znanosti*, let. 32 (2004), št. 215–216.

³⁶⁵ Jože Pučnik, »Politični sistem civilne družbe«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57, str. 131; cf. *idem*, »Dvoje temeljnih zahtev«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 63–64, str. 1256.

in za Slovenijo pa z vprašanjem nacionalne suverenosti in državnosti.³⁶⁶

Prispevek Alenke Goljevšček je kulturnoantropološki esej o slovenskih kulturniških gibanjih pretekle in polpretekle dobe. Do neke mere relativizira ustaljeno predstavo o kulturi in umetnosti kot nosilcu oblikovanja Slovencev v moderen narod. Dobršen del kulturnega mobilizacijskega in narodno prebudniškega programa se je namreč izražal v pojmih rodovnosti, bratstva, milenarizma in sovraštva do tujstva. To pa so arhaični pojmi, ekskluzivistične kategorije, ki ne trpijo tolerance, in so nasprotne pojmu civilne družbe.

Goljevščkova je civilno družbo postavila kot nasprotje arhaizmu in povezala s »civilnostjo«. Zapisala je: »Vir civilnosti je prazno, tj. slehernemu odprto mesto. Družba gravitira okoli mehanizma oblasti, razumljenega kot moč, ki ne pripada nikomur, ampak je postavljena v vsem skupno središče, vsak lahko pride vanj, ne da bi ga mogel za trajno osvojiti: vstopi, pove, kar ima povedati, in odstopi mesto drugemu.« Temu doda: »Civilna družba je realistična, ne utopična: ve, daje kaos neukinljiv, da se ga ne da enkrat za vselej ukiniti, pa si prizadeva, da bi ustvarila najboljše pogoje za njegovo nujno, a socializirano in samoomejevalno izražanje.«³⁶⁷

³⁶⁶ Pučnik, »Politični sistem civilne družbe«; cf. *idem*, »Smisel in nesmisel ustavne razprave«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 67–68.

³⁶⁷ Alenka Goljevšček, »Arhaičnost : civilnost«, *Nova revija*,

Podobno pojmovanje civilne družbe srečamo pri Tarasu Kermaunerju. Kar je Goljevščkova označevala s krovnim pojmom arhaizem, je Kermauner imenoval gentilizem. Gentilizem je bil zanj »slovenska magična sakralna ideologija, ki bi mogla postati eden od virov za mogoči slovenski (na)rodni levi totalitarizem«. ³⁶⁸ Nasprotje gentilizma je bila civilna družba. Medtem ko je bil gentilizem »slovenska različica heideggrovstva oziroma tendence k posvečenemu kolektivizmu«, pa civilna družba »temelji na veri v ustvarjalnega posameznika, ki oblikuje lastno resnico«. ³⁶⁹

Iz tega je sledilo, da je bilo gentilistično pristajanje na civilno družbo bodisi nelogičnost in nedomišljenost bodisi politični oportunizem. Kermauner je to nelogičnost in nedomišljenost sicer podpiral, ker je pač sprejemal zamisel moderne civilne družbe. »Ponavljam, da se strinjam z heideggerjanci v tistih območjih njihove zamisli in prakse, v katerih so – zaradi nelogičnosti? taktike? prebrisanosti? nedomiselnosti? – pristaši pluralistične civilne družbe, torej tam, kjer so zunaj območja svete Biti, v zgolj bivajočem, kot temu pravijo sami«. ³⁷⁰ O oportunizmu pa bi lahko govorili, ker so pristajali na civilno

let. 6 (1987), št. 57, str. 123.

³⁶⁸ Taras Kermauner, »Bulatoviću se ne čudim več«, *Dnevnik*, 9. februar 1988.

³⁶⁹ Taras Kermauner, »Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom«, *Dnevnik*, 10. maj 1988.

³⁷⁰ Kermauner, »Bulatoviću se ne čudim več«.

družbo v tistem času na Slovenskem tako rekoč vsi: »Partija – vsaj njeno vodstvo in večinski izraz – slovenska katoliška cerkev, kmetje, izobraženci, meščani, in celo, kot kaže, večina proletariata«. ³⁷¹

Kermauner je videl v »magični ideologiji narodne biti, slovenske zemlje, krvi, prednikov in izvirnosti domovine kot najvišje, vrednote«, torej v gentilizmu, nevarnost fašizma oziroma fašizacije. ³⁷² Civilno družbo pa je povezoval z demokratizacijo. Medtem ko je imel fašizem (neupravičeno) za protimodernističen, je pojmoval demokracijo kot nekaj izrazito modernega ali postmodernega, kot družbo z izpraznjenim in vsem dostopnim središčem. Radikalnejša kot je postajala kritika slovenskega gentilizma, bolj se je navezovanje civilne družbe na ideal polisa umikalo (post)moderno-demokratskemu pojmovanju civilne družbe. »Postmoderna civilna družba« je »sestavljena iz samih robov (fragmentov, avtonomij, kapilar)«. ³⁷³ Politična poanta je bila jasna: »Če imajo civilni Slovenci danes kako nalogo, potem se morajo truditi, da bi ločili sveto

³⁷¹ Kermauner, »Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom«.

³⁷² Kermauner, »Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom«.

³⁷³ Taras Kermauner, »V čem sta 'politično gledališče' in 'politična dramatika' politična«, *Nova revija*, let. 4 (1985), št. 35–36, str. 404; *idem*, »Uničevanje palimpsestov«, *Nova revija*, let. 5 (1986), št. 46–47, str. 277. Pojem postmoderne civilne družbe pozneje prevzame Tine Hribar. Cf. Hribar, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«.

od narodnega, sveto spet pripeli na božje, sveto brez božjega pa zavrgli kot tisto silo, ki je sorodna eksploziji atomskega reaktorja«. ³⁷⁴ Vprašujem se, kaj bi Kermauner rekel danes, ko se fašizacija plazi iz postmodernega liberalizma.

Tako pri Goljevščkovi kot pri Kermaunerju zlahka vidimo poznavanje sodobne francoske politične filozofije. Njuno razmišljanje o civilni družbi se navezuje (ali pa vsaj močno spominja) na opredelitev demokracije kot »praznega mesta oblasti«, ki jo najdemo pri Claudu Lefortu. ³⁷⁵ Lefort je bil sicer pomembno in vplivno čtivo na »alternativniški« strani takratne opozicijske Slovenije. Že v polni demokraciji je tudi gostoval v Ljubljani, Jelica Šumič Riha pa je uredila izbor iz njegovih spisov, ki ga je izdala Liberalna akademija. ³⁷⁶

Pojem »praznega mesta oblasti« je omogočal koncipiranje »boja za oblast«, o čemer se je začelo govoriti na koncu osemdesetih, ³⁷⁷ bolj ali manj v

³⁷⁴ Taras Kermauner, »O NSK«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 61–62, str. 773.

³⁷⁵ Cf. zlasti Claude Lefort, *L'invention démocratique: les limites de la domination totalitaire* (Pariz: Fayard, 1981).

³⁷⁶ Cf. tematski *Filozofski vestnik*, let. 21 (2000), št. 2; in Claude Lefort, *Prigode demokracije: izbrani spisi Clauda Leforta*, ur. Jelica Šumič-Riha (Ljubljana: Liberalna akademija, 1999).

³⁷⁷ Cf. Andrej Fištravec, Dragica Korade, Tomaž Mastnak, Mojmir Ocvirk in Dejan Pušenjak, *Boj za oblast*, ur. Sašo Dravinec (Maribor: Republiška konferenca ZSMS in *Katedra*, 1989); kmalu po 1. izd. je izšla »razširjena 2. izdaja«, v kateri je dodatek uredil Dejan Pušenjak.

istem času, ko so v ZKS začeli govoriti o »sestopu z oblasti« – da bi se potem v novih konstelacijah, z novim imenom in v novih političnih barvah podali v boj zanj. Tine Hribar je raje govoril o želenem sestopu Zveze komunistov v civilno družbo: »Če se hoče Partija zares ločiti od države, dopustiti, da se je država osvobodi, potem mora sestopiti v civilno družbo, se izenačiti z drugimi skupinami, ki imajo drugačne politične programe.«³⁷⁸ Hribar si je torej želel prav tisto, za kar se je zavzemal Bibič, za »Partijo« v civilni družbi. Želja se jima je uresničila, le da je prišlo do izenačitve veliko bolj s politično-programskega in ideološkega vidika kot pri pogojih za politično nastopanje. Sestop ZKS v civilno družbo je namreč korak za korakom pripeljal do tega, da imajo zdaj vse »skupine« v temelju enak politični program. Strankarski pluralizem je pripeljal v temeljno in temeljito ideološko poenotenje.

f) Postmoderna civilna družba

Številni udeleženci razprave o civilni družbi v slovenskih osemdesetih, ki sem jih navajal, so civilno družbo pojmovali kot moderen pojav. Tako pojmovanje je skladno s prevladujočo tradicijo politične in družbene misli, katere začetki segajo na konec 18. stoletja in na začetek 19. stoletja, o kateri sem pisal v II. razdelku tega besedila. Nekateri slovenski razpravljavci v omenjenem obdobju so civilno

³⁷⁸ Intervju Spomenke in Tineta Hribarja v *Katedri*.

družbo tematizirali s pomočjo teoretskega modela modernizacije in jo razlagali kot »rezultat procesa modernizacije«. ³⁷⁹ Taras Kermauner je, kot smo videli, pisal o postmoderini civilni družbi. Ta pojem najdemo spet pri Tinetu Hribarju.

Hribar je govoril o postmoderini civilni družbi v referatu, ki ga je imel na že omenjenem simpoziju »Civilna družba in država« oktobra 1987 v Ljubljani. Naknadno je besedilo natisnil v *Novi reviji*. Objavljeno je bilo v kontekstu razprave o ustavnih spremembah, zato je napisal kratek dodatek, v katerem je sporočil, da v predlogu ustavnih sprememb ni našel nobene težnje k moderni in postmoderini civilni družbi ter pravni državi. ³⁸⁰

Hribar je pisal o postmodernizmu civilne družbe, da bi poimenoval in osmislil nekatere nove družbene in politične pojave v sodobnih družbah. Za izhodišče si je vzel razpravo Johna Keana, prevedeno v zborniku o civilni družbi, ³⁸¹ jo kritično komentiral in zavrnil pojem »socialistične civilne družbe«. Ta pojem (ki se mu je Keane medtem že sam odpovedal) naj ne bi imel »teoretske, temveč le utopistično provenien-

³⁷⁹ Cf. Adam, »O treh pristopih k pojmu 'civilna družba'«; Darka Podmenik, »Ali je mogoče razvijati koncept civilne družbe?«, *Problemi*, let. 25 (1987), št. 1.

³⁸⁰ Hribar, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«, str. 1877.

³⁸¹ John Keane, »Civilna družba in država od Hobbesa do Marxa in še naprej«, v: Mastnak, ur., *Socialistična civilna družba?*

co«. ³⁸²Vsi dotedanji socialistični politični sistemi so uveljavljali vodilno vlogo ene partije in preprečevali ali močno omejevali izražanje političnega pluralizma. Zato bi lahko govorili kvečjemu o civilni družbi v socializmu, pa še to le pogojno, kajti »moderne civilne družbe pred legitimno oblastjo in pravno državo ni«. Obstajajo lahko samo njeni zametki. ³⁸³

Potem ko je zavrgel »utopistično« socialistično civilno družbo, je Hribar, v konstruktivnem delu svoje razprave, razločeval med predmoderno, moderno in postmoderno civilno družbo. Za merilo razlikovanja je postavil odnos med enakostjo in svoboščinami: »V predmoderni civilni družbi so hierarhično razporejene svoboščine pred enakostjo. V moderni civilni družbi je enakost (predvsem pred Zakonom) pred svobodo. [. . .] V postmoderni civilni družbi se na podlagi realizirane formalno pravne enakosti znova začinja uveljavljati manjšinsko pravo: pravica manjšine, da terja od večine vsebinske svoboščine.« Bojazen, da gre pri uveljavljanju pravic manjšin – med katere je všteli tudi ženske, sicer pa homoseksualce, alternativne kulture, male narode, etnične

³⁸² Hribar, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«, str. 1866.

³⁸³ Hribar, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«, str. 1873. Na to razpravo se je Hribar skliceval dvajset let pozneje v govoru ob dvajsetletnici »pisateljske ustave« in spet poudaril vezanost civilne družbe na pravno državo. Tine Hribar, »Dvajset let slovenske ustavnosti«, dostop na: <<http://www.arhiv.ds-rs.si/index3965.html?q=node/795>>.

skupine – za ponovno vznikanje konservativizma, je bila odveč. »Kajti podlaga novih, postmodernih privilegijev je formalno pravna enakost kot že realizirana enakost. Privilegirane pravice in svoboščine se zdaj oblikujejo prek, ne pred ali nad enakostjo.«³⁸⁴

Hribar je ilustriral značilnosti nastajajoče postmoderne civilne družbe z novimi družbenimi gibanji, ki »osebna prepričanja znova dvigujejo na javno raven. Ne da bi pri tem odpravljala razliko med zasebnim in javnim, ki jo je uveljavila moderna civilna družba.«³⁸⁵ Nova družbena gibanja so torej nastopala kot nosilci ali znanilci družbenih sprememb, socializem pa je bil omejevalni dejavnik. Oteževal je razločevanje med elementi moderne in postmoderne civilne družbe, ker pod njim po definiciji niso bile izpolnjene nekatere temeljne predpostavke za civilno družbo. Potemtakem bi morali nosilci postmodernih elementov civilne družbe zahtevati moderno civilno družbo, da bi lahko realizirali svoje postmodernistične zahteve. (Podobno kot je *Komunistični manifest* podpiral liberalno buržoazijo, da bi zagotovil pogoje za družbo prihodnosti.)

Ne spominjam se, čigave so bile bojazni, ki jih je miril Hribar, da bi pravice manjšin utegnile prinesiti s sabo novi konservatizem. Logično to razumem, če v pravicah manjšin vidimo privilegije, ki so bili

³⁸⁴ Hribar, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«, str. 1874.

³⁸⁵ Hribar, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«, str. 1875.

ob vzniku in ustoličenju človekovih pravic v času t. i. buržoaznih revolucij videni kot znak »starega režima«. Človekove pravice so bile načeloma univerzalne, medtem ko so bili privilegiji partikularni, zato je pojem »privilegiranih pravic in svoboščin«, ki se je zapisal Hribarju, protisloven, *contradictio in adiecto*. Kaže pa na deuniverzalizacijo človekovih pravic.

Dejansko so človekove pravice v času po koncu hladne vojne, postavljene v središče zahodne propagande in političnega ekspanzionizma, izgubile univerzalnost. Izgubile je niso samo zato, ker so bile uporabljane kot sredstvo za univerzalno – globalno – uveljavljanje partikularnega družbenega in političnoekonomskega modela. Izgubile so jo tudi navznoter, ko so se z množenjem identitetnih manjšin in njihovih pravic v slabo neskončnost razsule v univerzalizem privilegijev. V prehodu iz moderne v postmoderno civilno družbo izginevata tudi pravna enakost in razlika med javnim in zasebnim, z nastopom transhumanizma pa postanejo človekove pravice tudi pojmovno nemogoče. Hribarjeva prognoza prihodnosti v njegovem razmišljanju o postmoderni civilni družbi se je izkazala za napačno, neutemeljeno optimistično, identificiral pa je njeno rojevanje.

V
Zaključek:
Civilna družba na oblasti

Demokratska opozicija, ki se je oblikovala v 1970. letih prejšnjega stoletja v Vzhodni Evropi in delovala v imenu civilne družbe in za civilno družbo ali kar kot civilna družba, je bila uspešna. Socializem – sistem, ki so mu demokratični opozicionalci rekli totalitarizem – se je zlomil. »Civilna družba je bila geslo protikomunističnih gibanj v evropskem realnem socializmu sovjetskega bloka, pozneje pa je bila dolgo tudi najpomembnejša 'alternativna' ideologija na začetkih obnove kapitalizma v teh deželah,« je pisal Ratsko Močnik. Ta liberalno demokratska »alternativa« je morda imela »dobre namene«, pomagala pa je »uvajati kapitalizem v nekdanje socialistične dežele« ne nazadnje s tem, da je ohranjala »iluzijo, da je mogoč demokratičen in delovnim množicam prijazen 'kapitalizem s človeškim obrazom'«. ³⁸⁶

Entuziazem, s katerim smo na Vzhodu in Zahodu pozdravili padec komunizma, se je večinoma kmalu ohladil. Šlo je prav za »entuziazem«, kakor so ta pojem razumeli razsvetljenci. Z njim so opisovali gorečnost in ponorelost križarskih vojn, ko se je Evrope polastila »entuziastična vnema«. ³⁸⁷ *Enciklo-*

³⁸⁶ Močnik, »Kaj vse je pomenil izraz 'civilna družba'?«

³⁸⁷ Cf. David Hume, *The History of England from the Invasion of*

pedija je opredelila entuziazem kot »zvrst obsedenosti, ki se polasti duha in mu zavlada, razvname domišljijo«, da poleti v višave in postane vročična.³⁸⁸

Nova realnost je bila po vseh ideoloških znakih demokratična – pač v smislu, ki ga je demokraciji dajala dotlejšnja »nova opozicija« (ali pa ameriško zunanje ministrstvo). Toda ko je realno obstoječa demokracija nasledila realno obstoječi socializem, je »demokracija« prenehala biti odgovor na vsa vprašanja, zdravilo za vse tegobe. Zdaj je sama postala vprašanje. Zdaj je začela sprožati vse več dvomov in vprašanj o sebi sami. Če si priključimo v spomin, kako je Kołakowski njega dni opisal revolucijo,³⁸⁹ bi morda lahko rekli, da je zdaj demokracija postala »lepa bolezen«.

V resnici se je tako imenovana demokratizacija, ki se je v zadnjih dveh desetletjih hladne vojne, še bolj pa po njenem zmagovitem koncu (hladna vojna je bila namreč projekt liberalističnega Zahoda) razširila po Vzhodni Evropi, iztekla v oligarhizacijo. Po nekdanjem socialističnem svetu je vzpostavila nove oligarhije. Te so se postopoma vključile v globalne oziroma globalistične vladajoče elite, vendar

Julius Caesar to the Revolution of 1688 (London: T. Cadell, 1790), zv. 1, str. 292–298, 459 (»enthusiastic ardour«).

³⁸⁸ Denis Diderot in Jean le Rond d'Alembert, ur., *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, zv. 5 (Pariz: Briasson, David, Le Breton in Durand, 1755), s. v. »Enthousiasme« (str. 719).

³⁸⁹ Cf. Kołakowski, »Rewolucja jako piekna choroba«, in op. 191.

na dnu »prehranjevalne verige«. Dobili smo kompradorsko oligarhijo in periferni kapitalizem.³⁹⁰ Oligarhija je po Aristotlu ena od izprijenih oblik vladavine, v novem svetovnem političnem jeziku pa se ji reče *democracy*.

Odgovor, ki ga je na zagate in izzive zmagovite *democracy*, ko so entuziazem nasledila takšna in drugačna razočaranja, predvsem pa padec življenjske ravni večine prebivalstva, njegova politično razlastitev ter kršenje in krčenje pravic in svoboščin, ponudil po novem etablirani Adam Michnik, se mi zdi vse prej kot zadovoljiv. Zveni, kot da je Michnik izgubil ne samo nekdanjo miselno pronicljivost in ostrino, temveč tudi intelektualno poštenost. Kot slavnostni gost na blejskem pisateljskem srečanju je dejal, da je novo prozaičnost pač treba sprejeti, češ da *gris, c'est jolie*, da je sivina ljubka oziroma lepa in da »demokracija ni nezmotljiva«.³⁹¹ Ta sivina ni sivina spoznanja, o kateri je govoril Hegel na koncu

³⁹⁰ O slovenski »zgodbi o uspehu« z vidika uvajanja periferne kapitalizma cf. Podvršič, *Iz socializma v periferni kapitalizem*. Pozitivni izraz »kolapsa elit«, o katerem je pisal Franček Drenovec, je prav oblikovanje kompradorske oligarhije. Cf. Franček Drenovec, *Kolaps elit: iskanje normalnosti in naprednosti v majhni evropski državi* (Ljubljana: Založba /*cf., 2013), in *idem*, *V skritem kraju kapitalizma: Brskanje po marksizmu* (Ljubljana: Založba /*cf., 2020).

³⁹¹ Adam Michnik, »Gray is Beautiful – Thoughts on Democracy in Central Europe«, v: *30. mednarodno srečanje pisateljev/30th International Writers Meeting/30e rencontre internationale d'écrivains, Bled, 21.–25. maj 1997* (Ljubljana: s. n., 1997).

predgovora k *Filozofiji pravice*. To je prej miselna in duhovna blaziranost.

Kar se tiče posebej civilne družbe, se je zgodil nekakšen salto mortale: civilna družbe je prišla na oblast. Civilna družba na oblasti je seveda pojmovni nesmisel, *contradictio in adiecto*. O tem sem pisal, ko se je obrat zgodil. O civilni družbi je bilo zdaj mogoče govoriti z vidika njene poti na oblast.³⁹² Toda takrat že ni bilo več civilnodružbene razprave. Poniknila je podobno, kot je vzniknila: iz nič a v nič.³⁹³ Govorjenje o civilni družbi je nasledil govor

³⁹² Tomaž Mastnak, »Put na vlast: Kratka povijest civilnog društva u Sloveniji«, v: *Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*, ur. Zoran Pokrovac (Zagreb: Naprijed, 1991), str. 374–399; *idem*, »Civil Society in Slovenia: From Opposition to Power«; *idem*, »Civil Society in Power«, v: *After the Wall: Democracy and Movement Politics in the New Europe*, ur. Patrick Burke, Mark Thompson in Hilary Wainwright (Amsterdam: Transnational Institute, 1991).

³⁹³ Omeniti je treba, da se je o civilni družbi razpravljalo spet v Državnem svetu, ko ga je vodil Blaž Kavčič. Kavčič je Državni svet razumel kot povezovalca med »prostorom civilne družbe in politike«. V sodelovanju državnega sveta s civilno družbo je videl »vezni člen med državljani in politiko«. *Vsebinski poudarki iz dela Državnega sveta v mandatu 2007–2012*, izbor Marjeta Tratnik Volasko (Ljubljana: Republika Slovenija, Državni svet, s.a.), str. 24, 28, 32. Kavčič si je prizadeval zlasti za pritegnitev »strokovne civilne družbe« k upravljanju države in za interakcijo z njo, da bi civilna družba vplivala na »formalno politiko«. *Op. cit.*, str. 27, 29. Poudarjal je tudi, da je »dobro razvit in svobodomiseln civilni sektor« eden od »najpomembnejših pogojev za človeku prijazen družbeni razvoj«. *Op. cit.*, str. 106.

o državni samostojnosti, ki je počasi degeneriral v kvazidržavniško govoričenje, deloma pa v osebno samopoveličevanje, medtem ko je nova država čedalje bolj tonila v kolonialno podrejenost tujim, vse bolj nadnacionalnim, centrom moči.

Civilna družba se je začela spreminjati. Nova družbena gibanja kot osrednji akterji na novo iznajdene civilne družbe na začetku osemdesetih so izgubljala svoj pomen obenem, ko je bila socialistična vladavina na tem, da izdihne. Partija je, kot sem omenil, začela sestopati z oblasti v civilno družbo. Odbor za varstvo človekovih pravic, ustanovljen na začetku junija 1988, ki je združeval alternativniško in kulturniško inteligenco, predstavnika cerkve ter nekaj kadrov ZSMS, je bil v rednih stikih s partijskim vodstvom.

Že malo prej, maja istega leta, je bila v nabito polni dvorani hotela Union ustanovljena Slovenska kmečka zveza. Nastala je tudi Zveza slovenske kmečke mladine.³⁹⁴ To so bili prvi zametki političnih strank. Ko je bil spremenjen zakon o političnem združevanju, ki dotlej ni dovoljeval oblikovanja strank, se je Slovenska kmečka zveza januarja 1990 razglasila za politično stranko. ZSMS, ki je kot frontna organizacija krila nova družbena gibanja, se je prelevila v liberalistično stranko, Liberalno demokracijo Slovenije. Nastal je še kup drugih. Težišče demokratično-opozicijske dejavnosti se je iz civilne družbe premaknilo v politiko.

³⁹⁴ Cf. op. 246.

Na pomenu je pridobila tudi Rimokatoliška cerkev. Medtem ko je bila dotlej zlasti v osebi Antona Stresa prisotna na različnih civilnodružbenih sestankih in srečanjih ter nazadnje v Odboru za varstvo človekovih pravic, so se cerkve zdaj ob praznikih začele polniti. Na cerkvene slovesnosti so začeli hoditi novopečeni politični aspiranti, še dan pred tem brezbožneži. V urbanih okoljih so se sosedje začeli pritoževati zaradi nenehnega zvonjenja. S škandaloznim vračanjem gozdov v naravi pa je cerkev postala velelastnica dotedanjega nacionalnega bogastva.

Prevešanje civilnodružbene dejavnosti v politično se je stopnjevalo z vstopanjem nekdanjih in, kot rečejo Srbi, »novokomponovanih« opozicionalcev v državni aparat. Tako rekoč zadnji dih civilnodružbenih akterjev, ki niso sledili temu trendu, je bila udeležba na »prvih demokratičnih volitvah« leta 1990. Neodvisna lista novih družbenih gibanj je prejela pol odstotka glasov. Če bi vzeli to za merilo podpore civilni družbi, je ta z večinske sredi 1980. let padla na pozitivno ničlo. Volitve so brž, ko smo dobili demokracijo, ko so postale, kot se reče, svobodne, postale tudi sredstvo za vzpostavitev, konsolidiranje, širitev in perpetuiranje oblasti nove oligarhije. Taja nedvomno postala svobodna: prosta odgovornosti pred volivci.

Oligarhizacija in kolonialna podrejenost tujim centrom moči je nedvomno bila velika, velikanska politična sprememba. Z drugega vidika se pa ni spremenilo prav veliko. Václav Havel je, kot se spomni-

mo, pisal o moči nemočnih.³⁹⁵ Moč nemočnih, tistih, ki so bili odrinjeni od oblasti, izrinjeni iz javnosti, utišani, šikanirani, je bila moralna moč. Medtem ko naj bi jih sistem silil, da živijo v laži – in življenje v laži je bilo Havlova definicija totalitarizma –, so se odločili za življenje v resnici. Njihova moč je bila resnica. Ko so nemočni postali močni, ko so se tisti, ki so bili odrinjeni od moči in oblasti, zdaj polastili moči in oblasti,³⁹⁶ se je še najmanj spremenila moč in oblast. Ni se spremenila, če smem tako reči, narava moči. Spremenilo se je do neke mere izvajanje moči, ker je pogosto prešla v roke takih, ki niso imeli ne kvalifikacij, ne izkušenj in ne znanja za svoje nove vloge – le pravo ideološko in politično pripadnost,³⁹⁷ dovolj močan *libido dominandi* in po možnosti še dozo maščevalnosti.

Če se ni spremenila narava moči, so se spremenili pollaščevalci oblasti, in to dvakrat: v tem smislu, da so stare oblastnike zamenjali novi (čeprav so se mnogi stari vrnili v novih preoblekah ali sploh niso nikdar odšli, ker so se preoblekli kar na odru), spremenili pa so se tudi sami novi oblastniki. Bivši

³⁹⁵ Cf. Havel, *Moc bezmocných*, in op. 158, 163, 164.

³⁹⁶ Tomaž Mastnak, »The Powerless in Power: Political Identity in Post-Communist Eastern Europe«, *Media, Culture and Society*, let. 13 (1991), št. 3; *idem*, »From Parallel Polis to Polis«, v: *The Founding Session* (Praga: Helsinki Citizens' Assembly Publication Series, [1992]).

³⁹⁷ »Glavno je, da je naš«, so bile znamenite besede staroste Slovenske kmečke zveze Ivana Omana, ki so vodile kadrovanje novih oblastnikov.

opozicionalci in disidenti in tisti, ki so se za take razglasili za nazaj, ljudje, ki so bili prej visoko moralni, so izgubili moralni kompas in mnogi tudi moralo sploh. Mnogi tisti, ki so bili pod starim režimom tiho, so zdaj postali glasni, preglasni, čeprav niso imeli ničesar pametnega povedati. Tisti, ki so nasprotovali ideološkemu diktatu, so se prelevili v ideološke skrajneže, pogosto v postkomunistične antikomuniste. Tisti, ki so bili preganjani ali so se imeli za preganjane, so klicali k preganjanju nekdanjih preganjalcev, k lustraciji. Tisti, ki so pozivali k strpnosti, so postali netolerantni do novih oporečnikov. Nekdanji zagovorniki pluralizma so postali zagovorniki in vsiljevalci novega monizma in monopolov. Pod oblastjo nekdanjih zagovornikov svobode misli in izražanja ter njihovih rekrutov in podmladka sta ti svoboščini zdaj zadušeni bolj kot kdaj prej. Tisti, ki so se pod nekdanjo oblastjo odločili za življenje v resnici, so hote ali nehote dekonstruirali resnico. Resnica je bila pod novo oblastjo izgnana iz javnega življenja. Namesto »življenja v resnici« so nam njegovi nekdanji zagovorniki prinesli življenje v novi laži. Laž starega režima je bila morda laganje o samem sebi, medtem ko je govorila resnico o nasprotnem sistemu. Nova laž je laž o sami sebi in laž o vseh nekdanjih in sedanjih nasprotnikih – totalna laž. Trideset let po zmagi civilne družbe bredemo vse globlje v totalitarizem.

Bibliografija

- Adam, Frane.** »O treh pristopih k pojmu 'civilna družba'«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5.
»O treh pristopih k pojmu civilne družbe«, *Katedra*, let. 28 (1987), št. 10–11.
- –, »Civilna družba, država, totalitarizem«, *Nova revija*, let. 7 (1988), št. 71–72.
- Adam, Frane**, in Darka Podmenik. »Predgovor«, v: *Socialistična civilna družba?*, ur. Tomaž Mastnak (Ljubljana, KRT, 1985).
- Aktualne idejnopolitične razmere v družbi in v ZKS: teze* (Ljubljana: Predsedstvo CK ZKS, 1987).
- Arato, Andrew.** »Civil Society Against the State: Poland 1980–81«, *Telos* (1981), št. 47.
- –, »Empire vs. Civil Society: Poland 1981–1982«, *Telos*, (1981–1982), št. 50,..
- –, »Revolution, Civil Society and Democracy«, referat na konferenci *The Present and Future Role of Party/State Apparatus in Peaceful Transition from Dictatorship to Democracy*, Budimpešta, 1990, tipkopis.
- Ascherson, Neal.** *The Polish August: The Self-Limiting Revolution* (Harmondsworth: Penguin, 1982).
- Ash, Timothy Garton.** *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (Cambridge: Granta Books v povezavi s Penguin Books, 1989).
- –, *We the People: The Revolution of 89 witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague* (Cambridge: Granta Books v povezavi s Penguin Books, 1990).
- –, »Poland After Solidarity«, *The New York Review of Books*, 13. junij 1991.
- Avguštin.** *The City of God against the Pagans*, Loeb Classical Library (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, in London: W. Heinemann, 1957–1972).
- Bakše, Ingrid.** »Zapisi z okrogle mize ZSMS in družbena gibanja«, v: *Hladni mir in druge vroče teme, ABC Mirovni zvezki*, št. 1 (Ljubljana: Republiška konferenca ZSM Slovenije, 1986).
- Balažic, Milan.** »Civilna družba skozi 'samoupravno' mikro-fiziko oblasti«, *Problemi*, let. 25 (1987), št. 1.
- Baškovič, Ciril.** ČSSR (Ljubljana: KRT, 1982).
- B[arbon], N[icholas].** *A Discourse of Trade* (London: Tho. Milbourn, 1690).

- Bauer, Bruno.** *Die Judenfrage* (Braunschweig: Druck und Verlag von Friedrich Otto, 1843).
- Bavčer, Jani.** »Evropa zdaj!«, 1989, dostop na: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-QCDHGP8R>>.
- Bebler, Anton.** »Zakaj pri nas ni mirovnega gibanja?«, *Teleks*, 20. november 1986.
- Bekeš, Peter.** »Prenova ni le prosvetljeni oplesk«, *Delo*, 26. april 1988.
- Bence, György.** *gl. Rakovski.*
- Bence, György in János Kis.** *Vzhodnoevropskemu marksizmu naproti* (Ljubljana: Komunist, 1987).
- Bence, György, János Kenedi in János Kis.** »Odporno pismo podpisnikom Listine 77«, 26. oktober 1979, v: György Dalos, *Archipel Gulasch: Die Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn* (Bremen: Donat & Temmen, 1986).
- Benda, Václav.** »The Parallel 'Polis'«, v: Václav Havel *et al.*, *The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985).
- –, »The Parallel 'Polis'«, v: *Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia*, ur. H. Gordon Skilling in Paul Wilson (Houndmills: Macmillan, 1991).
- Bernhard, Michael H.** *The Origins of Democratization in Poland: Workers, Intellectuals, and Oppositional Politics, 1976–1980* (New York: Columbia University Press, 1993).
- Bibič, Adolf.** *Zasebnštvo in skupnost: civilna družba in politična država pri Heglu in Marxu* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972).
- –, »Civilna družba in država«, *Problemi*, let. 25 (1987), št. 1.
- –, »Civilna družba v socializmu?«, *Teorija in praksa*, let. 23 (1986), št. 11.
- –, »Civilna družba je samoupravljanje«, *Delo*, 28. november 1986.
- –, »Enačaj je treba popraviti«, *Delo*, 6. december 1986.
- –, »Civilna družba, politična država, samoupravljanje«, *Teorija in praksa*, let. 24 (1987), št. 12.
- –, »Civilna družba in država pri Gramsciju«, v: Antonio Gramsci, *Civilna družba in država: izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem*, ur. Adolf Bibič (Ljubljana: Komunist, 1987).
- –, »Za samoupravno civilno družbo«, *Delo*, 23. april 1988.
- –, »Civilna družba in prenova našega javnega življenja«, *Dnevnik*, priloga *Zunaj/Znotraj*, 29. marec 1988.
- Black, Antony.** »Concepts of Civil Society in Pre-modern

- Europe«, v: *Civil Society: History and Possibilities*, ur. Suddipta Kaviraj in Sunil Khilnani (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).
- Bock**, Gisela. »Drugo« *delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922*, prev. Tomaž Mastnak (Ljubljana: Studia humanitatis, 1987).
- Brady**, Robert A. *Business as a System of Power* (New York: Columbia University Press, 1943).
- Brajič**, Dušan, Janez Koželj, Miljenko Licul, Ranko Novak, Dragan Arrigler in Svetozar Busić. »9. kongres ZKS: človek – smoter boja: z znanjem do boljšega dela«, *Komunist*, 1982, dostop na: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NB-N:SI:IMG-QROHLAZE>>.
- Castoriadis**, Cornelius. *Le régime sociale de la Russie* (Saint-Denis: Les Cahiers du Vent du chemin, 1982).
- Cicero**. *Država/De re publica, Libri politici*, ur. in prev. Daniel N. Hraste (Zagreb: Demetra, 1995).
- Cohen**, Jean, in Andrew Arato. *Civil Society and Political Theory* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1992).
- Curry**, Jane Leftwich. »Polish Dissent and Establishment Criticism: The New Evolutionism«, v: *Dissent in Eastern Europe*, ur. Jane Leftwich Curry (New York: Praeger, 1983).
- Curry**, Jane Leftwich, ur. *Dissent in Eastern Europe* (New York: Praeger, 1983).
- Dahrendorf**, Ralf. *Reflections on the Revolution in Europe* (London: Chatto & Windus, 1990).
- Dalos**, György. *Archipel Gulasch: Die Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn* (Bremen: Donat & Temmen, 1986).
- Dalrymple**, John. *An Essay Towards a General History of Feudal Property in Great Britain* (London: A. Millar, 1757).
- Davoli**, Paolo, in Letizia Rustichelli. *Marx, money and capital in the debate that animated the Italian and French Marxist Left at the time of the Anti-Oedipus: Interview with Lapo Berti, economist, writer for the magazine »Primo Maggio«*, prev. Ettore Lancellotti, prevod revidirala Letizia Rustichelli, Rhizonomics, Obsolete Capitalism, 2016, dostop na: <https://monoskop.org/images/1/1a/Marx%2C_Money_and_Capital._An_Interview_with_Lapo_Berti.pdf>.
- Defoe**, Daniel. *The Villainy of Stock-Jobbers Detected, And the Causes of the Late Run upon the Banks and Bankers Discovered and Considered* (London: s.n., 1701).
- –, *The Free-Holders Plea against Stock-Jobbing Elections of Parliament Men* (London: s.n., 1701).

- –, *A General History of Trade, and Especially Consider'd as It Respects the British Commerce, as well at home, as to all parts of the world: with essays upon the improvement of our trade in particular* (London: J. Baker, 1713).
- Dimitrov**, Roumen. »Formation of the Bulgarian Opposition 1989–1991«, *Bulgarian Quarterly*, let. 1 (1991), št. 1.
- Drawicz**, Andrzej. »Poljska demokratična opozicija – sedanjost in perspektive«, v: *Poljska*, ur. Lev Kreft in Tomaž Mastnak (Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, Mladina, Radio Študent in Tribuna, 1982).
- Drenovec**, Franček. *Kolaps elit: iskanje normalnosti in naprednosti v majhni evropski državi* (Ljubljana: Založba /*cf., 2013).
- –, *V skritem kraju kapitalizma: Brskanje po marksizmu* (Ljubljana: Založba /*cf., 2020).
- Dumas**, Roman. »Poland's 'Independent Society'«, *Poland Watch*, let. 5 (1986), št. 8.
- Dunn**, John. »The Contemporary Political Significance of John Locke's Conception of Civil Society«, v: *Civil Society: History and Possibilities*, ur. Sudipta Kaviraj in Sunil Khilnani (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).
- Eder**, Klaus. »Soziale Bewegung und kulturelle Evolution: Überlegungen zur Rolle der neuen sozialen Bewegungen in der kulturellen Evolution der Moderne«, *Soziale Welt*, let. 37 (1986), št. 4.
- Ehrenberg**, John. *Civil Society: The Critical History of an Idea* (New York: New York University Press, 1999).
- Elliott**, J. H. *The Old World and the New, 1492–1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970).
- Elyot**, Thomas. *The Dictionary od syr Thomas Elyot knyght* (London: In aedibus Thomae Bertheleti, 1538).
- –, *Bibliotheca Eliotae* (London: In the house of Thomas Berthelet, 1548).
- Engels**, Friedrich. »How Not to Translate Marx«, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (Berlin: Dietz Verlag, 1972 –; Berlin: Akademie Verlag, 1998 –; Berlin in Boston: De Gruyter Akademie Forschung, 2015–), razdelek I, zv. 30.
- »**Enthousiasme**«, v: *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, ur. Denis Diderot in Jean le Rond d'Alembert, zv. 5 (Pariz: Briasson, David, Le Breton in Durand, 1755).
- Eucken**, Walter. »Staatliche Strukturwandlungen und die

- Krisis des Kapitalismus«, *Weltwirtschaftliches Archiv*, let. 36 (1932).
- Fenchel**, Reinhard, in Anna-Jutta Pietsch, ur. *Polen 1980–82: Gesellschaft gegen den Staat* (Hannover: SOAK-Verlag, 1982).
- Ferguson**, Adam. *An Essay on the History of Civil Society* (Edinburgh: A. Millar et al., 1767).
- –, *Versuch über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft* (Leipzig: Johann Friedrich Junius, 1768).
- Fištravec**, Andrej, Dragica Korade, Tomaž Mastnak, Mojmir Ocvirk in Dejan Pušenjak. *Boj za oblast*, ur. Sašo Dravinec (Maribor: Republiška konferenca ZSMS in *Katedra*, 1989).
- –, *Boj za oblast*, ur. Sašo Dravinec, razširjena 2. izd. (Maribor: Republiška konferenca ZSMS in *Katedra*, 1989).
- Fitzpatrick**, Catherine, ur. *From Below: Independent Peace and Environmental Movements in Eastern Europe and the USSR* (New York in Washington: The US Helsinki Watch Committee, 1987).
- Fitzpatrick**, Catherine, in Ludmilla Alexeyeva, ur. *Neformaly: Civil Society in the USSR* (New York and Washington: The US Helsinki Watch Committee, 1990).
- Fletcher**, Andrew. *An Account of a Conversation concerning a right Regulation of Governments for the Common Good of Mankind* (Edinburgh: s.n., 1704).
- Fontenay**, Elisabeth de. *Les figures juives de Marx* (s.l.: Editions Galilée, 1973).
- Fricke**, Karl Wilhelm. *Opposition und Widerstand in der DDR: Ein politischer Report* (Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1984).
- Gaber**, Slavko, Tonči Kuzmanić in Tomaž Mastnak, ur. *Boj proti delu: zbornik* (Ljubljana: KRT, 1985).
- Gantar**, Pavel. »Sociologija in civilna družba«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5.
- Gantar**, Pavle, in Tomaž Mastnak. »Postmarksizem v družbeni teoriji«, *Teorija in praksa*, let. 24 (1987), št. 12.
- –, »Civilna družba na Slovenskem: prva petletka«, *Problemi*, let. 26 (1988), št. 10.
- Gawin**, Dariusz. »Is Civil Society Possible without Bourgeois Society?«, v: *Civil Society in the Baltic Sea Region*, ur. Norbert Götz in Jörg Hackmann (Aldershot: Ashgate, 2003).
- Gibbs**, David N. *First Do No Harm: Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia* (Nashville: Vanderbilt University Press, 2009).

- Goljevšček, Alenka.** »Arhaičnost : civilnost«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57.
- Golobič, Gregor.** »Tako je to!«, *Mladina*, 27. november 1987.
- Golubović, Zagorka.** »Križa socijalizma?«, *Gledišta*, let. 25 (1984), št. 1–2.
- Goodwyn, Lawrence.** *Breaking the Barrier: The Rise of Solidarity in Poland* (Oxford: Oxford University Press, 1991).
- Gorlice, Josef.** »Introduction to the Hungarian Democratic Opposition«, *Berkeley Journal of Sociology*, let. 31 (1986).
- Gorz, André.** *Tegobni socijalizam* (Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1967).
- –, *Delavska strategija in neokapitalizem* (Ljubljana: Komunist, 1970).
- –, *Adieux au prolétariat: au delà du socialisme* (Pariz: Éditions Galilée, 1980).
- –, *Ekologija i politika* (Beograd: Prosveta, 1982).
- –, *Les chemins du paradis: l'agonie du capital* (Pariz: Éditions Galilée, 1983).
- Götz, Norbert**, in Jörg Hackmann. »Civil Society in the Baltic Sea Region: Towards a Hybrid Theory«, v: *Civil Society in the Baltic Sea Region*, ur. Norbert Götz in Jörg Hackmann (Aldershot: Ashgate, 2003).
- Grafenauer, Niko**, in Dimitrij Rupel. »Nova revija: Nočemo biti ne opozicija ne apologija. Razgovor z glavnim urednikom Nikom Grafenauerjem in odgovornim urednikom Dimitrijem Ruplom«, *Teleks*, 10. julij 1986.
- Gramsci, Antonio.** *Izbor političnih spisov, 1914–1926*, prev. Devana Jovan in Boris Mužević (Ljubljana: Komunist, 1982).
- –, *Civilna družba in država: izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem*, ur. Adolf Bibič (Ljubljana: Komunist, 1987).
- Gregorič, Miloš.** »Civilna družba kot polje ideološkega boja«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5.
- –, »Civilna družba in sociologija«, *Problemi*, let. 26 (1988), št. 7–8.
- –, »Heterogeno branje«, *Mladina*, 6. maj 1988.
- Hackmann, Jörg.** »Civil Society against the State? Historical Experience of Eastern Europe«, v: *Civil Society in the Baltic Sea Region*, ur. Norbert Götz in Jörg Hackmann (Aldershot: Ashgate, 2003).
- Hankiss, Elemér.** »The 'Second Society': Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?« *Social Research*, let. 55 (1988), št. 1–2.
- Hannaford, Ivan.** *Race: The History of an Idea in the West* (Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 1996).

- Haraszi, Miklós.** »Temeljne ideje nove poljske opozicije so še vedno pravilne«, v: *Socialistična civilna družba?*, ur. Tomaž Mastnak (Ljubljana, KRT, 1985).
- Hart, David M.** »The Struggle against Protectionism, Socialism, and the Bureaucratic State: The Economic Thought of Gustave de Molinari, 1845–1855«, 2016, dostop na: <<http://www.davidmhart.com/liberty/Papers/Molinari/EconomicThought/index.html#footnote199>>.
- Havel, Václav.** *Moc bezmocných* (London: Londýnské listy, 1978).
- –, *An Anatomy of a Reticence: Eastern European Dissidents and the Peace Movement in the West*, prev. E. Kohák (Stockholm: Charta 77 Foundation, [1985]).
- –, »The Power of the Powerless«, v: Václav Havel *et al.*, *The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich.** »Über die wissenschaftliche Behandlungsarten des Naturrechts, seine Stelle in der praktischen Philosophie und sein Verhältnis zu den positiven Rechtswissenschaften«, v: *idem, Werke in zwanzig Bänden*, ur. E. Moldenhauer in K.M. Michel (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1970), zv. 2.
- –, *Grundlinien der Philosophie des Rechts / Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse: Zum Gebrauch für seine Vorlesungen* (Berlin: In der Nicolaischen Buchhandlung, 1821).
- –, *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, ur. Eduard Gans, v: *idem, Werke, Vollständige Ausgabe* (Berlin: Verlag von Duncker und Humblot, 1833), zv. 8.
- –, *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts*, ur. Dirk Felgenhauer, v: *Gesammelte Werke* (Hamburg: Felix Meiner, 2013), zv. 26.1.
- –, *Oris filozofije pravice*, ur. in prev. Zdravko Kobe (Ljubljana: Krtina, 2013).
- Hejdánek, Ladislav.** »Prospects for Democracy and Socialism in Eastern Europe«, v: Václav Havel *et al.*, *The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985).
- Hess, Moses.** »Ueber das Geldwesen«, v: *Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform. Erster Band*, ur. Hermann

- Püttmann (Darmstadt: Druck und Verlag von C.W. Leske, 1845).
- –, »Dottore Graziano oder Doktor Arnold Ruge in Paris«, v: »Dottore Graziano oder Doktor Arnold Ruge in Paris: Aus dem handschriftlichen Nachlaß von M. Heß herausgegeben von J. P. Mayer«, *Die Gesellschaft: Internationale Revue für Sozialismus und Politik*, let. 8 (1931), št. 2.
- Hipokrat.** *Airs, eaux, lieux*, ur. in prev. J. Jouanna, Collection des Universités de France (Pariz: Les Belles lettres, 1996).
- Hobbes**, Thomas. *Leviathan, Or The Matter, Forme and Power of A Commonwealth Ecclesiasticall and Civil* (London: Andrew Crooke, 1651).
- –, *Behemoth, or, The Long Parliament*, ur. Paul Seaward, *The Clarendon Edition of the Works of Thomas Hobbes* (Oxford: Clarendon, 2010), zv. 10.
- Hobhouse**, L. T. *Liberalism* (London: Williams and Norgate, in New York: H. Holt and Company, 1911).
- Hodgen**, Margaret T. *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1964).
- Hont**, István. »The Language of Sociability and Commerce: Samuel Pufendorf and the Theoretical Foundations of the 'Four-Stages Theory'«, v: *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, ur. Anthony Pagden (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).
- –, *Jealousy of Trade: International Competition and the Nation-State in Historical Perspective* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2005).
- –, *Politics in Commercial Society: Jean-Jacques Rousseau and Adam Smith*, ur. Béla Kapossy in Michael Sonenscher (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2015).
- Horstmann**, Rolf-Peter. »Über die Rolle der bürgerlichen Gesellschaft in Hegels politischer Philosophie«, v: *Materialien zu Hegels Rechtsphilosophie*, ur. Manfred Riedel (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1975), zv. 2.
- Hribar**, Tine. »S(am)oupravljanje I, II, III«, *Nova revija*, let. 4 (1985), št. 33–34, 35–36, 37–38.
- –, »Slovenska državnost«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57.
- –, »Civilna družba, pravna država in legitimna oblast«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 67–68.
- –, »Alternativnost Nove revije«, *Nova revija*, let. 7 (1988), št. 69–70.

- –, »Dvajset let slovenske ustavnosti«, dostop na: <<http://www.arhiv.ds-rs.si/index3965.html?q=node/795>>.
- Hume, David.** *The History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution of 1688* (London: T. Cadell, 1790).
- Igličar, Albin.** »Država blaginje, civilna družba in pravna država«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5.
- Izidor Seviljski.** *Etymologiarvm sive originvm libri XX*, ur. W. M. Lindsay (Oxford: Oxford University Press, 1911).
- Jenko, Radovan, Zdravko Papič, Milan Zornik, Metka Vehovar, Dušan Arzenšek in Dragan Arrigler.** »10. kongres ZKS: Ljubljana 17. - 19. aprila 1986«, *Komunist*, 1986, dostop na: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-47XJHXHW>>.
- Jež, Boris.** »Razdržavljenje z žvižgi«, *Delo*, 26. april 1988.
- Johnstone, Diana.** *Circle in the Darkness: Memoir of a World Watcher* (Atlanta: Clarity Press, Inc., 2020).
- Juri, Franco.** »Verdi, società civile e potere politico in Jugoslavia«, *Arcobaleno*, let. 6 (1987), št. 1.
- Kant, Immanuel.** »Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlichen Absicht«, *Berlinische Monatsschrift*, november 1784.
- Kardelj, Edvard.** *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (Ljubljana: Komunist, 1977).
- Katzneslon, Ira.** *Liberalism's crooked circle: Letters to Adam Michnik* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996).
- Kavan, Jan,** in Jan Daniel, ur. *Socialističeskaja opozicija v Čehoslovakii 1973–1975* (London: Overseas Publications Interchange, 1976).
- Kavčič, Blaž.** *Vsebinski poudarki iz dela Državnega sveta v mandatu 2007–2012*, izbor Marjeta Tratnik Volasko (Ljubljana: Republika Slovenija, Državni svet, s.a.).
- Kavčič, Stane.** *Dnevnik in spomini (1972–1987)* (Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1988).
- Keane, John.** »Why is the Old Theme of Civil Society and the State Enjoying a Renaissance in Europe Today?« tipkopis, 1983.
- –, »Pismo o tem, zakaj je civilna družba pomembna za socialiste ... in ostale«, v: *Socialistična civilna družba?*, ur. Tomaž Mastnak (Ljubljana, KRT, 1985).
- –, *Civil Society and Democracy* (London: Verso, 1988).
- –, »Interview with Václav Havel, conducted by Erica Blair [John Keane]«, *The Times Literary Supplement*, 23. januar 1987.

- –, »Towards a Civil Society: Hopes for Polish Democracy: Interview with Erica Blair (John Keane)«, v: Adam Michnik, *Letters from Freedom: Post-Cold War Realities and Perspectives* (Berkeley in Los Angeles: University of California Press, 1998).
- Keane**, John, ur. Václav Havel *et al.*, *The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe* (London: Hutchinson, 1985).
- –, *Civil Society and the State: New European Perspectives* (London: Verso, 1988).
- Kennedy**, Michael D. *The Intelligentsia in the Constitution of Civil Societies and Post-Communist Regimes in Hungary and Poland*, CSST Working Paper 45 (Ann Arbor: The University of Michigan, 1990).
- –, *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Type Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).
- Kenney**, Padraic. *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2002);
- Kermauner**, Taras. »V čem sta 'politično gledališče' in 'politična dramatika' politična«, *Nova revija*, let. 4 (1985), št. 35–36.
- –, »Uničevanje palimpsestov«, *Nova revija*, let. 5 (1986), št. 46–47.
- –, »O NSK«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 61–62.
- –, »Bulatoviću se ne čudim več«, *Dnevnik*, 9. februar 1988.
- –, »Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom«, *Dnevnik*, 10. maj 1988.
- Khilnani**, Sunil. »Development of Civil Society«, v: *Civil Society: History and Possibilities*, ur. Sudipta Kaviraj in Sunil Khilnani (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).
- Kis**, János. *gl.* Rakovski, Marc.
- Kleßmann**, Christoph. »Das Jahr 1968 in westlicher und östlicher Perspektive«, v: *Auf dem Weg zur Zivilgesellschaft? Mythos und Realität der 60er und 70er Jahre in Ost und West*, ur. Bernd Faulenbach in Rainer Eckert (Essen: Klartext Verlag, 2003).
- Kokot**, Marjan. »Organizacija ali gibanje«, *Tribuna*, let. 35 (1986), št. 15.
- Kołakowski**, Leszek. »Tezy o nadziei i beznadziejności«, *Kultura* (1971), št. 6.
- –, »Hope and Hopelessness«, *Survey: A Journal of East & West Studies*, let. 17 (1971), št. 3.

- »O duchu rewolucyjnym«, v: *idem*, *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazan* (London: Aneks, 1984).
- –, »Rewolucja jako piękna choroba«, v: *idem*, *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazan* (London: Aneks, 1984).
- –, *Glavni tokovi marksizma* (Beograd: BIGZ, 1985).
- Konrád**, György. *Antipolitik* (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1985).
- –, »Zur Programmatik der frühen Samizdatbewegung«, v: György Dalos, *Archipel Gulasch: Die Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn* (Bremen: Donat & Temmen, 1986).
- Konrád**, George, in Ivan Szelényi. *The Intellectuals on the Road to Class Power*, prev. Andrew Arato in Richard E. Allen (Brighton: Harvester Press, 1979).
- Kovačič**, Gorazd, in Tonči Kuzmanić. »Pojmovanje države in nacije pri novorevijaših v osemdesetih letih«, *Časopis za kritiko znanosti*, let. 32 (2004), št. 215–216.
- Kreft**, Lev. »Civilna družba in socialistična zveza«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5.
- Kreft**, Lev, in Tomaž Mastnak, ur. *Poljska* (Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, Mladina, Radio Študent in Tribuna, 1982).
- Krivec**, Ignac. »Nova družbena gibanja«, v: *Hladni mir in druge vroče teme, ABC Mirovni zvezki*, št. 1 (Ljubljana: Republiška konferenca ZSM Slovenije, 1986).
- Kučan**, Milan. »Pravica do iniciative«, *Delo*, 27. januar 1987.
- Kuroń**, Jacek. »Polityczna opozycja w Polsce«, v: *idem*, *Polityka i odpowiedzialność* (London: Aneks, 1984).
- –, »Mysli o programie działania«, v: *idem*, *Polityka i odpowiedzialność* (London: Aneks, 1984).
- Kusin**, Vladimir. *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia, 1956–1967* (Cambridge: At the University Press, 1971).
- Kusy**, Miroslav. »Chartism and 'Real Socialism'«, v: Václav Havel et al., *The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985).
- L.**, M. »Kdo jo še hoče?«, *Katedra*, let. 28 (1987), št. 1.
- Laba**, Roman. *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1991).
- Laclau**, Ernesto, in Chantal Mouffe. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso, 1985).

- –, *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*, prev. Jelica Šumič Riha (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1986).
- Lasson, Georg. »Einleitung des Herausgebers«, v: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, z dodatki iz Heglovih predavanj, ki jih je redigiral Gans, na novo izdal Georg Lasson (Leipzig: Verlag von Felix Meiner, 1911).
- Lay, Vladimir, ur. *Društveni pokreti i politički sistem u Poljskoj* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1985).
- Lefort, Claude. *L'invention démocratique: les limites de la domination totalitaire* (Pariz: Fayard, 1981).
- –, *Prigode demokracije: izbrani spisi Clauda Leforta*, ur. Jelica Šumič-Riha (Ljubljana: Liberalna akademija, 1999).
- Leskovar, Bojana. »Čas brez pravljič«, *Teleks*, 28. januar 1988.
- –, »Ljutomerski politični boji«, *Teleks*, 21. april 1988.
- Licul, Miljenko, Ranko Novak, Dušan Benko in Milan Pajk. »VIII. kongres ZKS: sreče človeku ne more dati niti država, niti sistem, niti politična partija. Srečo si lahko človek ustvari samo sam. Edvard Kardelj, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja«, 1978, dostop na: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-CBELMTY7>>.
- Liehm, Antonin J. »It Was You Who Did It!«, v: *The Prague Spring: A Mixed Legacy*, ur. Jiří Pehe (New York: Freedom House, 1988).
- Lipski, Jan Józef. *KOR-Komitet Obrony Robotników/Komitet Samoobrony Społecznej* (London: Aneks, 1983).
- Losurdo, Domenico. *Il revisionismo storico: problemi e miti* (Rim: Laterza, 1996).
- –, *War and Revolution: Rethinking the Twentieth Century* (London: Verso, 2015).
- Lukes, Steven. »Introduction«, v: Václav Havel *et al.*, *The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1985).
- –, *Moral Conflict and Politics* (Oxford: Clarendon, 1991).
- Mackenbach, Werner, ur. *Das KOR und der »polnische Sommer«: Analysen, Dokumente, Artikel und Interviews 1976–1981* (Hamburg: Junius, 1982).
- Malyšev, Vladimir, ur. *Raboc'ie volnenija v Pol'sče: Sbornik materialov o dekabr'skih sobytijah 1970 g.* (London: Overseas Publications Interchange, 1973).
- –, *Raboc'ie volnenija v Pol'sče prodolžajutsja: Materialy o*

sobytijah 25-go ijunja 1976 g. Komitet zaščity rabočih (London: Overseas Publications Interchange, 1977).

Marx, Karl. »Zur Judenfrage«, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (Berlin: Dietz Verlag, 1972–; Berlin: Akademie Verlag, 1998–; Berlin in Boston: De Gruyter Akademie Forschung, 2015–), razdelek I, zv. 2.

– –, »Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie: Einleitung«, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (Berlin: Dietz Verlag, 1972–; Berlin: Akademie Verlag, 1998–; Berlin in Boston: De Gruyter Akademie Forschung, 2015–), razdelek I, zv. 2.

– –, Zur Kritik der politischen Ökonomie, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (Berlin: Dietz Verlag, 1972–; Berlin: Akademie Verlag, 1998–; Berlin in Boston: De Gruyter Akademie Forschung, 2015–), razdelek II, zv. 2.

Marx, Karl, in Friedrich Engels. *Izbrana dela v petih zvezkih* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1969–1975).

Mastnak, Tomaž. »Za anarholiberalizem«, *Problemi*, let. 22 (1984), št. 239–241.

– –, »H kritiki 'Židovskega vprašanja'«, *Problemi*, let. 23 (1985), št. 1.

– –, »De la démocratie en Yougoslavie«, *Problemi*, let. 23 (1985), št. 7.

– –, »Rdeče in zeleno«, *Mladina*, 27. december 1985.

– –, »Socialistična civilna družba«, *Valj*, let. 6 (1986), št. 18.

– –, »Machen wir uns diese Stadt wieder rein«, *Mladina*, 26. september 1986.

– –, »Socialistična civilna družba, demokratična opozicija«, *Tribuna*, let. 25 (1986), št. 12.

– –, »Delavsko gibanje in nova družbena gibanja«, *Nova revija*, let. 5 (1986), št. 46–47.

– –, »H kritiki Marxovega pojma 'bürgerliche Gesellschaft' v *Očrtih kritike politične ekonomije*«, *Vestnik IMS*, let. 7 (1986), št. 1–2.

– –, »Skica društvenih sukoba u posleratnoj Evropi«, *Medunarodni radnički pokret: Časopis za teoriju i praksu socializma*, let. 29 (1986), št. 1–2.

– –, »Perspektive demokracije v Jugoslaviji«, *Problemi*, let. 24 (1986), št. 2.

– –, »Totalitarizem od spodaj«, *Družboslovne razprave*, let. 4 (1987), št. 5.

– –, »Signum rememorativum, demonstrativum, prognosticon ali nova družbena gibanja v socializmu«, v: Claus Offe, *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne*

- politike*, prev. Marjan Kokot (iz neobjavljenega rokopisa), spremna beseda Tomaž Mastnak (Ljubljana: Delavska enotnost, 1987).
- –, »K dekonstrukciji spontane sociologije delavskega gibanja«, v: Gisela Bock, »Drugo« *delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922* (Ljubljana: Studia humanitatis, 1987).
 - –, »Implozija družbenega / civilna družba v čisti obliki«, *Problemi*, let. 26 (1988), št. 7–8.
 - –, »Geht es noch darum, die Gesellschaft zu verändern?«, *Vestnik IMS*, let. 9 (1988), št. 1.
 - –, »O moči nemočnih«, *Katedra*, let. 27 (1988), št. 7–8.
 - –, »Civil Society in Slovenia: From Opposition to Power«, *Studies in Comparative Communism*, let. 23 (1990), št. 3–4.
 - –, »Put na vlast: Kratka povijest civilnog društva u Sloveniji«, v: *Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*, ur. Zoran Pokrovac (Zagreb: Naprijed, 1991).
 - –, »Civil Society in Power«, v: *After the Wall: Democracy and Movement Politics in the New Europe*, ur. Patrick Burke, Mark Thompson in Hilary Wainwright (Amsterdam: Transnational Institute, 1991).
 - –, »The Powerless in Power: Political Identity in Post-Communist Eastern Europe«, *Media, Culture and Society*, let. 13 (1991), št. 3.
 - –, »From the New Social Movements to Political Parties«, v: *Yugoslavia in Turmoil: After Self-Management*, ur. James Simmie in Jože Dekleva (London: Pinter Publishers, 1991).
 - –, »From Parallel Polis to Polis«, v: *The Founding Session* (Praga: Helsinki Citizens' Assembly Publication Series, [1992]).
 - –, *Vzhodno od raja: civilna družba pod komunizmom in po njem* (Ljubljana: DZS, 1992).
 - –, »Čemu osemdeseta?«, v: Osemdeseta: Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov, ur. Zdenka Badovinac (Ljubljana: Moderna galerija, 2018).
 - –, *Črna internacionala: vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma* (Ljubljana: Založba /*cf., 2019).
 - –, *Bonapartizem: prolegomena za študij fašizma* (Ljubljana: Založba /*cf., 2021).
- Mastnak**, Tomaž, ur. *Delavska opozicija*, spremna beseda Janez Kolenc (Ljubljana: KRT, 1984).
- –, *Socialistična civilna družba?* (Ljubljana, KRT, 1985).
- Mastnak**, Tomaž, in Nela Malečkar, ur. *Punk pod Slovenci*, (Ljubljana: KRT, 1985).

- Melucci, Alberto.** *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*, ur. John Keane in Paul Mier (London: Radius, 1989).
- Michelet, Jules.** *Introduction à l'histoire universelle* (Pariz: Librairie Classique de L. Hachette, 1831).
- Michnik, Adam.** »Nowy ewolucjonizm«, v: *Szansę polskiej demokracji* (London: Aneks, 1984).
- –, »Minął rok«, v: *Szansę polskiej demokracji* (London: Aneks, 1984).
- –, »W dziesiąta rocznice interwencji«, v: *Szansę polskiej demokracji* (London: Aneks, 1984).
- –, »Uwagi o opozycji i sytuacji kraju«, v: *Szansę polskiej demokracji* (London: Aneks, 1984).
- –, »An den deutschen Leser«, v: *Polnischer Frieden: Aufsätze zur Konzeption des Widerstands* (Berlin: Rotbuch, 1985).
- –, »Was wir wollen und was wir können«, v: *Polnischer Frieden: Aufsätze zur Konzeption des Widerstands* (Berlin: Rotbuch, 1985).
- –, »Gray is Beautiful – Thoughts on Democracy in Central Europe«, v: *30. mednarodno srečanje pisateljev/30th International Writers Meeting/30e rencontre internationale d'écrivains, Bled, 21.–25. maj 1997* (Ljubljana: s. n., 1997).
- Mises, Ludwig von.** *Nationalökonomie: Theorie des Handelns und Wirtschaftens* (Ženeva: Editions union, 1940).
- Mlynář, Zdenek.** *Stát a člověk* (Praga: Svobodné slovo, 1964).
- Močnik, Rastko.** »Kaj vse je pomenil izraz 'civilna družba'? « *Medijska preža*, št. 43, december 2012, dostop na: <<http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/43/civilna-druzba>>.
- –, »Širše razsežnosti vojne v Ukrajini«, tipkopis (september 2023).
- Molinari, M.G. de.** *Cours d'économie politique. Tome II: La circulation et la consommation des richesses*, 2. izd. (Bruselj in Leipzig: A. Lacroix Verboekhoven et Cie, in Pariz: Guillaumin et Cie, Éditeurs, 1863).
- Montchrétien, Antoyne de.** *Traicté de l'oéconomie politique*, ur. Th. Funck-Brentano (Pariz: E. Plon, Nourrit et Cie, 1889).
- Mužević, Boris.** *Z dežja pod kap in nazaj: Ljubljana – Beograd – Ljubljana, 1985–1990* (Ljubljana: Sophia, 2021).
- –, »Pogovor z Borisom Muževićem«, <https://www.ff.uni-lj.si/en/node/107733>.
- Negri, Antonio.** *Marx oltre Marx: quaderni di lavoro sui Grun-drise* (Milano: Feltrinelli, 1979).
- –, *Delavci in država/Gospostvo in sabotaza/Marx onkraj*

- Marxa*, ur. in prev. Ervin Hladnik in Tomaž Mastnak (Ljubljana: KRT, 1984).
- Neumann, Franz.** *The Democratic and the Authoritarian State: Essays in political and Legal Theory*, ur. Herbert Marcuse (Glencoe, Ill.: Free Press, 1957).
- Nirenberg, David.** *Anti-Judaism: The Western Tradition* (New York: W.W. Norton & Company, 2013).
- O svobodě a moci* (Köln: Index, 1980).
- »Občanská spolčenost nebo boj politických stran?«, *Kulturní tvorba*, 16. maj 1968.
- Offe, Claus.** *Contradictions of the Welfare State*, ur. John Keane (London: Hutchinson, 1984).
- –, *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*, prev. Doris Debenjak, spremna beseda Matjaž Maček (Ljubljana: Delavska enotnost, 1985).
- –, *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*, prev. Marjan Kokot (iz neobjavljenega rokopisa), spremna beseda Tomaž Mastnak (Ljubljana: Delavska enotnost, 1987).
- Offe, Claus**, ur. »Arbeitsgesellschaft«: *Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*, (Frankfurt ob Majni in New York: Campus, 1984).
- Ogrodzinski, Piotr.** »Four Models of Civil Society and the Transformation in Poland« (Varšava, tipkopi, 1991).
- Olvera Rivera, Alberto J.** »Los modelos de la recuperación contemporánea de la idea de sociedad civil«, v: *La sociedad civil: De la teoría a la realidad*, ur. Alberto J. Olvera, (México, D.F.: El Colegio de México, 1999).
- Ost, David.** *Solidarity and the Politics of Anti-Politics: Opposition and Reform in Poland since 1968* (Philadelphia: Temple University Press, 1990).
- Paetzke, Hans-Henning.** *Andersdenkende in Ungarn* (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1986).
- Pavlović, Vukašin.** »Radnički pokret in novi društveni pokreti: Sa Tomom Botomorom razgovara Vukašin Pavlović«, *Marksistička misao*, let. 9 (1983), št. 4.
- Pehe, Jiří**, ur. *The Prague Spring: A Mixed Legacy* (New York: Freedom House, 1988).
- Pelczynski, Zbigniew.** »Solidarity and the 'Rebirth of Civil Society' in Poland«, v: *Civil Society and the State: New European Perspectives*, ur. John Keane (London: Verso, 1988).
- Petty, William.** *Several Essays in Political Arithmetick, To which*

- are prefix'd Memoirs of the Author's Life*, 4. izd. (London: D. Browne, J. Shuckburg ter J. Whiston in B. White, 1755).
- Pocock**, J.G.A. *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1975).
- –, *Virtue, commerce and history: Essays on political thought and history, chiefly in the eighteenth century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).
- »Pod plaščem mirovnega gibanja«. *Problemi*, let. 25 (1987), št. 1.
- Podgurski**, Tadeusz. *Pol'skij rabočij klass v bor'be za demokraciju i social'nuju spravedlivost'* (München: Przemiany [Premeny], 1978).
- Podmenik**, Darka. »Za civilno družbo«, *Tribuna*, let. 35 (1986), št. 15.
- –, Ali je mogoče razvijati koncept civilne družbe?«, *Problemi*, let. 25 (1987), št. 1.
- Podvršič**, Ana. *Iz socializma v periferni kapitalizem: Neoliberalizacija Slovenije* (Ljubljana: Založba /*cf., 2023).
- Pokrovac**, Zoran, ur. *Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave* (Zagreb: Naprijed, 1991).
- »Poland's Peace Movement: 'Freedom and Peace'«. *Poland Watch*, let. 5 (1986), št. 8.
- Pomorski**, Andrzej, in Mikhaíl Nazarov. *Solidarnost': O rabočem dviženii v Pol'sče i o rabočem dviženii v Rossii* (Frankfurt ob Majni: Posev, 1980).
- Predlog gradiva za kongres. Izhodišča za ključne usmeritve*. 12. kongres ZSMS, Krško, 1986 (Ljubljana: Republiška konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije, 1986).
- »Predlogi sklepov, stališč in pobud 12. kongresa ZSMZ«. *Mladina*, 11. april 1986.
- »Prispevki za slovenski nacionalni program«, uredniški predgovor. *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57.
- Pučnik**, Jože. »Politični sistem civilne družbe«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57.
- –, »Dvoje temeljnih zahtev«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 63–64.
- –, »Smisel in nesmisel ustavne razprave«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 67–68.
- Raina**, Peter. *Independent Social Movements in Poland* (London: London School of Economics and Political Sciences, 1981).
- Rajčić**, Biserka, ur. *Poljsko pitanje: Članci, eseji, polemike* (Beograd: SIC, 1985).

- Rakovski, Marc.** *Le marxisme face aux pays de l'Est* (Pariz: Savelli, 1977).
- –, *Towards an East European Marxism* (London: Allison and Busby, 1978).
- »Razprava z Ernestom Laclauom in Chantal Mouffe o knjigi Hegemony and Socialist Strategy«. *Problemi*, let. 24 (1986), št. 4–5.
- Reitz, Tilman.** »Idealistische und junghegelianische Kulturpolitik: Philosophisches Engagement nach 1789 und vor 1848«, v: *Bruno Bauer (1809–1882): Ein »Partisan des Weltgeistes«?*, ur. Klaus-M. Kodalle in Tilman Reitz (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2010).
- Riedel, Manfred.** »Gesellschaft, bürgerliche«, v: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, ur. Otto Brunner, Werner Conze in Reinhardt Koselleck (Stuttgart: Klett/Cotta, 1975), zv. 2.
- Rigby, T. H.** »The USSR«, projekt *The Development of Civil Society in Communist Systems* (The Australian National University, tipkopis, 1990).
- Riha, Rado.** »Zagata z imenom marksizem«, *Dnevnik*, priloga *Zunaj/Znotraj*, 5. april 1988.
- Rizman, Rudi**, ur. *Antologija anarhizma: zbornik*, predgovor Noam Chomsky (Ljubljana: KRT, 1986).
- Robinson, William F.** »Hegedus, Two Other Scholars Expelled from Hungarian Communist Party«, dostop na: <https://web.archive.org/web/20120528221434/http://www.osaarchivum.org/files/holdings/300/8/3/text/35-4-246.shtml>.
- Rockhill, Gabriel.** »The CIA Reads French Theory: On the Intellectual Labor of Dismantling the Cultural Left«, *The Philosophical Salon*, 28. februar 2017.
- –, »Foucault, Anti-Communism and the Global Theory Industry: A Reply to the Critics«, *The Philosophical Salon*, 1. februar 2021.
- –, »The CIA and the Frankfurt School's Anti-Communism«, *The Philosophical Salon*, 27. junij 2022.
- Rossanda, Rossana.** »Macht und Opposition in den nachrevolutionären Ländern«, v: Charles Bettelheim, István Mészáros, Rossana Rossanda et al. *Zurückforderung der Zukunft: Macht und Opposition in den nachrevolutionären Gesellschaften* (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1979).
- Ruge, Arnold.** *Arnold Ruges Briefwechsel und Tagebuchblätter aus den Jahren 1825–1880*, ur. Paul Nerrlich (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1886).

- Rupnik, Jacques.** »Dissent in Poland: The End of Revisionism and the Rebirth of Civil Society«, v: *Opposition in Eastern Europe*, ur. Rudolf Tökes (Oxford: Macmillan/St Antony's College, 1979).
- –, »Le totalitarisme vu de l'Est«, v: *Totalitarismes*, ur. Guy Hermet v sodelovanju s Pierrom Hassnerjem in Jacquesom Rupnikom (Pariz: Economica, 1984).
- –, »Totalitarianism Revisited«, v: *Civil Society and the State: New European Perspectives*, ur. John Keane (London: Verso, 1988).
- Rüstow, Alexander.** »Interessenpolitik oder Staatspolitik«, *Deutsche Volkswirt: Zeitschrift für Politik und Wirtschaft*, let. 7 (1932), 11. november.
- Sakwa, Richard.** »Civil Society and Commune Democracy during Perestroika«, referat na *IV World Congress of Slavic Studies*, Harrogate 1990, tipkopis.
- Schmidt, Michael.** »Schacher und Wucher: Ein antisemitisches Stereotyp im Spiegel christlicher und jüdischer Autobiographien der Goethezeit«, v: *Menora: Jahrbuch für deutsch-jüdische Geschichte*, let. 1, ur. Moses-Mendelsohn-Zentrum für europäisch-jüdische Studien (Hamburg: Philo Fine Arts, 1990).
- Schmitt, Carl.** *Staat, Bewegung, Volk: Die Dreigliederung der politischen Einheit*, 2. izd. (Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1933).
- –, »Staatsethik und pluralistischer Staat«, v: *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar – Genf – Versailles 1923–1939*, 3. izd. (Berlin: Duncker & Humblot, 1994).
- –, »Konstruktive Verfassungsprobleme«, v: *Staat, Großraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*, ur. Günter Maschke (Berlin: Duncker & Humblot, 1995).
- –, »Starker Staat und gesunde Wirtschaft«, v: *Staat, Großraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*, ur. Günter Maschke (Berlin: Duncker & Humblot, 1995).
- Schöpflin, George.** »Opposition and Para-Opposition: Critical Currents in Hungary, 1968–78«, v: *Opposition in Eastern Europe*, ur. Rudolf Tökes (Oxford: Macmillan/St Antony's College, 1979).
- Sekelj, Laslo.** »Politički sistem i model socijalističkog građanskog društva«, *Problemi*, let. 23 (1985), št. 1.
- Siep, Ludwig.** »Constitution, Fundamental Rights, and Social Welfare in Hegel's *Philosophy of Right*«, v: *Hegel on Ethics and Politics*, ur. Robert B. Pippin in Otfried Höffe, prev.

- Nicholas Walker (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).
- Simmie**, James, in Jože Dekleva, ur. *Yugoslavia in Turmoil: After Self-Management* (London: Pinter Publishers, 1991).
- Skilling**, H. Gordon. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1976).
- –, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia* (London: George Allen and Unwin, 1981).
- –, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe* (Oxford: Houndmills, in London: Macmillan, v sodelovanju s St Antony's College, 1989).
- –, *The education of a Canadian: my life as a scholar and activist* (Montreal / Ithaca: Published for Carleton University by McGill-Queen's University Press, 2000).
- Skilling**, H. Gordon, ur. »Parallel Polis, or An Independent Society in Central and Eastern Europe: An Inquiry«, *Social Research*, let. 55 (1988), št. 1–2.
- Skilling**, H. Gordon, in Paul Wilson, ur. *Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia* (Houndmills: Macmillan, 1991).
- »Slovenske mladine izgubljene iluzije«. *Teleks*, 27. marec 1986, in 3. april 1986.
- »Slovenske večernice«. *Problemi*, let. 22 (1984), št. 6–7.
- Smith**, Adam. *Lectures on Jurisprudence*, ur. R.L. Meek, D.D. Raphael in P.G. Stein, *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith* (Oxford: Clarendon Press, 1978), zv. 5.
- Sombart**, Werner. *Die Zukunft des Kapitalismus* (Berlin: Buchholz & Weißwage, 1937).
- Stein**, Lorenz. *Der Begriff der Gesellschaft und die sociale Geschichte der französischen Revolution bis zum Jahre 1830*, 2. izd. (Leipzig: Verlag von Otto Wigand, 1855).
- Stirner**, Max. *Der Einzige und Sein Eigenthum* (Leipzig: O. Wigand, 1845).
- Stojanović**, Svetozar. *Između ideala i stvarnosti* (Beograd: Prosveta, 1969).
- Sviták**, Ivan. *Dialektika moci* (Köln: Index, 1973).
- Szelényi**, Iván. »Preface«, v: George Konrád in Ivan Szelényi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, prev. Andrew Arato in Richard E. Allen (Brighton: Harvester Press, 1979).
- –, »Socialist Opposition in Eastern Europe: Dilemmas and Prospects«, v: *Opposition in Eastern Europe*, ur. Rudolf Tökes (Oxford: Macmillan/St Antony's College, 1979).

- Szomolányiová, Soňa.** »The Repolitization of the Slovak Society« (Bratislava, tipkopolis, 1990).
- Šetinc, Mile.** »Vodstvo ZKS odpira prava vprašanja družbe«, *Delo*, 22. april 1988.
- Šimečka, Milan.** *The Restoration of Order: The Normalization of Czechoslovakia* (London: Verso, 1984).
- –, »Revolution nach siebzig Jahren? Und was wird aus uns?«, v: *Dazwischen: Ostmitteleuropäische Reflexionen*, ur. Frank Herterich in Christian Semler (Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1989).
- Šošter, Goran.** »Rojevanje civilne družne na obrobju«, *Mladina*, 25. marec 1988.
- Tempest, Clive.** »Myths from Eastern Europe and the Legend of the West«, v: *Civil Society: Democratic Perspectives*, ur. Robert Fine in Shirin Rai (London: F. Cass, 1997).
- Thomas, Thomas.** *Dictionarium linguae latinae et anglicanae* (Cambridge: Ex officina Thomae Thomasii, 1587).
- Tismaneanu, Vladimir,** ur. *In Search of Civil Society: Independent Peace Movements in the Soviet Bloc* (New York: Routledge, 1990).
- Toch, Marta.** *Reinventing Civil Society: Poland's Quiet Revolution, 1981–1986* (New York and Washington: The US Helsinki Watch Committee, 1986).
- Tökés, Rudolf,** ur. *Opposition in Eastern Europe* (Oxford: Macmillan/St Antony's College, 1979).
- Tomc, Gregor.** »Rdeče in zeleno«, *Mladina*, 15. november 1985.
- –, »Rdeče in zeleno (III. del)«, *Mladina*, 31. januar 1986.
- –, »Civilna družba pod slovenskim socializmom«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57.
- Touraine, Alain.** *La voix et le regard* (Pariz: Seuil, 1978).
- Tribe, Keith.** *Governing Economy: The Reformation of German Economic Discourse 1750–1840* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
- Tymowski, Andrzej.** »The Underground Debate on Strategy and Tactics«, *Poland Watch*, let. 1 (1982), št. 1.
- Urbančič, Ivan.** »Jugoslovanska 'nacionalistična kriza' in Slovenci v perspektivi konca nacije«, *Nova revija*, let. 6 (1987), št. 57.
- Vajda, Mihály.** *The State and Socialism* (London: Allison and Busby, 1981).
- Veblen, Thorstein.** *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study in the Evolution of Institutions* (New York: The Macmillan Company, 1899).

- Vileisis, Danga. »Der unbekannte Beitrag Adam Fergusons zum materialistischen Geschichtsverständnis von Karl Marx«, *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung*, nova serija, leto 2009.
- Vranicki, Predrag. *Historija marksizma* (Zagreb: Naprijed, 1975).
- Waszek, Norbert. *The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of »Civil Society«* (Dordrecht: M. Nijhoff, 1988).
Wolność i pokój, Documents of Poland's »Freedom and Peace« Movement (Seattle: A World Without War Council Publication, 1989).
- Wolton, Thierry, ur. *Underground im Ostblock: Rock-Scene, Tramps und Gangs, Schwarzmarkt, Schiebung und Korruption, Witze* (Berlin: Merve Verlag, 1978).
- Woodward, Susan. »Humanitarian War: A New Consensus?« *Disasters*, let. 25, 2001.
- Yack, Bernard. *The Longing for Total Revolution: Philosophic Sources of Social Discontent from Rousseau to Marx and Nietzsche* (Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1986).
- »Zadeva Igor Vidmar«. *Problemi*, let. 21 (1983), št. 6–8.
- »Zveza mladinskih organizacij in gibanj«. *Tribuna*, let. 28 (1988), št. 11.
- Zveze slovenske kmečke mladine. »Proglas«, *Delo*, 23. april 1988.
- Zielonka, Jan. *Political Ideas in Contemporary Poland* (Aldershot: Avebury, 1989).
- Žagar, Mitja. »Civilna družba v socializmu (socialistična civilna družba)«, *Komunist*, 20. marec 1987.
- Žižek, Slavoj. »Paris 86: zahteva, ne želja«, *Mladina*, 9. januar 1987.
- –, *Jezik, ideologija, Slovenci* (Ljubljana: Delavska enotnost, 1987).

Kazalo

Oto Luthar: Pojmovnik prehoda	I
<i>Pojmovna zgodovina novega kulturnega polja v Sloveniji v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja</i>	III
Tomaz Mastnak: Civilna družba	1
<i>I. Uvod</i>	3
<i>II. Moderna raba pojma</i>	5
1. »Commercial society«	6
2. Škotski razsvetljenci	10
3. Hegel	15
4. Mladoheglovci	27
5. Ekonomija in država: Heglova druga smrt	37
<i>III. Ex oriente lux: ponovno rojstvo »civilne družbe« v Vzhodni Evropi</i>	43
1. Med Vzhodom in Zahodom	46
2. Nova opozicija	58
3. Ponovna iznajdba civilne družbe v posameznih vzhodnoevropskih državah	71
4. Ponovna iznajdba civilne družbe: skupne značilnosti	88
<i>IV. »Osemdeseta«: civilna družba v Sloveniji</i>	101
1. Fenomenologija razprav o civilni družbi	104
a) »Alternativna scena« in družbenopolitični angažma intelektualcev	104
b) Civilna družba in politične organizacije	114
2. Problematike razprav o civilni družbi	140
a) Razprave o civilni družbi in marksizem ter postmarksizem	141
b) Civilna družba in nova družbena gibanja	151
c) Civilna družba in vprašanje politike	157
č) Civilna družba, socializem, samoupravljanje	161
d) Civilna družba in demokracija	167
e) Civilna družba in »nacionalni program«	175
f) Postmoderna civilna družba	184
<i>V. Zaključek: Civilna družba na oblasti</i>	189
<i>Bibliografija</i>	197

1.

Nova opozicija je morala svoje oblike in načine delovanja iznajti, konceptualizirati in osmisлити. Zamisliti si je bilo treba družbene prostore, v katerih bi bila dejavnost mogoča, ter jih oblikovati. Ustvariti je bilo treba pogoje in možnosti za delovanje. Ponovna iznajdba civilne družbe je bila postavitve miselnega in predstavnega okvirja, ki je omogočal takšno delovanje. Ponovna iznajdba civilne družbe je omogočala zamišljanje, predstavljanje in vzdrževanje dejavnosti, ki je ustvarjala pogoje možnosti za samo sebe. Protagonisti nove opozicije so se enkrat uspešneje in drugič manj uspešno, bolj ali manj organizirano ter bolj ali manj radikalno uprli hotenju – morda tudi samo namišljenemu, domnevnemu hotenju – partijske države, da bi popolnoma nadzirala družbeno in politično življenje. Pogosto so razlagali, da je bil cilj njihove dejavnosti rekonstruirati družbene vezi in potemtakem družbeno dejanskost »od spodaj«, ter doseči, da bi družba obstajala in delovala neodvisno od partijske države. Ta dejavnost se je materializirala v »vzporednih strukturah«, »avtonomnih institucijah« ter »neodvisni javnosti« in »neodvisni kulturi«, z eno besedo – v »civilni družbi«.

12 €

Založba ZRC

zalozba.zrc-sazu.si